

T.C
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

2000-2020 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-PAKİSTAN
İLİŞKİLERİ

Ayşe ERDEM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2021

©2021-Ayşe ERDEM

T.C
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

2000-2020 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-PAKİSTAN
İLİŞKİLERİ
TURKEY-PAKISTAN RELATIONS BETWEEN THE YEARS
2000-2020

Ayşe ERDEM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŐMANI

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

KIRŞEHİR-2021

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Ayşe ERDEM tarafından hazırlanan “2000-2020 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-PAKİSTAN İLİŞKİLERİ” adlı tez çalışması 01.09.2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman(İmza)

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

Üye.....(İmza)

Doç. Dr. Arif BAĞBAŞLIOĞLU

Üye.....(İmza)

Dr. Öğrt. Üyesi Burak GÜNEŞ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

01/09/2021

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 2(iki) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

01/09/2021

Ayşe ERDEM

ÖZET

2000-2020 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-PAKİSTAN İLİŞKİLERİ

YÜKSEK LİSANS

Hazırlayan: Ayşe ERDEM

Danışman: Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

2021- (XIII-188)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

Doç. Dr. Arif BAĞBAŞLIOĞLU

Dr. Öğrt. Üyesi Burak GÜNEŞ

Türkiye ve Pakistan, tarihi bağlara dayanarak birbirlerini kardeş ülke olarak tanımladıklarından dolayı birçok alanda işbirliğini geliştirmişlerdir. İki ülke arasında bu kadar ilişkiler olmasına karşı uluslararası ilişkiler bilim dalında bu alandaki çalışmaların kısıtlı olduğu görülmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin ortaya çıkması ve tespit edilmesi konusundaki çalışmalara bir nebze olsun katkı sağlamak amacıyla 21. yüzyılda (2000-2020) taraflar arasındaki ilişkileri çeşitli yönleriyle ele almak için bu konu belirlenmiştir.

Tezi yazmadan önce hazırlık aşamasında hem Pakistan ve Türkiye özelinde hem de ikili ilişkiler alanında akademik anlamda yazılmış olan yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler, kitaplar, dergiler araştırılarak literatür taraması yapılmıştır. Bunların dışında internet kaynakları ve gazete haberleri de incelenmiştir. Kaynak incelemesinden sonra elde edilen bulgulara göre yapılan bu çalışmada Pakistan'ın tarihi gelişimi bir bölüm halinde verildikten sonra ikinci bölümde bağımsızlık sonrası Pakistan tanıtılmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise Türkiye ve Pakistan arasındaki ilişkilerin son yirmi yılda nasıl şekillendiği ve günümüzde nasıl devam ettiği siyasi, diplomatik, askeri, ekonomik ve kültürel ilişkiler derinlemesine ele alınmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızın, günümüzde iki ülke ilişkilerinin buldukları bölge siyasetini etkileyip bazı konulara yön vermesi nedeniyle Pakistan coğrafyasının tarihi açıdan tanınması ve özellikle son dönemde ikili ilişkilerin iyi ortaya konarak anlaşılması bakımından önemli olduğu kanaatindeyim.

Anahtar Kelimeler: Pakistan Coğrafyası, Pakistan Tarihi, İkili İlişkiler, Pakistan, Türkiye

ABSTRACT

TURKEY-PAKISTAN RELATIONS BETWEEN THE YEARS 2000-2020

M.Sc. Thesis

Preparer: Ayşe ERDEM

Advisor: Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

2021-(XIII-188)

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

International Relations Department

Jury

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

Assoc. Prof. Dr. Arif BAĞBAŞLIOĞLU

Asst. Prof. Dr. Burak GÜNEŞ

Turkey and Pakistan have developed cooperation in many fields as they define each other as sister countries based on historical ties. Although there are so many relations between the two countries, it is seen that the studies in this field in the field of international relations are limited. In order to contribute to the studies on the emergence and determination of the relations between the two countries, this subject has been determined in order to deal with the relations between the parties in the 21st century (2000-2020) from various aspects.

Before writing the thesis, a literature review was conducted by searching master's and doctoral theses, articles, books and journals, which were written academically both in Pakistan and Turkey and in the field of bilateral relations. Apart from these, internet resources and newspaper news were also examined. In this study, which was made according to the findings obtained after the source review, after the historical development of Pakistan was given in one part, in the second part, post-independence Pakistan was tried to be introduced. In the third chapter, how the relations between Turkey and Pakistan have been shaped in the last twenty years and how they continue today, political, diplomatic, military, economic and cultural relations are tried to be discussed in depth.

I am of the opinion that our research is important in terms of historically recognizing the geography of Pakistan and especially in terms of understanding the bilateral relations well in the last period, since the relations between the two countries affect the regional politics and direct some issues.

Key Words: Turkey, Pakistan, Pakistan Geography, Pakistani History, Bilateral Relations

ÖNSÖZ

Türkiye ve Pakistan, halklarının birbirlerine karşı beslediği derin sevgi ve aralarındaki güçlü tarihi bağlar nedeniyle kendilerini birbirlerinin kardeşi olarak görüp ve inanan ve öyle hisseden eşine az rastlanacak olan iki ülkedir. İşte bu çalışmamızda kendilerini bu şekilde gören iki ülkenin son yirmi yıldaki ilişkileri ele alınıp ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Öncelikle konuya ilişkin literatür taraması yapılarak işe başlanmıştır. Amacımız Hint Müslümanları olarak bilinen bugünkü Pakistan halkı ile Türklerin arasındaki dostluk bağlarının ne kadar geriye gittiğini ve günümüzde iki ülke arasındaki ilişkilerin nasıl güçlenerek devam ettiğini birçok yönüyle ortaya koymaktır.

Üç bölüm halinde ele aldığımız bu araştırmanın birinci bölümünde bağımsızlık öncesi Pakistan coğrafyasının tarihi gelişimi, ikinci bölümde 1947’de bağımsızlığına kavuşan Pakistan’ın tarihi ve coğrafi durumu, üçüncü bölümde ise çeşitli yönleriyle 2000-2020 arası Türkiye-Pakistan ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Ülkemizde Türkiye-Pakistan ilişkileri konusunda yapılan çalışmaların az olması, özellikle de son dönemle ilgili neredeyse hiç çalışmanın olmaması nedeniyle yapılan bu araştırmanın alana katkı sağlaması bakımından önemli olduğu kanaatindeyim.

Çalışmanın her aşamasında, ilk kelimesinden son cümlesine kadar benden emeklerini ve yardımlarını esirgemeyen çok kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL’e ve bu süreçte başta moral ve motivasyon olmak üzere maddi ve manevi her yönüyle desteklerini arkamda hissettiğim aileme sonsuz teşekkürlerimi bildirmek isterim.

Kırşehir-2021

Ayşe ERDEM

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	iv
BİLDİRİM.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM	6
PAKİSTAN'IN TARİHİ GELİŞİMİ VE PAKİSTAN COĞRAFYASI.....	6
1. 1947 ÖNCESİ PAKİSTAN	6
1.1. Pakistan'ın Uzak Tarihi	6
1.2. Alt-Kitaya İslamiyet'in Girişi	9
1.3. Bölgeye Türklerin Girişi ve Pakistan Coğrafyasındaki Türk Toplulukları.....	11
1.3.1. Gazneliler (963-1186)	14
1.3.2. Gurlular (1000-1215)	19
1.3.3. Delhi Türk Sultanlığı (1206-1526).....	21
1.3.4. Kalaçlar (Halaçlar) (1290-1320)	29
1.3.5. Tuğluklar (1320-1414)	31
1.3.6. Seyyidiler (1414-1451)	34
1.3.7. Lûdiler (1451-1526)	35
1.3.8. Babürlüler (1526-1858).....	37
1.4. İngilizlerin Bölgeye Gelişi ve İngiliz Hâkimiyeti.....	44
1.5. Sipahi Ayaklanması ve Hintli Müslümanların Uyanışı.....	46
1.6. Lucknow Paktı	51
1.7. 1919 Islahat Fermanı, Simon Komisyonu ve Nehru Raporu	52
1.8. Pakistan Fikrinin Ortaya Çıkışı	57
1.9. BÖLÜNME SONRASI VE PAKİSTAN DEVLETİ'NİN KURULUŞU.....	59
1.9.1. Pakistan ve Hindistan'ın Bölünme Süreci ve Ortaya Çıkan Sorunlar.....	59
1.9.2. Bölünme Çalışmaları.....	62
II. BÖLÜM.....	64
PAKİSTAN'IN TARİHİ VE COĞRAFİ DURUMU	64

2. TARİHİ GELİŞİMİ	64
2.1. Pakistan'ın Kuruluşu	64
2.2. Prenslükler Sorunu	67
2.2.1. Cunnagarh Sorunu.....	67
2.2.2. Haydarabad Sorunu	67
2.2.3. Keşmir Sorunu.....	68
2.3. 1962 Çin-Hindistan Savaşı	72
2.4. 1965 Pakistan-Hindistan Savaşı	74
2.5. 1971 Pakistan İç Çatışmaları ve Bangladeş'in Ortaya Çıkışı.....	75
2.6. Siaçin Buzulu Sorunu ve 1999 Kargil Savaşı	78
2.7. COĞRAFİ YAPISI	83
2.8. JEOPOLİTİK KONUMU	84
2.9. İDARİ VE SOSYAL YAPI	85
III. BÖLÜM	90
2000 YILI SONRASI TÜRKİYE-PAKİSTAN İLİŞKİLERİ.....	90
3. SİYASİ VE DİPLOMATİK İLİŞKİLER.....	90
3.1. 2000 Yılı Öncesi İkili İlişkiler	90
3.2. 2000 Yılından Günümüze Siyasi ve Diplomatik İlişkiler	96
3.2.1. 2000-2010 Yılları Arası İlişkiler	96
3.2.2. 2011-2020 Yılları Arası İlişkiler	109
3.3. ASKERİ VE GÜVENLİK İLİŞKİLERİ	119
3.3.1 Türkiye ve Pakistan Ordularının Durumu	119
3.3.2. Askeri İlişkiler.....	121
3.3.3. Kaçakçılık ve Terörizm	128
3.4. EKONOMİK İLİŞKİLER	130
3.4.1. Pakistan Ekonomisi	130
3.4.2. Türkiye-Pakistan Ekonomik İlişkileri	132
3.4.3. Yapılan Yatırımlar.....	140
3.4.4. İki Ülke Arasında Ticarete Yaşanan Sorunlar	145
3.4.5. Turizm	146
3.5. KÜLTÜREL İLİŞKİLER	148
3.5.1. Kültürel Anlamda Kısaca Pakistan'a Bakış	148
3.5.2. Kültürel Olarak İkili İlişkiler.....	149

3.5.2.1. Kültürel İlişkilere Katkı Sağlayan Dernekler	153
3.5.2.2. Pakistan Postası Dergisi.....	154
SONUÇ	156
KAYNAKÇA.....	166
ÖZGEÇMİŞ	188

KISALTMALAR

BAE:	Birleşik Arap Emirlikleri
BİLGESAM:	Bilge İnsanlar Stratejik Araştırmalar Merkezi
bkz:	bakınız
C:	cilt
CENTO:	Merkezî İşbirliği Teşkilatı
çev:	çeviren
DEİK:	Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTCF:	Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
EİT (ECO):	Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
FATA:	Federally Administrated Tribal Areas
GASAM:	Güney Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi
GSYİH:	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
İHA:	İnsansız Hava Aracı
İNSAMER:	İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi
KBRN:	Kimyasal, Biyolojik, Radyolojik, Nükleer
KEK:	Karma Ekonomik Konseyi
MKEK:	Makine Kimya Endüstrisi Kurumu
MSB:	Milli Savunma Bakanlığı
NATO:	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
ORSAM:	Ortadoğu Araştırmaları Merkezi
POF:	Pakistan Ordu Donatım Fabrikaları
RCD:	Regional Cooperation for Development
s:	sayfa
S:	sayı
SDAM:	Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi

SEATO:	Güneydoğu Asya Antlaşma Teşkilatı
SETA:	Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı
SIPRI:	Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü
TAİ:	Turkish Aerospace Industry
TASAM:	Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi
TEPAV:	Türkiye Ekonomi Politikalar Araştırma Vakfı
THY:	Türk Hava Yolları
TIR:	Transport Internationaux Routiers
TİKA:	Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TTK:	Türk Tarih Kurumu
TUSAŞ:	Türk Havacılık Uzay Sanayi Anonim Şirketi
TÜBİTAK:	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
Yay:	yayını, yayınları

GİRİŞ

Pakistan İslam Cumhuriyeti, günümüzde Pakistan, Hindistan ve Afganistan topraklarını içine alan Hint alt kıtasında yaşamış olan ve Hint Müslümanları olarak adlandırılan halkın kurduğu yeni ve bağımsız ülkelerden birisidir. Milattan önce Hint alt kıtası, farklı birçok toplulukların yanı sıra Türklerin de akınına uğramıştır. Bu sayede bölge halkı bu toplulukların oluşturduğu medeniyetlerden etkilenerek özellikle kültürel yapılarında çeşitlilik meydana gelmiştir. Bölge insanının daha sonra İslamiyet ile tanışması, günümüz Pakistan'ının bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasındaki önemli etkenlerden biri olmuştur.

XV. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin Hint alt kıtasına giden deniz yolunu keşfetmeleri ile birlikte bölge sömürgeleştirilme sürecine girmiş olur. Portekiz, Hollanda, İngiltere ve Fransa burada sömürge yarışına giren ülkelerdir. Aralarında yaşanan rekabet, İngilizler lehine döndükten sonra diğer devletler bölgeden çekilmişlerdir. İngiltere, buradaki faaliyetlerini “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi” aracılığıyla ticaret adı altında gerçekleştirmiştir. Bu durum 1858 yılına kadar devam eder.¹

İngilizlerin bölgede nüfuzlarının arttığı zaman aralığı, bölgenin yönetimini elinde bulunduran Türk ve Müslüman olan Babürlüler dönemine rastlar. 1858 yılında Babürlülerin tamamen yıkılmasıyla birlikte İngilizler, resmi olarak alt kıtayı İngiltere'nin sömürge devleti haline getirirler. Bu süreçten sonra yüzyıllardır birlikte yaşayan Müslüman ve Hindu halkın arasında şiddetli çatışmalar yaşanmaya başlar. Bu yüzden bir arada yaşamanın mümkün olmadığını anlayan Müslümanlar arasında kendileri için yeni bir bağımsız devlet kurma fikri oluşur.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte birçok sorunla uğraşmak zorunda kalan İngiltere'nin bölgeden çekilme kararıyla Müslümanlar, çok önceden hazırlıklarını yaptıkları bağımsız devlet çalışmalarını hayata geçirebilme imkânına kavuşurlar. 1947 yılında İngilizlerin bölgeden tamamen çekilmesiyle birlikte Hintli Müslümanlar, bağımsızlıklarını ilan ederek günümüz Pakistan ve Bangladeş topraklarında Pakistan'ı kurarlar. Bu tarihten sonra bağımsızlığını kazanan bu millet, devlet olma yolunda hızlı bir çalışma içerisine girer. 1971 yılında Doğu Pakistan olarak da bilinen Bangladeş Pakistan'dan ayrılıp ayrı bir devlet olarak ortaya çıkar. Hint alt kıtasına yüzyıllar boyunca Türklerin hâkim olması, adalet ve hoşgörü ile bölge halkını yönetmeleri alt kıtada yaşayan

¹ Bilal Şimşir, “Pakistan Devleti'nin Kuruluşu”, **Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi**, 1958, s.133

insanlar arasında sağlam ve samimi bir bağın oluşmasını sağlamıştır. Geçmişte oluşan bu bağ, günümüzde Pakistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde belki de en önemli etkidir. Öyle ki günümüzde Pakistan halkı iki ülkeyi tanımlarken “bir millet iki devlet” ifadesini kullanmaktadır. Bunların dışında iki devletin birbirine yakın olmasını sağlayan diğer bir husus ise aralarındaki benzerliklerdir. İki ülkenin de tarihlerinde mücadele ettikleri olaylar, savaştıkları düşmanlar, bağımsız bir devlet olma yolunda verdikleri kurtuluş mücadeleleri ve en önemlisi de aynı inanca sahip olmaları aradaki bağın kardeşlik ilişkisine dönüşmesini sağlayan diğer unsurlar olarak görülebilir.

Türkiye ve Pakistan, bağımsız birer devlet olduktan sonra da benzer sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Türkiye'nin Kıbrıs sorunu, Pakistan'ın Keşmir sorunu buna en iyi örneklerdir. Bunların yanında iki ülke içinde de yıllardır süren terör olayları, etnik çatışmalar, dış politikalarında yaşadıkları sorunlar iki ülkenin birbirini anlamasına ve işbirliği yapmalarına zemin oluşturmuştur. Ayrıca bazı yazarlar ve fikir adamları, iki ülkenin tarihi kişiliklerini karşılaştırarak birçok benzer yönlerini ortaya koymuşlardır. Bunlar, iki ülkenin kurucuları M. Kemal Atatürk ve Muhammed Ali Cinnah, milli şairler Mehmet Âkif Ersoy ve Muhammed İkbâl, Adnan Menderes ile Zülfikar Ali Butto, ilk kadın başbakanlar Tansu Çiller ve Benazir Butto olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bazı dönemlerde iki ülkede askeri ihtilalleri gerçekleştiren liderlerin bile birbirlerine birçok açıdan benzedikleri ifade edilir.²

Pakistan, Türkiye'ye nazaran daha genç bir ülke olmasından dolayı bazı kurumlarını geliştirmek amacıyla Türkiye'de uygulanan sistemleri inceleyip örnek alma yoluna gider. Pakistan Başbakanı Gilani, Erdoğan ile yaptığı bir görüşmede ülkesindeki dini aşırılıkları önlemek amacıyla Türkiye'deki imam hatip okullarına benzer okullar açmak istediklerini söylemiştir.³ İki ülkenin kurumları arasında birbirine en çok benzeyeni askeri kurumlardır. İki ülke orduları, benzer sorunlarla mücadele ettiklerinden dolayı birbirine yakın bir yapılanma ile hareket etmekte ve iki ülke ordusu arasında hiçbir alanda olmadığı kadar ileri seviyede bir iş birliği gerçekleşir.

Türkiye, bağımsız bir devlet olma sürecinde kuruluş felsefesi olarak laiklik ilkesini benimserken Pakistan, bunun tersine kuruluş ve ulus olma yolunda İslam'ı temel alarak topraklarındaki farklı etnik kökenlere sahip halkları din çatısı altında toplamayı hedefleyip

² İsmail Akbaş, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri**, (Zeus Kitabevi), İzmir, 2013, s.7

³ Milliyet Gazetesi, 2 Nisan 2009

ülke içinde oluşabilecek çatışmalara engel olmak istemiştir. İki ülke, kuruluşlarında farklı dinamikleri temel almış olsa da bu durum aralarındaki ilişkilerde ve kardeşlik bağlarında herhangi bir soruna neden olmamıştır. Pakistan Cumhurbaşkanı Arif Alvi, yaptığı bir açıklamada Hint Müslümanlarının Türk Kurtuluş Savaşı'na yaptıkları katkıların iki millet arasındaki bağların ebedi bir şahidi olduğunu belirterek coğrafi mesafenin önemsiz olduğunu ifade eder. Ayrıca iki milletin samimi kardeş olmalarını ortak inanca, kültürel ve medeni bağlara, milli menfaatlerin ortak olmasına dayandırır.⁴

2000-2020 Yılları Arasında Türkiye-Pakistan İlişkileri başlıklı bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Pakistan'ın kurulduğu 1947 yılı öncesi dönemi almaktadır. Bu kapsamda Pakistan'ın uzak tarihinde yaşanan olaylarla birlikte, Hint alt kıtasına İslamiyet'in girişi, bölgeye yerleşen Türk toplulukları ve bölge üzerindeki hâkimiyetleri ele alınmıştır. Ayrıca İngilizlerin bölgeye gelişi ve sonrasında yaşanan olaylar, Pakistan fikrinin ortaya çıkışı ve Hindistan ile Pakistan'ın bölünme süreçlerinde yaşadıkları sorunlara da değinilmiştir.

İkinci bölümde, bağımsızlık sonrası Pakistan'ın tarihi ve coğrafi durumu ele alınarak Pakistan'ın kuruluş tarihi, ülke kurulduktan sonra yaşadığı sorunlar, Hindistan ile yaptığı savaşlar, coğrafi yapısı, jeopolitik konumu, idari ve sosyal yapısına yer verilmiştir. Bölümdeki bu konularla Pakistan'ın nasıl bir ülke olduğu hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise 2000 yılından sonra Türkiye ile Pakistan arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Bu çerçevede ikili ilişkileri ilgilendiren konular, ülkenin siyasi ve diplomatik ilişkileri, askeri ve güvenlik ilişkileri, ekonomik ilişkileri ve kültürel ilişkileri başlıkları altında ele alınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda iki ülke arasında gerçekleştirilen üst düzey diplomatik ziyaretler, yapılan anlaşmalar çerçevesinde yürütülen politikalar, askeri anlamda oluşabilecek tehditlere karşı yapılan işbirlikleri ile düzenlenen ortak tatbikatlar ve savunma sanayisini güçlendirmeye yönelik çalışmalar, ekonomik alanda iki ülkede yapılan yatırımlar ve ekonomik hacmin artırılmasına yönelik atılan adımlar ile kültürel anlamda iki ülke halkının birbirini daha iyi tanınması ve anlaması için Türkçe ve Urduca dillerinin öğretilmeye çalışılması gibi faaliyetler kapsamlı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

⁴ Atilla Yerlikaya, **Cive Pakistan**, (Kırmızı Kedi Yayınevi), İstanbul, 2019, s.1

2000 yılı öncesi dönemde iki ülkenin kendi içlerinde yaşadıkları sorunlardan dolayı ikili ilişkilerde herhangi bir aşama kaydedilememiştir. 2000 yılı sonrasında ise özellikle 2002 yılında Türkiye’de AK Parti’nin hükümete gelmesiyle birlikte Pakistan ve Türkiye arasında siyasi ve diplomatik ilişkiler başta olmak üzere ekonomik, askeri ve kültürel ilişkiler her yönüyle ele alınarak ilerletilmeye çalışılmıştır. Buna bağlı olarak bu çalışmada iki ülkenin 2000 yılı sonrasında her alanda olumlu yönde gelişen ilişkileri anlatılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Konusu: Pakistan İslam Cumhuriyeti, 1947 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra yeni bir ülke olarak kendi sistemini kurmaya çalışmıştır. Pakistan her ne kadar yeni kurulmuş bir devlet gibi görünse de aslında oldukça köklü bir tarihe ve geleneklere sahiptir. Öncelikle birlik ve beraberlik sağlandıktan sonra ülkenin dış politikası ve diğer devletlerle olan ilişkilerinde ilerleme hedeflenmiştir. Bir anlamda Pakistan, uluslararası arenada kendine yer edinmeye çalışmıştır. Daha önce Hint Müslümanları olarak bilinen bu halk ile Türkiye arasında kökleri Babürlüleri ve Osmanlıya kadar dayanan ve günümüzde de varlığını koruyan bir gönül bağı kurulmuştur. Buna bağlı olarak bazı dönemlerde zayıf da olsa Türkiye ve Pakistan arasında her zaman diplomatik, askeri, ekonomik, kültürel ve insani ilişkiler belli bir seviyede varlığını korumuştur. Ayrıca iki ülke arasında birçok alanda benzerlikler mevcuttur.

Aktardığımız bütün bu nedenlerden dolayı halklarının kendilerini birbirine çok yakın hissettikleri bu iki ülkenin son yirmi yıldaki çeşitli yönleriyle ilişkilerini kendimize konu olarak belirledik.

Araştırmanın Amacı ve Önemi: Hindistan coğrafyası ve civarında yaşayan Müslümanların bir kısmı bağımsızlığını kazanıp Pakistan Devletini kurduktan sonra Türkiye ile olan ilişkileri kardeşlik ve yakın dostluk üzerinde şekillenir. Ayrıca söz konusu coğrafyada yaşayan Müslümanların, Kurtuluş Savaşı’nda ülkemize ve halkımıza vermiş olduğu destek halen zihinlerde canlılığını korumaktadır. Türkiye’nin bağımsızlık mücadelesi ve modern bir devlet kurmadaki başarısı Pakistan halkı için de büyük bir ilham kaynağı olmuştur. Pakistan kurulduktan sonra iki ülke arasında yapılan resmi ziyaretlerin dışında başta doğal afetler olmak üzere çeşitli nedenlerden dolayı yaşanan zor zamanlarda iki ülke halkının ve devlet büyüklerinin birbirine destek olmaları sayesinde ilişkiler daha da ileri seviyeye taşınır. Ancak coğrafi olarak birbirine sınır olmaması nedeniyle bazı alanlarda ilişkilerin zayıf kaldığı görülür. Günümüzde zayıf kalan ticari ve turizm

alanındaki ilişkilerde daha fazla işbirliği sağlanması amacıyla hem devletin resmi kurumları hem de sivil toplum kuruluşları ve iş insanlarının öncülüğünde çalışmalar yürütülmektedir.

Araştırmanın amacı, Pakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra yeni bir devlet olarak Türkiye ile olan ilişkilerinin tarihi bağların da etkisiyle nasıl şekil aldığını ortaya koymaktır. Özellikle yakın tarih olarak iki ülkenin son yirmi yıldaki ilişkileri birçok yönüyle ele alınıp ortaya çıkarmaya çalışmaktır. Zira gerek Türkiye'de gerekse Pakistan'da bahsettiğimiz dönemde iki ülke ilişkilerini inceleyen herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

Araştırmanın Yöntemi: Araştırma ağırlıklı olarak nitel yöntem kullanılarak yapılmıştır. Yapılan çalışma tarihsel, mukayeseli ve tanımlayıcı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Elde edilen bütün veriler değerlendirilip yorumlanma yoluna gidilmiştir. Ayrıca bu çalışma genel anlamıyla inşacı bakış açısıyla ele alınmıştır.

Araştırmanın Sınırı: Çalışma, Türkiye ve Pakistan'ın 2000-2020 yılları arasındaki siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel alanlardaki ilişkileri kapsamaktadır. Bu döneme ait ilişkilerin daha iyi anlaşılıp bir neticeye varabilmek için çalışmamızda Pakistan'ın tarihi gelişimine ve bağımsızlık sonrası durumuna kısa da olsa yer verilmiştir.

Literatür Taraması: Pakistan tarihini ilgilendiren ve bu konuda yazılmış bütün kitaplar, makaleler, ansiklopedi maddeleri, lisansüstü tezler, gazete arşivleri, ulusal ve uluslararası dergiler, internet siteleri, iki ülke arasında yapılan anlaşmaların yayınlandığı resmi kurumların siteleri vb. belgeler ulaşılabildiği kadarıyla taranıp incelenmeye çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

PAKİSTAN'IN TARİHİ GELİŞİMİ VE PAKİSTAN COĞRAFYASI

1. 1947 ÖNCESİ PAKİSTAN

1.1. Pakistan'ın Uzak Tarihi

Pakistan, Afganistan ve Hindistan coğrafyasını içine alan ve Hint Alt Kıtası olarak adlandırılan bu bölgede ilk yerleşik hayata M.Ö. 4000-2500 yılları arasında geçildiği tahmin edilmektedir. Yapılan çalışmalarda bu bölgede yaşayan ilk insanların İndus Vadisi Medeniyeti ve M.Ö. 1500 yıllarına kadar var oldukları bilinen Harappan Uygarlığı halkları oldukları nakledilmektedir.⁵ Günümüzde bu uygarlığa ait kalıntılar Afganistan, Pakistan ve Hindistan sınırları içinde yer alır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen veriler, Harappan Uygarlığının olgun evresine rastlar.⁶ 1912 yılında J. Fleet tarafından keşfedilen Harappan mühürleri üzerindeki yazılar hala çözülememiştir. Daha sonra Sir John Hubert Marshall'ın yönetimindeki bir kazı ekibi 1921-22'de Harappan'da bilinmeyen bir medeniyet keşfeder. Yapılan keşiflerle burada yaşayan medeniyet, eski Mezopotamya ve eski Mısır medeniyetlerinden sonra üçüncü büyük dünya medeniyeti olarak kabul edilir. İndus Vadisi Medeniyeti her ne kadar üçüncü sırada yer alsada yüz ölçümü bakımından en büyüğüdür.⁷

İndus Vadisi Medeniyeti üç farklı dönemde ele alınır: *Erken Harappan Dönemi* (M.Ö. 3300-2600), *Orta Harappan /Olgun Harappan Dönemi* (M.Ö. 2600-1900), ve *Geç Harappan Dönemi* (M.Ö. 1900-1300).⁸ Bölgenin ilk bilinen halkı Tibet-Burmen kabileleri, yaprak yiyen Oriyalar ve Madras Dağ Adamları'ndan oluştuğu, daha sonra ise Dravidyanlar adı verilen bir nesil ortaya çıktığı nakledilir. Günümüzde bu soydan gelen insanların halen Güney Hindistan'da yaşadıkları ve kendilerine ait farklı diller konuştukları verilen bilgiler arasındadır.⁹

İndus Vadisi Medeniyeti, günümüzde Hint uygarlığının başlangıcı ve Hinduizm'in temeli olarak kabul edilir. Elde edilen bilgilere göre, İndus Medeniyeti'nin zengin, gelişmiş

⁵ Selami Şahin, **Pakistan Devletinin Oluşum Süreci**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi- Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), İstanbul, 2000, s.8

⁶ Bu konuda bkz. Charles Masson, **Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afganistan, The Panjab, and Kalât**, London, 1844, s.30-31

⁷ V. Gordon Childe, **Doğu'nun Prehistoryası**, (çev. Ş. Aziz Kansu), (TTK), Ankara, 1971, s.161

⁸ <https://tr.khanacademy.org/humanities/world-history/world-history-beginnings/ancient-india/a/the-indus-river-valley-civilizations>, Erişim tarihi: 22.05.2021

⁹ Syed Sharifuddin Pırzada, **Evolution Of Pakistan**, (The Punjab Educational Pres), Lahore, 1963, s.2-3

ve tarihin en önemli uygarlıklarından biri olduğu ifade edilir.¹⁰ İndus Vadisi Medeniyeti'nde şehirlerin modern ve teknolojik açıdan ileri bir kültüre sahip olduğu belirtilir. Şehir planlamasında kaliteli bir belediyeçilik hâkimdir. Mohenjo-Daro ve Harappa gibi büyük şehirlerin caddeleri planlı, evleri hırsızlara, gürültüye ve kokulara karşı korunaklı şekildedir. Dünyanın ilk kez, şehre ait sağlık koruma sistemlerini Harappa, Mohenjo-Daro ve yeni keşfedilen Rakhigarhi'de gördüğü rivayet edilir. Şehirde, bireysel evler veya ev grupları bulunurken kuyulardan da su elde edildiği tespit edilir. Dünyanın bilinen en eski tuvaletleri ve "büyük hamam" olarak adlandırılan tuğla sarnıcı bu döneme aittir.¹¹ Ayrıca günümüzdekine benzer kanalizasyon sistemlerinin olduğu da anlaşılmaktadır. Harappalar'ın ileri mimarisine örnek olarak tersaneler, tahıl ambarları, eşya depoları gösterilirken kuleleri ve surları tuğlalarla kaplıdır. Mezopotamya zigguratlarından daha büyük olup şehirleri sellerden ve saldırılardan koruyan İndus hisarları mevcuttur. İndus Uygarlığının, Kızıl Deniz üzerinden deniz ticareti yaptığı bilgileri vardır. Arkeologların, Ur ve Akad gibi Mezopotamya şehirlerinde İndus Vadisi'nde yapılmış bazı nesnelere bulması bu tezi güçlendirmektedir.

İndus Vadisi Medeniyeti'nin nasıl yok olduğu, gizemini koruyan başka bir konudur. Wheeler, her ne kadar Arilerin istilası sonucu söz konusu medeniyetin yıkıldığı tezini savunsa da kimi araştırmacılar tarafından kabul görmez. Örneğin Pakistanlı arkeolog M.R. Mughal, İndus Medeniyeti'nin sel sularının ve nehirlerin yön değiştirmesi sonucu yok olduğunu ileri sürer.¹²

M.Ö. 2000-1000 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen Aryan ya da Ariler adı verilen bir topluluk bölgeye hâkim olur. Arilerin, İranlılarla akraba ve göçebe bir topluluk olduğu nakledilir. Zira Arilerin, bu bölgeye göç etmeden önce Anadolu ve İran'da yaşadıkları rivayet edilir. Yine rivayete göre yıktıkları İndus Uygarlığı'nın her unsurunu kendi bünyelerine alarak Ganj Uygarlığı'nı kurarak yerleşik hayata geçerler. M.Ö. 1500-1000 yılları arasında yaşayan Ganj Uygarlığı, Hindistan'da dini inanış ve sosyal geleneklerin de oluşmaya başladığı dönem olarak kabul edilir. Hinduizmde kutsal metin olarak kabul edilen Vedaların da bu dönemde ortaya çıktığı nakledilir.¹³ Vedalar, Ari

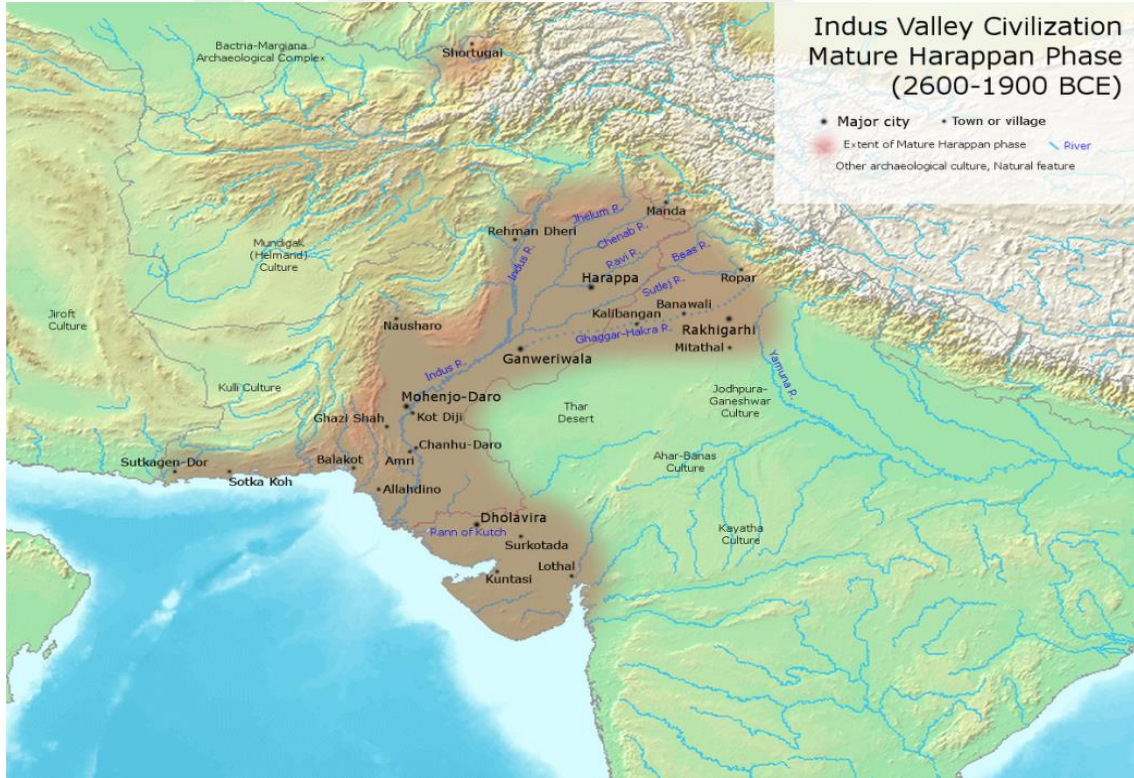
¹⁰ Sabriye Aşır, "Gerçek Bir Ütopya- Savaşmadan Gelişen Antik Uygarlık-İndus Uygarlığı", **Dünya Döndükçe Dergisi**, Aralık, 2018, s.56 (<https://docplayer.biz.tr/135696483-Gercek-bir-utopya-savasmadan-gelisen-antik-uygarlik-indus-uygarligi-700-yil-boyunca-dunya-donduke-sabriye-asir.html>)

¹¹ Aşır, s.57

¹² Charise Joy Javonillo, "Indus Valley Civilization: Enigmatic, Exemplary and Undeciphered", (çev. Yalçın Kayalı.), **Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Iğdır, 2015, s.194

¹³ Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", **DİA**, C.22, İstanbul, 1998, s.75

kültürüne ve dinlerine ait bilinen en eski yazılı kaynaklardır. Vedalar; *Rig Veda*, *Sama Veda*, *Yacur Veda* ve *Atharva Veda* olmak üzere dört tanedir. Bazı kaynaklara göre *Rig Veda*, Hinduların en eski ve en değerli kitabı olmakla beraber dünyanın en eski dini kitabı olarak da kabul edilir.¹⁴ Aynı zamanda Arilerin sosyal durumları hakkında *Rig Veda*'da çeşitli bilgilere ulaşmak mümkündür. Örneğin *Sama Veda*, melodi bilgisi demek olup her biri *Rig Veda*'dan alınan 1500 kadar ilahiden oluşur. Rahiplerin kurban esnasında bu ilahileri ahenkle okudukları bilgileri vardır.¹⁵ *Yacur Veda*, adak törenlerinde okunan dualarla Hint nesrinin ilk örnekleri sayılır. Rahipler bu duaları kurban esnasında mırıldanarak okurlardı.¹⁶ Sihirli sözler vedası olarak da bilinen *Atharva Veda*, aynı zamanda tıp ve büyü bilgilerini de içermektedir. 6000 beyitlik 731 ilahiden oluşmaktadır. Rahipler bu eseri büyücülük, lanetleme ve hekimlik için kullanmışlardır.¹⁷ Ayrıca Arilerin, bu bölgeyi fetihleri ve buraya yerleşmeleri *Rigveda*'da anlatılır.

Kaynak: <https://www.ancient.eu/image/12853/indus-valley-civilization---mature-harappan-phase/>

¹⁴ Hayreddin Kızıl, "Rig Veda ve Avesta Tanrı Panteonundaki Benzerlikler", **Marife**, Bahar, İstanbul, 2013, s.35

¹⁵ Ali İhsan Yitik- Hammet Arslan, "Vedalar ve Kaynağı Üzerine", **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, C.8, S.1, İstanbul, 2011, s.234

¹⁶ Kürşat Demirci, **Hinduizmin Kutsal Metinleri: Vedalar**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1991, s.43

¹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, C.1, (TTK), Ankara, 1987, s.25; Demirci, s.44

Arilerin, kurmuş olduğu Ganj Uygarlığını sona erdiren herhangi bir dış etkinin olmadığı tahmin edilir. Sosyal hayatta ve siyasi zeminde oluşan bazı sistemler küçük krallıkların oluşmasına neden olur. Ganj Uygarlığı sonrası Gandhara, Kurupaçala, Matsya, Kaşi, Avanti, Kasala, Malla, Magadha, Aşvaka ve Çedhi gibi küçük devletler kurulur. Magadha Krallığı zamanla güçlenerek yaşanan mücadelelerde galip gelmiş ve Ganj Uygarlığı'nın hüküm sürdüğü bölgeyi kontrolü altına alır.¹⁸ Bu bölge, M.Ö. 518 de Pers İmparatoru I. Dara tarafından ele geçirilir. Günümüzde Pakistan topraklarının da içinde yer aldığı söz konusu bölgeye M.Ö. 327 yılında Büyük İskender hâkim olur. Süre içerisinde Büyük İskender'in bu bölgeden çekilmesinden sonra bölgedeki otorite boşluğundan faydalanan Chandragupta Maurya, Maurya Krallığı'nı kurarak¹⁹ kısa zamanda kuzey ve orta Hindistan'ı denetim altına alır. M.Ö. 185'te bu krallığın yıkılmasıyla bölgede irili ufaklı birçok devlet ortaya çıkar. Daha sonra bölge, Sakaların ve ondan sonra da Kuşanların etkisi altında kalır.²⁰ Kuşanlar yıkıldıktan sonra bölgeye bir süre Guptalar hâkim olur. Gupta Krallığı, M.S. 455 yılında Ak Hunların saldırılarıyla sona erer.²¹ Bölgede belli bir süre kalan Ak Hunların zayıflamasıyla da birçok küçük krallıklar ortaya çıkar. Bu dağınık yapı daha sonra söz konusu bölgeye yapılacak Türk ve Afgan akınlarını kolaylaştıracaktır.

1.2. Alt-Kitaya İslamiyet'in Girişi

711-712 yılları arasında Muhammed ibn-i Kasım komutasındaki Arap birlikleri Sindh bölgesini fetheder. Kaynaklara bakıldığında söz konusu bölge ilk önce Araplar tarafından fethedilse de İslamiyet'in, Pakistan, Hindistan ve Bangladeş'in de yer aldığı bu bölgeye güneyden Araplar vasıtasıyla değil, kuzeyden Türkler yoluyla girdiği anlaşılmaktadır. Sindh'in fethedilmesiyle birlikte bölge Türk, Afgan ve Moğol olmak üzere birçok savaşçının akınına uğrar. Bu savaşçılar, kendi emelleri doğrultusunda ganimet elde etmek, verimli topraklara sahip olmak ve İslamiyet'i yaymak gibi farklı amaçlar güderler.²² Müslüman *Türklerin* bölgeye girmesi, Gazneli Mahmud'un alt-kitadaki birçok şehri fethetmesiyle başlar.²³ Gaznelilerden sonra, yine bir Müslüman Türk devleti olan Gur Hanedanlığı bu bölgede etkili olur. Bu süre zarfında İslamiyet, bölgede yayılmaya devam

¹⁸ Çalışkan, s.12

¹⁹ İsmail Akbaş, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri**, (Zeus Kitabevi Yayınları), İzmir, 2013, s.66

²⁰ Yalçın Kayalı, "Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka (MS.78-99)", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 2015, C.55, S.2, s.190

²¹ Bayur, C.1, s.85

²² Ali Cahit Özgül, "**Pakistan'ın Doğuşu ve Bugünkü Pakistan**" Doğu Matbaası Yay., 1951, s.5

²³ Bilal Şimşir, "Pakistan Devleti'nin Kuruluşu", **Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi**, 1958, s.130

eder. Sonrasında kurulan Delhi Türk Sultanlığı, bu bölgede daha uzun süreli kalır ve daha geniş bir alana yayılma imkânı bulur. Delhi Sultanları döneminde İslamiyet'in özellikle Kuzey Hindistan bölgesine büyük ölçüde yayıldığını söylemek yanlış olmaz. Delhi Sultanlığı, bu bölgenin tarihinde oldukça önemli bir yer tutar. Bölgede mahalli idarelere son vererek merkezi otoriteyi sağlamayı başarır. Siyasi, sosyal ve ekonomik önemli değişiklikler meydana getirir. Mimari eserlere önem verilir ve bu konuda hayli gelişmeler sağlanır. Yine bu dönemde Moğol istilasından kaçan âlimlere sahip çıkılarak ilim ve kültür alanında önemli gelişmelere imza atılır.²⁴ Delhi Türk Sultanlığı'nın yıkılmasından sonra XVI. Yüzyılın ilk çeyreğini müteakip Babür Şah'ın Hindistan'ı ele geçirmesi ile Babür İmparatorluğu hâkimiyeti başlar. Devlet, Ekber Şah döneminde en parlak zamanlarını yaşar, günümüzdeki Afganistan ve Pakistan'ın yer aldığı topraklar da dâhil bölgenin tamamına hâkim olur. Ekber Şah'ın hoşgörülü tutumu sayesinde bölge halkı din, dil, ırk özgürlüğü açısından rahat bir hayat sürer.²⁵ Bölgede yaşayan bütün insanlar eşit olarak görülür. Ekber Şah'ın ölümünden sonra oğlu Cihangir döneminde bölgeye ticari amaçla gelen Portekizlilere ve İngilizlere ticari imtiyazlar sağlanır. Bu şekilde Babür Devleti'nin adı Batı dünyasında duyulmuş olur ve birçok şehir ticaret merkezi haline gelir. Cihangir'den sonra başa geçen Şah Cihan döneminde bu bölgede mimariye özel önem verildiği ve bu konuda önemli ilerlemeler kaydedildiği anlaşılmaktadır. Zira bu konuda Tac Mahal ile mimari doruk noktasına ulaşır. Şah Cihan'ın oğlu Avrangzib'in ise son derece adaletli bir yönetici olduğu ve bu dönemde daha çok İslamiyet'in bütün bölgeye yayılması için büyük çabalar gösterildiği verilen bilgiler arasındadır. Yaşanan bazı iç karışıklıklara rağmen devlet Avrangzib ile en parlak dönemini yaşar. Avrangzib'in ölümünden sonra yaşanan taht kavgaları nedeniyle ülkede istikrar geri bozulur. Bu durumdan faydalanan Afgan hükümdarı Afgan Şah bölgeyi işgal eder. Bu aşamadan sonra Babür İmparatorluğunun hâkimiyeti sona erer.²⁶

Hindistan bölgesi birçok kez yabancı halklar tarafından işgal edilmeye çalışılsa da başarılı olunamaz. Zira başta Hintliler olmak üzere burada yaşayan halklar içerisinde kendi kimliklerini kaybedip asimile olurlar. Ancak Müslüman Türklerin, hiçbir zaman asimile olmadan aksine kendi dinlerini, dillerini ve kültürlerini Hint halkına kabul ettirmeyi başardıkları görülmektedir.

²⁴ Özcan, s.76

²⁵ Bayur, C.1, s.127

²⁶ Bayur, C.1, s.62

Alt-kıtada İslamiyet'in yayılması kılıç zoruyla değil gönül rızasıyla olmuştur. Özellikle bunda Türk hanedanlarının bu bölgede yaşayan insanlara yaklaşımı ile bölgeye gelen veya sığınan Müslüman din adamlarının büyük etkisi olur. Yerli halk, İslamiyet'in daha üstün, insanları eşit gören, adaletli ve daha samimi bir din olduğunu anlar. Zira İslamiyet, zengin-fakir, alt-üst tabaka gözetmeksizin herkesi eşit kabul eden bir dindir. Kast sisteminden asırlardır büyük sıkıntılar çeken halkın İslam'ı kabul etmeleri zor olmaz. Günümüzde başta Pakistan olmak üzere o bölgede yaşayan Müslümanların samimiyetini ta buralarda aramak gerekir.²⁷

1.3. Bölgeye Türklerin Girişi ve Pakistan Coğrafyasındaki Türk Toplulukları

Hindistan alt-kıtası bulunduğu coğrafya itibariyle verimli topraklara, zengin su kaynaklarına ve değerli madenlere sahip bir bölgedir. Bu nedenle geçmişten günümüze birçok devletin ve milletin gözü bu bölge üzerinde olmuştur. Örneğin M.Ö. 330 yılında Büyük İskender, Belucistan kıyılarına kadar olan bölgeyi ele geçirir. Büyük İskender burada iki yıl kadar kalmasına rağmen bölgede bıraktığı izler çok daha uzun sürüp yönetim sistemi aynı şekilde devam eder.²⁸ Büyük İskender, Hint alt-kıtasından tamamen çıktıktan sonra bu bölgeye uzun süre Mauryalar hâkim olur.

Hindistan yarım adasının kuzey bölgeleri ve Pakistan coğrafyasında, Mauryalardan sonra **Sakaları** görmekteyiz. İskitler olarak da bilinen Sakalar, doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar çok geniş bir alana yayılırlar.²⁹ Birçok kaynak Sakaları, Türk menşeli Orta Asya kökenli bir kavim olarak ifade eder. M.Ö. 175 yılında **Hunların**, Orta Asya'da yaşayan **Yüe-Çileri** yenmesiyle bölgede büyük bir göç hareketi başlar. Yüe-Çiler Kuzey Çin Bölgesinden Seyhun'a kadar göç edince buradaki Sakaları güneydeki Horasan bölgesine sürerler.³⁰ Sakalar M.Ö. 140-120 yılları arasında Horasan'a gelirler ve bu bölgede egemen olan Partlar ile girdikleri savaşı kazanıp **Belh** şehri merkezli bölgeye yerleşirler. Sakalar daha sonra Seleukos İmparatorluğu'nun **Pencap** bölgesindeki hâkimiyetine son vererek Kuzey Hindistan'da Sind ovasına hâkim olup burada Saka İmparatorluğunu kurarlar.³¹ İmparatorluğun başkenti *Ucceyn*, ilk kralı ise Maues'dir. Sakalar, Kral Maues ve I. Azes döneminde topraklarını oldukça genişletip Hindistan

²⁷ Şimşir, s.131

²⁸ Aykut Kişmir, **Pakistan Tarihinde Türkler**, (Demavend Yay.), İstanbul, 2019, s.5

²⁹ İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları), Ankara, 2008, s. 3

³⁰ Bayur, C.1, s.64

³¹ Mehmet Sedat Talay, **Gaznelilerin Hindistan Politikası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı), 2019, Edirne, s.3

yarımadasının neredeyse yarısına hâkim olurlar. Özellikle *Pencap, Sind, Mathura, Gucerat, Malva* ve *Katiyavar* gibi önemli bölgeleri ele geçirirler.³² Saka İmparatorluğunda diğer devletlerin aksine krallık babadan oğula değil ağabeyden kardeşe geçtiği anlaşılmaktadır. Sakaların tarihi hakkında geniş ve detaylı bilgilere sahip değiliz. Bunların ne zaman ve nasıl dağıldıkları hakkında kesin ve net bilgiler yoktur. Saka İmparatorluğu dağıldıktan sonra küçük devletçikler şeklinde söz konusu bölgede varlıkları devam eder. Bu devletçiklerden bazıları daha sonra bölgeye egemen olan Kuşanların hâkimiyeti altına girer.³³ Görülüyor ki Türkler, Sakalar ile Pakistan topraklarının da içinde bulunduğu Kuzey Hindistan coğrafyasına ilk adımlarını atarak buraya yerleşirler.

M.S. 105-250 yılları arasında bugünkü Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan'da yer alan Ganj Nehri'ni de içine alan bölgede, Yüe-çi kabilesinin bir kolu olarak bilinen **Kuşanların** hüküm sürdüğü görülür. Kaynaklar, Yüe-çilerin, M.Ö. Hindu-kuş dağlarının kuzeyinde beş boy olarak yaşadıkları hakkında bilgi verirler. Her bir boyun başında bulunan kişiye “Yabgu” denilir. Süre içerisinde Kuşanlara ait boylar birleşerek büyük bir devlet kurarlar. Devletin kurucusu Kral I. Kadfises, Belh'i fethederek Horasan bölgesine hâkim olur.³⁴ Daha sonra I. Kadfises, Partlar ve Sakalarla savaşarak bütün Sind bölgesini ele geçirir. Kendi adına sikke bastıran I. Kadfises'in Budizm inancına sahip olduğu tahmin edilmektedir. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Wima II. Kadfises, Hindistan coğrafyasında devletin topraklarını genişletir. Ancak daha sonra Çinlilerle yaptığı mücadelede arzu edilen başarıyı gösteremez ve Çin'e vergi ödemek zorunda kalır.³⁵

II. Kadfises'ten sonra Kuşanların en büyük hükümdarı olarak kabul edilen I. Kanişka M.S. 120 yılında tahta geçer. Kanişka, yönetimi ele aldıktan sonra Keşmir'i fethederek burada Kanişkapura şehrini kurar. Daha sonra Gence Ovası'nın tamamını ve Magada Devleti'nin başkenti olan Pataliputra şehrini topraklarına katar.³⁶ Yine Kanişka döneminde Yarkent, Hotan ve Kaşgar gibi yerleşim yerleri Kuşanlar topraklarına dâhil edilir. Budizm dinini benimseyen Kanişka, bu dinin bu bölgelerde yayılmasında da etkili olur. Kanişka, yönetiminde bulunan her yerde kendi sikkelerinin kullanılmasını sağlar ve

³² Bayur, C.1, s.65, Talay, s.2

³³ Avadh Kishore Narain, “Kuşan Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi (İlk Çağ)**, C.1, (Yeni Türkiye Yayınları), Ankara, 2002, s.1302; Bayur, C.1, s.68

³⁴ Bayur, C.1, s.73

³⁵ Bayur, C.1, s.74; Talay, s.5

³⁶ Bayur, C.1, s.74; Davut Şahbaz, **İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi-Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Urdu Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı), Ankara, 2019, s.166

Çin, Türkistan ve Roma ile ticari ilişkilerini geliştirir.³⁷ Kanişka döneminde krallık en geniş sınırlarına ulaşır, ayrıca ticaret, kültür, siyaset ve birçok alanda bu bölge ön plana çıkar.

Kral I. Kanişka'nın ölümünden sonra yerine oğlu Vasishka tahta çıkar. Vasishka, ülkesine yeni topraklar dâhil etmek yerine devletin var olan topraklarını korumaya çalışır. Daha sonra sırasıyla tahta Huvishka, I. Vasudeva, II. Kanişka, Vashishka ve III. Kanişka geçer. Huvishka'dan sonra tahta çıkan krallar, bu bölgede de etkisi görülmeye başlayan Sasaniler ve Akhunlar ile uğraşmak zorunda kalır ve topraklarını bu devletlere karşı savunmaya çalışırlar. I. Kanişka'nın ölümünden sonra aşamalı olarak zayıflamaya başlayan Kuşan İmparatorluğu, yıkılma sürecine girer. Bir süre sonra Akhunlar ile Sasaniler karşısında tutunamayıp topraklarını önemli ölçüde kaybeden Kuşanlar, tamamen yıkılıp bu bölgenin ekseriyetine Akhunlar Devleti hâkim olur.

Genel olarak Hunların batıya göç etmesinden sonra bunlardan ayrılan ve batıya göç etmeyip *Herat* bölgesine gelip yerleşen ve daha sonra başta Horasan olmak üzere alt-kıtada önemli ölçüde etkili olacak olan bir Türk Devleti vardır ki bu devlet, **Akhunlar** adı ile bilinir. Akhunlar, IV. yüzyılda bugünkü Doğu Türkistan'ın kuzeyine doğru ilerleyerek güçlerini artırır ve Yüe-çi topraklarını büyük ölçüde ele geçirirler.³⁸ 484 yılında İran ile mücadele içerisine girerek İran Şahı Firuz ve ordusunu yenerler.³⁹ Akhunların ilk hükümdarı Toraman, Kuzey Hindistan üzerine seferler düzenleyerek 496 yılında Pencap'ı; 498 yılında ise Pavvia, Sakkala, Eron ve Malva'yı ele geçirir.⁴⁰ Toraman'ın, saltanatı boyunca Tigin, Maharaca, Şah, Jauvla, Racadhira unvanlarını kullandığı nakledilir.⁴¹ 515 yılında Toraman öldükten sonra yerine oğlu Mihirakula geçer. Mihirakula'nın ilk icraatı Keşmir ve çevresini topraklarına katmak olur ki böylece Keşmir'de Akhunlar hâkimiyeti sağlamlaşır. Mihirakula, Hint kaynaklarında zalim, kan döken ve acımasız bir hükümdar olarak zikredilir. Bazı kaynaklarda ise Mihirakula'nın Budizme düşman olduğu ve bu yüzden bölgede baskıcı bir politika izlediği belirtilir.⁴² Sakkala'da Mihirakula'nın kardeşinin isyan etmesi ve Kandahar'da Gupta Devleti'den kalan bir grubun başkaldırısı sonucu yaşanan karışıklıklar sebebiyle Mihirakula, bölgeye gidip isyanları bastırır ve söz

³⁷ Talay, s.5

³⁸ Kürşat Yıldırım, **Hun Tarihi**, (İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi), 2010, s.152

³⁹ Bayur, C.1, s.85

⁴⁰ Bayur, C.1, s.86

⁴¹ Enver Konukçu, "Akhunlar", **Türkler Ansiklopedisi (İlk Çağ)**, (Yeni Türkiye Yayınları), C.1, Ankara, 2002, s.1314

⁴² Şahbaz, s.168

konusu bölgelerdeki Budist tapınaklarını yıktırıp buradaki bir kısım insanları cezalandırır.⁴³

Akhunlar, Mihirakula döneminde en parlak devrini yaşar. Bu dönemde devlet toprakları en geniş sınırlarına ulaşır. Türkistan, Maveraünnehir, günümüzdeki Pakistan ve Afganistan'ın yer aldığı bölgeler ile Kuzey Hindistan toprakları üzerinde hüküm sürer. Akhunlar'ın, hâkimiyeti süresince bölgede siyasi, askeri ve kültürel alanlarda oldukça etkili izler bıraktıkları görülür. Mihirakula'nın 550 yılında vefat etmesiyle birlikte bölgedeki Akhunların hâkimiyeti de güç kaybetmeye başlar. Mihirakula'dan sonra başa geçen hükümdarlar, onun kadar başarılı olamazlar. Bu sırada Orta Asya'da ortaya çıkan yeni güç **Gök Türkler**, dönemin önemli bir gücü olan Sasani Devleti ile anlaşarak Akhunlara karşı savaş açar. İki devlet arasında yapılan savaşta Gök Türkler galip gelir ve Akhunlar beyi Apar öldürülür. Akhunların hüküm sürdüğü topraklar, Gök Türkler ve Sasaniler arasında paylaşılır ve Akhunların varlığı sona erer.

1.3.1. Gazneliler (963-1186)

Türk devletlerinden biri olan Gazneliler, isimlerini kuruldukları yer ve devletin başkenti olan Gazne şehrinden alır. Bazı kaynaklarda devletin adı Yemînîler ya da Sebükteginîler olarak da anılmaktadır.

IX. ve X. yy. da bölgede önemli bir güç olan Sâ mânîler, en parlak dönemlerinde Maveraünnehir yoluyla çok sayıda Türk grubu bu bölgeye intikal eder. Zira o dönemde kuzeyden getirilen Türklerin büyük bir kısmı Abbasi halifelerinin ve eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin emirlerinde asker ya da muhafız olarak görevlendirilirler. Böylece Türk askerleri İslam dünyasının merkezine ve önemli şehirlerine rahat bir şekilde girmeye başlarlar. Zamanla Sâ mânîler Türkleri sadece mahallî kuvvetlerde değil ordu içinde de kullanmaya başlarlar. İlerleyen dönemlerde ise devlet içerisinde Türk vali ve kumandanlara rastlanır.⁴⁴ Süreç içerisinde Sâ mânî devletinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte Türklerin devlet içindeki güçleri de ona paralel olarak artar. Devletin başkomutanı olan Alp Tigin, vezir el-Belamî ile ittifak kurarak kendi adayını Sâ mânî tahtına oturtmak için her ne kadar çaba sarf etmiş olsa da başarılı olamaz. Bu olay sonrasında devlet içerisinde Alp Tigin'e karşı güçlü bir muhalefet oluşur ve bazı saldırılara maruz kalır. Bunun üzerine Alp Tigin, 963 yılında kendi yanında yer alan bir grup askerle Gazne

⁴³ Talay, s.8; Bayur, C.1, s.87

⁴⁴ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **DİA**, C.13, İstanbul, 1996, s.480

şehrine gelerek buradaki mahalli bir hanedan olan Levikler'i mağlup edip burayı ele geçirir. Ayrıca yanında gelen askerlerle birlikte yıllar önce bu bölgeye gelip yerleşmiş olan Türklerle beraber Gazne Devleti'nin temelini atmış olur.⁴⁵ Alp Tigin'in ölümünden sonra yerine oğlu Ebu İshak İbrahim geçer. Gazne'yi kaybetmek istemeyen Levikler, Ebu İshak İbrahim döneminde şehri tekrar ele geçirse de, Ebu İshak İbrahim, Sâ mânî emirinden de yardım alarak Gazne'yi tekrar almayı başarır. Bu olaydan kısa bir süre sonra Ebu İshak İbrahim vefat eder. Oğlu olmaması nedeniyle devletin başına Türk komutanlardan biri olan Bilge Tegin getirilir.⁴⁶ Bilge Tegin, adaletli bir yönetici olarak altı yıl boyunca Gazne Devleti'ni idare eder. Daha sonra Gerdiz kalesi kuşatması sırasında hayatını kaybeder. Yerine yine bir komutan olan Böri Tegin geçer. Ancak liyakatsizliği nedeniyle Böri Tegin kısa süre içerisinde tahttan uzaklaştırılır. Yerine Alp Tigin'in çok güvendiği bir isim olan Sebük Tegin getirilir.⁴⁷ Sebük Tegin'in başa geçmesi ile birlikte hükümdarlık babadan oğula geçen bir sisteme dönüşür. Sebük Tegin, ilk iş olarak devletin sınırlarını koruma altına alır. Daha sonra Hindular üzerine seferler düzenlemeye başlar. Genelde kölelerin yaşadığı yer olan *Büst* şehrini ele geçirir ve *Kusdar* bölgesini ülke topraklarına katar. Süre içerisinde devletin sınırları *Toharistan*, *Zabulistan*, *Gur* ve *Belucistan*'a kadar genişler. 987 yılında ise Kabil'de ve doğusundaki dağlık bölgede hüküm süren Hindu Racası Caypal'ı mağlup edip bu bölgelere hâkim olur. Bunun üzerine Caypal, güçlerini toparlayarak Gazne'yi kuşatsa da herhangi bir sonuç alamaz. Kış mevsiminin gelmesi ve zorlu bir coğrafya olması nedeniyle başarı elde edemeyen Caypal, tazminat ödemeyi kabul ederek bölgeden çekilmek zorunda kalır.⁴⁸ Hindu Racası Caypal, Gazne'den çıkınca Sebük Tegin ile yaptığı anlaşmayı bozarak diğer Racalarla birlik olup büyük bir ordu oluşturur ve Sebük Tegin'e karşı tekrar harekete geçer. Ancak Hint ordusu Türk ordusu karşısında ağır bir yenilgi alır. Bu arada Kalaçlar ve Afganlar da Sebük Tegin'in buyruğu altına girerler. Böylece Gazne Devletinin sınırları, Sebük Tegin zamanında daha da genişlemiş olur. Bazı tarihçiler başarılarından dolayı Sebük Tegin'i, Gazne Devletinin esas kurucusu olarak ifade ederler. 997 yılında Sebük Tegin'in ölmesi üzerine yerine daha önce veliaht olarak ilan edilen küçük oğlu İsmail, devletin başına geçer. İsmail'in yönetimde liyakatsiz ve

⁴⁵ Mübarek Galip, Saadettin Gömeç, **Hindistan'da Türkler**, (Berikan Yayınevi), Ankara, 2013, s.27

⁴⁶ Muhiburrahman Timur, **Gazneli Devletinden Babürlüler Devletine Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar (1206-1526)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi-, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı), Konya, 2012, s.24

⁴⁷ Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, (Bilge Yay.), İstanbul, 2013, s.45

⁴⁸ Ahmet Turan Yüksel, "İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel Ve Medeniyet Tarihi Üzerine." **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.11/11, Konya, 2001; s.81, Bayur, C.1, s.129

başarısızlığından dolayı Sebük Tegin'in büyük oğlu Mahmud duruma el atarak İsmail'e karşı başlattığı mücadeleyi kazanıp tahta kendisi geçer.⁴⁹

Mahmud'un ilk işi, kardeşinin kötü yönetiminden dolayı ülkede çıkan karmaşayı sona erdirip sükûneti sağlamak olur. Daha sonra Bağdat Halifesi El-Kadr Billah adına hutbe okutturur. Bunun üzerine Halife Mahmud'a bir hilat⁵⁰ gönderip “*Emin-ül Mille*” ve “*Yemin-üd Devle*” unvanlarını verir. Bundan sonra Mahmud'un tek amacı İslam'ı Hint topraklarına yaymak ve İslam düşmanlarını ortadan kaldırmak olur. Bu amaç doğrultusunda Mahmud'un Hindistan üzerine on yedi sefer düzenlediği malumdur.

Gazneli Mahmud, Hintliler üzerine ilk seferini 1000 yılında Kabil'in doğusunda kalan Lamgan bölgesine gerçekleştirir. Bu bölgedeki Hint idaresinde olan bazı kaleleri ele geçirip Gazne'ye geri döner.⁵¹ Gazneli Mahmud'un ikinci seferi Hint hükümdarı Caypal'a karşı olur. Caypal'ın ordusunu büyük bir yenilgiye uğratar. Savaş sonunda Caypal'ın kendisi ve ordusunun büyük bir kısmı esir olarak alınıp büyük bir savaş ganimeti elde edilir. Bir süre sonra Gazneli Mahmud, Hint halkının Caypal'ı yenilen ve kaybeden bir lider olarak görmesi, ayrıca İslam dininin ne kadar yüce bir din olduğunu anlamaları amacıyla bir miktar para ve 50 adet fil vererek serbest bırakır ve ülkesine dönmesine izin verir. Ancak Caypal, Müslümanlara yenildiği için ülke geleneklerine göre kendini ateşe atarak yaşamına son verir, yerine oğlu Anandapal geçer.⁵² Gazneli Mahmud'a, bu seferden sonra “Gazi” ünvanı verilir.

Gazneli Mahmud, üçüncü seferini 1004 yılında Bhatiye Racası Beci'ye karşı gerçekleştirir. Beci, Gazneli Mahmud ve ordusuna karşı ancak dört gün dayanabilir ve Beci ordusu büyük bir bozguna uğrattır. Savaş meydanından kaçarken yakalanacağını anlayınca kendini öldürür. Bu savaş sonucu Gazneli Mahmud büyük bir ganimet elde eder. Bu seferden itibaren Hindistan bölgesinde fethedilen yerlerde kalıcı olmak ve bu bölgelerde İslâm'ın yayılması için camiler inşa ettirdiği gibi her bölgeye idareciler, din adamları ve âlimlerin görevlendirilmesi gibi önemli adımlar atar.⁵³ Dördüncü seferini aradan çok zaman geçmeden 1006 yılında Multan üzerine düzenler. Kaynaklardan anlaşıldığına göre

⁴⁹ Bayur, C.1, s.132, Merçil, **Müslüman Türk Devletleri** ..., s.48

⁵⁰ **Hilat**: önemli şahsiyetlere özel bir törenle giydirilen değerli bir kumaştan yapılan oldukça gösterişli bir çeşit kaftan. Hilat geleneğinin kesin olmamakla birlikte Abbasiler döneminde başladığı bilinmektedir.

⁵¹ Timur, s.30

⁵² Bayur, C.1, s.140

⁵³ Hanefi Palabıyık, “Gaznelilerin Hindistan Seferleri”, **EKEV Akademi Dergisi**, Erzurum, 2007, S.32, s.146

Multan'ın başında bulunan Bâtînî Ebu'l-Fütûh Davud'un İslam'ı yıkmaya yönelik çalışmalarından dolayı bu sefer düzenlenmiştir. Multan fethedildikten sonra diğer seferlerde olduğu gibi orada da kalıcı olmak için önemli adımlar atılır ve Nevase Şah Multan'ın başına vali olarak görevlendirilir. İki sene sonra 1008 yılında Nevase Şah isyan edip tekrar Hinduizme döndüğünü ilan edince beşinci sefer düzenlenerek isyan bastırılıp Nevase Şah cezalandırılır.⁵⁴

Hindistan bölgesine Gazneli Mahmud'un yaptığı başarılı seferler ve İslâm'ın bu bölgede gittikçe yayılması, Caypal'ın oğlu Anandapal'ı endişelendirir ve diğer Hindistan Racaları ile anlaşma yaparak büyük bir ordu kurup Gazneli Mahmud'a karşı topyekûn bir mücadele başlatır. Ancak Mahmud ve ordusu racaların birlikte kurarak oluşturduğu orduyu büyük bir yenilgiye uğratır. Bu mağlubiyet racalarda yılgınlığa, korkuya ve büyük bir endişeye neden olur.⁵⁵ Bu, Gazneli Mahmud'un Hintliler üzerine düzenlediği altıncı seferdir. Bu zaferden sonra Gazneliler, sadece Hindistan'ın belli bir şehrini fethetmeyip maddi manevi birçok imkânlarla sahip olur. Özellikle bu sefer sonucunda Gazneli Mahmud'un ününün bütün Hindistan coğrafyasına yayıldığını söylemek yanlış olmaz. Mahmud aradan bir sene geçtikten sonra (1009 yılında) Narayan bölgesine yedinci seferine çıkınca Raca Anandapal her yıl Gaznelilere vergi vermeyi teklif eder ve barış yapma talebinde bulunur. Gazneli Mahmud bu talebi geri çevirmeyip kabul eder ve böylece Hindistan ile Horasan arasında ticaret yolu açılmış olur. 1010 yılında yapılan sekizinci seferle Multan bölgesi tamamen hâkimiyet altına alınır ve Karmatilerin hükümrânlığına son verilir. Dokuzuncu Hint seferi 1014'te Nandana'ya yapılır ve Nandana Kalesi zor da olsa ele geçirilir. Böylece Keşmir'e kadar her yerde Müslümanların hâkimiyeti ile birçok bölgeye camiler inşa ettirilir ve buralarda İslâm'ın yayılması hızlanır. Çevredeki birçok şehir de kendiliğinden Gazneli Mahmud'a tabii olduklarını ilan ederler. Bu sefer sonucunda halife, Mahmud'a "Nizâmeddîn" ve "Nâsıru'l-Hak" unvanlarını verir. Onuncu sefer Thanesar'a yapılmış olup buradaki bütün putlar kırılarak ortadan kaldırılır. Ancak Mahmud'un bölgenin en meşhur putunu devlet hazinesi için Gazne'ye taşıttığı nakledilen bilgiler arasındadır.⁵⁶

Gazneli Mahmud, on birinci seferini Keşmir racasına karşı yapar ve Lokhot Kalesini kuşatır. Ancak ağır kış şartları yüzünden kaleyi alamaz ve kuşatmayı kaldırmak

⁵⁴ Kişmir, s.17

⁵⁵ Timur, s.31

⁵⁶ Palabıyık, s.147

zorunda kalır. 1018 yılında on ikinci seferin Kanavvec bölgesine karşı yapıldığı anlaşılmaktadır. Kaynakların verdiği bilgiye göre burası diğer bölgelere nazaran çok daha zengin bir şehirdir. Bu bölgedeki Hintli racalar İslâm ordusuna çok direnç göstermeden teslim olur ve hatta bazı racalar ve halkları İslâm'ı kolaylıkla kabul eder. Bu bölgede Mahmud'un ilerleyişi rahat olmuş ve büyük ganimetler ve çok sayıda esir ele geçirilmiştir. Burada elde edilen ganimetler ve maddi güçle Gazne'nin ünlü Ulu Cami'nin inşa ettirildiği nakledilir.⁵⁷

1019, 1021 ve 1022 yıllarında Hint toprakları üzerine üç sefer daha düzenlenir. Bu seferlerde de Müslümanlar galibiyetler ve ganimetler elde ederler. 1025 yılında Gazneli Mahmud Hintliler üzerine on altıncı seferini düzenler ki kaynaklar bu seferin Gaznelilerin en önemli seferi olarak kaydeder. Söz konusu sefere çıkmadan önce Mahmud büyük hazırlık yapar. Zira hedefe konan Somnath'a varabilmek için büyük Tar Çöl'ünü geçilmek zorunda kalınır. Yol boyunca birçok kale ele geçirilir. Nihayet 42 gün sonra Somnath'a ulaşılır ve şehir kuşatılır. Kuşatma dört gün sürer. Burası Hinduların önemli manevi merkezlerinden birisi olması nedeniyle tanrı Şiva'nın büyük bir putu burada bulunmaktadır. Mahmud şehirdeki bütün putların kırılmasını emreder. Brahmanlar, Şiva'nın putunu kırmaması için Mahmud'a büyük paralar teklif etseler de kabul görmez. Mahmud büyük putu da kırdırarak dört parçaya böldürür. Bu olayın Hinduları maddi ve manevi büyük bir çöküntüye uğrattığını kaynaklar kaydeder.⁵⁸ Bu bölgenin fethi İslam dünyasında geniş bir yankı uyandırıp büyük bir sevince vesile olur. Burada ele geçirilen ganimetin diğer seferlerdekinden çok daha fazla olduğu bildirilir. Bu sefer sonucunda halife, Mahmud'a "Kehf-üd Devle vel İslam"⁵⁹ ünvanını verir. Öte yandan Gazneli Mahmud, Türk hükümdarları içinde "sultan" ünvanını kullanan ilk kişi olur. Sultan Mahmud, son seferi olan on yedinci seferini 1027 yılında Gazne ordusuna saldıran Câtlara karşı gerçekleştirir. Câtlar, İndus Nehrine hâkim denizci bir millettir. Sultan Mahmud, özel gemiler hazırlatıp Câtları büyük bir yenilgiye uğratar ve komutanlarından birini buraya vali tayin ederek Gazne'ye döner.⁶⁰ Sultan Mahmud yenilgisiz düzenlediği bahsetmeye çalıştığımız söz konusu seferlerden dolayı "Hint Fatihi" olarak da anılmıştır.

Sultan Mahmud'un 1030 yılında hayatını kaybetmesiyle birlikte Gazneli Devleti duraklama sürecine girer. Sultanın ölümünden sonra yerine geçen oğulları her ne kadar

⁵⁷ Timur, s.33, Bayur, C.1, s.163

⁵⁸ Bayur, C.1, s.178

⁵⁹ Devlet ve İslam'ın sığınağı

⁶⁰ Palabıyık, s.149

devleti yönetmeye çalışsalar da arzu edilen başarıyı gerçekleştiremezler. Sultan Mahmud'un ismi sayesinde devlet 150 yıl kadar daha varlığını devam ettirir. Bu dönemden sonra Gazne üzerine Orta Asya'dan çeşitli Türk akınları başlar. Bunun sonucunda devletin merkezi Pencab bölgesinden Lahor şehrine kaydırılır.⁶¹ Bu tip önlemler de Gazne Devletinin sona ermesine engel olamamıştır.

1.3.2. Gurlular (1000-1215)

Gur Devleti, günümüzde Orta Afganistan'ın dağlık bölgesini de içine alan Herat'ın doğu ve güneydoğusu ile Cûzcân, Ferahr'ud, Herîrûd ve Murgap nehrinin bulunduğu topraklarda hüküm sürer.⁶² Gurlular, Gazneliler döneminde küçük bir kabile halinde hayatlarını sürdürürler. Genel olarak Gur halkı ve emîrleri bölgelerinden geçen kervanları vurarak ve yağmalayarak bir anlamda derebeyi hayatı yaşarlar.⁶³ H.Z. Ali döneminde Müslüman olan Şansab adındaki efsanevi atalarından dolayı emîrlere hanedanına "Şensabani" denilir.⁶⁴ Gur üzerine seferler düzenleyen Sultan Mahmud'un oğlu Mesud, bazı Gur Emîrleri hâkimiyeti altına alsada bu fazla uzun sürmez. Ancak Mesud bu topraklarda İslamiyet'in daha da yayılmasına vesile olur.

Gur hükümdarı olan **Muhammed Suri**, bir ara Gazneli Devleti'nin topraklarına saldırmaya kalkışınca Sultan Mahmud, Suri'yi cezalandırır ve Suri'nin yerine oğlu Ebu Ali'yi devletin başına getirir. Daha sonra Ebu Ali'nin yeğeni Abbas, amcasını tahttan indirerek yerine kendisi geçer.⁶⁵ Abbas bir yandan Gazneli Devleti'ne karşı bağlılığını sürdürürken aynı zamanda devletini daha ileriye taşımaya çalışınca Gazne Sultanı İbrahim tarafından tahttan uzaklaştırılır.⁶⁶

Gur Devleti'nde yaşanan taht kavgaları neticesinde başa geçen **Muizzüddin Muhammed**, 1173 yılında Gazne'yi alıp Hindistan üzerine seferler düzenler ve 1175 yılında Multan'ı ele geçirir. 1178 yılında ise Gucerat Hindu Krallığı'na saldırırsa da buradan başarısızlıkla döner. Bu yenilginin sonucunda Sultan Muizzüddin, stratejik bakımdan büyük önem arz eden Gaznelilerin başkenti Lahor'un Hindistan'a düzenleyeceği seferler için önemli bir merkez olabileceğini düşündüğünden Lahor üzerine yürür.⁶⁷ Neticede 1180

⁶¹ Kışmir, s.18

⁶² İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", **DİA**, C.14, İstanbul, 1996, s.207

⁶³ Muhammed Nazım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, New Delhi, 1971, s.78

⁶⁴ Bayur, C.1, s.251

⁶⁵ Siddiqui, s.208

⁶⁶ Galip, Gömeç, s.36

⁶⁷ Siddiqui, "Gurlular"..., s.209

yılında Peşaver, 1182’de Sindh ve 1186’da ise Lahor Gurluların eline geçer ve Lahor’u kendilerine merkez edinirler. Gaznelilerin tamamen yıkılmasıyla Muizzüddin, Hindistan topraklarında cihat etmeyi kendisi için görev addeder. Bu düşünceyle 1191 yılında en iyi askerlerinden bir ordu oluşturan Muizzüddin, Tarain üzerine sefer düzenler. Gur ordusundan daha kalabalık olan Hint ordusuyla savaşa giren Muizzüddin, savaşın ikinci günü attan düşerek yaralanır. Sultanın yaralanmasıyla paniğe kapılan Gur ordusu savaştan çekilmek zorunda kalır.⁶⁸ Sultan Muizzüddin, uğradığı yenilginin intikamını almak için bir yıl sonra (1192) daha düzenli bir ordu ile tekrar Tarain bölgesine yürür. Hintliler ile savaşa tutunmadan önce ordusunu beş gruba ayırır. İlk dört grup Hint ordusu ile savaşmaya başlar ve adeta onları üzerlerine çekerek yıpratırlar. Geride kalan beşinci grup ise yıpranan Hint ordusunu mağlup etmeyi başarır.⁶⁹ Böylelikle Gurlular, Delhi ve Lahor’u ele geçirip güneyde Benares’e kadar ulaşmış olurlar. Kaynaklar, bu başarılarda Muizzüddin’in en büyük yardımcısının savaş dehası olarak bilinen komutanı Kutbeddin Aybek olduğundan bahseder. Sultan, Gazne’ye dönerken Lahor ve Delhi bölgesinin yönetimini Kutbeddin Aybek’e bırakır. Aybek kısa sürede Hint alt kıtasında büyük bir egemenlik alanı oluşturur. Bu arada (1205) Orta Asya’dan Gazne üzerine Türk akınlarının başladığı görülür. Bu sırada eski gücünü kaybeden Gur Devleti, Türk akınlarını engelleyemez. Böylece Gazne, Orta Asya’dan gelen Türklerin eline geçer. Gelişen bu olaylardan cesaret alan Hindular, Lahor’u Türklerden kurtarmak için tekrar saldırıya geçerler. Ancak, Muizzüddin ve Aybek karşısında yenilgiye uğrayıp arzu ettikleri başarıyı elde edemezler. Gur Sultanı ise hâkimiyeti Orta Asya’dan gelen Türklere geçen Gazne’yi geri almak için hazırlıklarını tamamlayarak Lahor’dan yola çıkar. Yolculuk esnasında 1206 yılında uğradığı suikast sonucu hayatını kaybeder. Sultanın ölümünden sonra Kutbeddin Aybek, Gazne, Bihar, Multan, Lahor ve Delhi’deki tüm güçleri toplar. 1206 yılında ise Hindistan alt kıtasında ilk Müslüman-Türk devletinin temelini atmış olur.⁷⁰ Kaynakların verdiği bilgiye göre Aybek’in güçlü ve adaletli bir hükümdar olduğunda şüphe yoktur. Aybek’in, fethettiği bölgelerde camiler ve medreseler inşa ettirerek gittiği her yerin imarına büyük katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Bölgede kalıcı barışı sağlamak için halka karşı hoşgörülü ve adaletli politikalar izler. Aybek’in sultanlığı dönemi genel olarak sakin geçer. 1210 yılında çevgan⁷¹ oynadığı sırada attan düşerek hayatını kaybeder.

⁶⁸ Timur, s.47; Nazım, s.80

⁶⁹ Bayur, C.1, s.259

⁷⁰ Kişmir, s.20

⁷¹ **Çevgan:** At üzerinde oynanan bir tür savaş oyunudur. Oyuncular iki takıma ayrılarak at üzerinde ellerinde

1.3.3. Delhi Türk Sultanlığı (1206-1526)

1206 yılında **Kutbeddin Aybek** tarafından kurulan Delhi Türk Sultanlığı, 1526 yılında Babürlüler tarafından yıkılana kadar Hindistan'da hüküm sürer. Hindistan'da İslamiyet'in yayılmasında büyük etkisi olur. Zira bunda Çin ve Moğol istilasından kaçarak buraya yerleşen birçok âlim ve bilim adamının etkisinden söz edilir.⁷²

Kutbeddin Aybek'in, Türkistan'da doğmuş Kıpçak kabilelerine mensup olduğu nakledilmektedir. Çocukken esir edilerek Nişapur'a getirilip köle olarak Kadı Fahreddin Abdulaziz Kufi'ye satıldığı rivayet edilir. Kufi, onu kendi çocuklarından ayırmayıp dönemin şartlarına göre iyi bir eğitim almasını sağlar. Aybek burada dini ve fen ilimlerinin yanı sıra ok atma ve ata binme gibi çeşitli alanlarda en iyi şekilde yetişir ve kısa zaman içerisinde gösterdiği yetenekleriyle dikkat çekmeyi başarır. Daha sonra onu bir tüccar satın alarak Gazne'ye getirir ve Gur Sultanı Muizzüddin'e satar. Kısa sürede Muizzüddin'in gözüne girmeyi başarır. Güzel ahlakı, sadakati ve hizmetlerinden dolayı Sultan'ın övgüsüne mazhar olur. Gurluların Harzemşahlar ile savaşı sırasında esir düşen Aybek'i kurtarmak için çok çaba sarf eden Muizzüddin, onu geri alarak Delhi valisi olarak görevlendirmiştir. Muizzüddin'in 1206 yılında ölümünden sonra kendi sultanlığını ilan eden Kutbeddin Aybek, Hint-alt kıtasında yeni bir Türk Sultanlığı kurar ve kendi adına hutbe okutturup yeni para bastırarak halkına dağıtır. Bu yüzden kendisine "Kutbüddin-i Lek Bahş" (yüzbinleri bağışlayan) lakabı verilir.⁷³ Kutbeddin Aybek'in bu adımları dolaylı olarak Delhi Türk Sultanlığının da kuruluşunun ilk temel taşları olur. Delhi Türk Sultanlığı'nda, Aybek ile Hindistan'da güçlü bir merkezî idare oluşmuş ve kurulan bu sistem uzun yıllar boyunca diğer gelen sultanlara da yol gösterici olmuş olur.⁷⁴

Kutbeddin Aybek, sultanlığı boyunca yerli halkın güvenini ve sevgisini kazanarak bir kısmını kendi emri altına almayı başarır. Sultan'ın Horasan ve Gûr askerlerini hem sıkı bir disiplin altında tutması hem de onlara karşı cömertlik ve hoşgörü göstermesi elde ettiği birçok başarının nedeni olmuştur. Sultanın 1210 yılında vefat etmesiyle emir ve melikler geçici olarak **Aram Şah**'ı Delhi tahtına çıkarırlar.⁷⁵ Aram Şah'ın sultan olmasından kısa bir

ağaçtan değneklerle yerdeki topu karşı takımın kalesine atmaya çalışırlar. Bu oyun Türklerin bir çeşit savaşa hazırlık yapma antrenmanıdır.

⁷² Ali İhsan Batıhan, "Delhi Türk İmparatorluğu Teşkilat, Kültür ve Medeniyeti", s.1-2,

https://www.academia.edu/19485309/DELH%C4%B0_T%C3%9CRK_SULTANLI%C4%9EI

⁷³ Timur, s.50, Galip- Gömeç, s.43

⁷⁴ Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, (Ötüken Yayınları), İstanbul, 2000, s.117

⁷⁵ Salim Cöhçe, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", **Türkler Ansiklopedisi**, C.8, (Yeni Türkiye Yay.), Ankara, 2002, s.695

süre sonra onun liyakatsiz ve sultanlık vasıflarını taşımadığını gören devlet adamları Kutbeddin Aybek'in, damadı, başyardımcısı ve ordu komutanı olan Şemseddin İl-Tutmuş'u 1211 yılında Delhi'ye davet ederek tahta çıkarıp sultan ilan ederler.

Şemseddin İl-Tutmuş'un Türkistan'daki Kıpçak Türklerinden olan İlbari kabilesine mensup olduğu ve babasının Türkistan'ın ileri gelenlerinden Aylam Han'ın oğlu olduğu belirtilmektedir.⁷⁶ İl-Tutmuş, daha küçük yaşta iken zekâsı ve becerisi ile dikkatleri üzerine çeker. Bu yüzden kardeşleri onu kıskanarak evden uzaklara götürüp Buharalı bir tüccar olan Hacıye satar. Buhara'da bir süre kalarak eğitilen İl-Tutmuş, köle tüccarı Cemaleddin Muhammed Çust Kaba tarafından Gazne'ye getirilir. Burada zekâsını ve yeteneğini fark eden Kutbeddin Aybek, onu satın alarak iyi bir savaşçı olarak yetiştirmiş ve Ser-Candarlık görevine getirmiştir. Verilen görevleri başarıyla yerine getirmesi ve 1200 yılındaki Gwalyor Kalesi'nin fethi sırasında gösterdiği başarılar, *Emir-i Şikarlık*, *emirlik* gibi görevlerin yanı sıra daha sonra ise Bedayun ve Baran bölgelerine vali olarak tayin edilmesinin önünü açar.⁷⁷ Zamanla da en güvendiği adam olur. 1205 yılında Gakhar kabilesini itaat altına almak için çıkılan seferde İl-Tutmuş'un isyancılara karşı gösterdiği başarıdan dolayı Sultan Muizzüddin tarafından hil'at giydirilerek azat edilir. Delhi'ye döndükten sonra Emirü'l-Ümeralığa getirilen İl-Tutmuş'u Sultan Aybek, kendi kızıyla evlendirip onu oğlu olarak görmüştür.⁷⁸

Kutbeddin Aybek öldükten sonra devlet dört parçaya bölünür. Devletin merkezi olan Delhi'nin başına Şemseddin İl-Tutmuş geçer. Öte yandan Sindh'de Nâsirüddin Kabaca, Lakhnauti'de ise Halaçlar idarenin başına geçerler. Lahor ise yaşanan karışıklıklar sonucunda bazen Şemseddin'in bazen de Nâsirüddin'in hâkimiyeti altına girmiştir. İl-Tutmuş, Delhi'nin başına geçtiğinde bazı hanedan üyeleri ve kendisine düşman olanlar isyan ederek taht mücadelesine girişmişlerse de İl-Tutmuş karşısında başarılı olamazlar.⁷⁹ Takip eden süreçte İl-Tutmuş, Nâsirüddin Kabaca'yı ortadan kaldırarak Bihar, Ranthambhor, Mandor, Lahor, Multan, Bengal, Bilsan ve Uccain'i ele geçirir ve hâkimiyet alanını genişletmiş olur. Bu arada 1221 yılında Sindh nehri kıyısında Moğollarla savaşan Celâleddin Hârezmşâh yenilince Lahor'a sığınarak İl-Tutmuş'dan yardım ister. Ancak İl-Tutmuş bu durumun Hindistan'daki Türk hâkimiyetini tehlikeye düşüreceği endişesiyle

⁷⁶ Gökbel, s.177; Timur, s.51

⁷⁷ Gökbel, s.117; Cöhçe, s.698

⁷⁸ Cöhçe, s.699; Gökbel, s.118; Timur, s.52

⁷⁹ Timur, s.52; Kişmir, s.23

yardım yapmayı kabul etmemiş ve böylece topraklarından Moğol tehlikesini uzak tutmayı başarmıştır.⁸⁰

İl-Tutmuş'un gösterdiği başarılarından dolayı 1229 yılında halife tarafından İl-Tutmuş'a hilat ve ferman verilmesinin yanı sıra "*es-sultânnü'l muazzam nâsırü emîri'l-mü'minîn*" ve "*yemînü halîfetullâh*" unvanları verilir. Bu durum ilk kez Hindistan'da hüküm süren bir hükümdarın halife tarafından "sultan" olarak tanınması anlamına gelir. İl-Tutmuş ise buna karşılık olarak halifeye bağlılığını göstermek adına üzerinde "*nâsırü emîri'l-mü'minîn*" yazılı gümüş para bastırır.⁸¹ Böylece Şemseddin İl-Tutmuş hem hükümdarlığını sağlamlaştırmış hem de Delhi Türk Sultanlığı, İslam dünyasında resmen tanınmış olur.⁸² İl-Tutmuş kendi adına para bastırmanın yanı sıra düzenli bir ordu da kurar. 1233 yılında Malva bölgesini topraklarına katan İl-Tutmuş, ardından Bhilsa şehrini alarak buradaki 300 yıllık bir puthaneyi yıkarak yerine cami yaptırır. Seferden sonra Delhi'ye dönen İl-Tutmuş, burada Multan'dan Gurlular tarafından sürgün edilen İsmâîlîler'in çıkardığı kargaşayla karşılaşır. Delhi'ye yerleşen İsmâîlîler, İl-Tutmuş'a suikast düzenleyerek idareyi ele geçirmeye teşebbüs ettilerse de başarılı olamamışlardır. Suikasttan yara almadan kurtulan sultan, suikastçıları yakalatıp öldürtür. Yapılan bu saldırıdan bütün İsmâîlîler'i sorumlu tutan sultan, İsmâîlîği ortadan kaldırmak için bir sefer başlatsa da kısa süre sonra hastalanarak hayatını kaybeder.⁸³

Şemseddin İl-Tutmuş'un hükümdarlığı boyunca halk oldukça refah ve zenginlik içinde yaşamış ve ülke mamur hâle getirilmiştir. Aynı zamanda sultan sanata da önem vermiş, şairler, edebiyatçılar ve bilim adamlarını zaman zaman sarayında ağırlayıp itibar göstermiştir.⁸⁴ İl-Tutmuş ölmeden dört yıl önce yetişkin oğulları olmasına rağmen veliaht olarak kızı Raziye'yi atar. Devletin ileri gelenleri sultana neden oğulları dururken kızını veliaht ilan ettiklerini sorarlar. Bunun üzerine Şemseddin İl-Tutmuş şöyle cevap verir: "Oğullarım gençlik eğlencelerine dalmışlar, hiç birisinde ülkeyi idare edecek yetenek yoktur. Ben öldükten sonra görülecektir ki oğullarımdan hiçbiri veliahtlığa kızım kadar yaraşmayacaktır."⁸⁵

⁸⁰ Haluk Kortel, "Delhi Türk Sultanı Alaeddîn Halacî'nin Moğol Siyaseti", **Tarih Dergisi**, S.36, (İstanbul Üniversitesi), 2011, s.261

⁸¹ A. S. Bazmee Ansari, "İltutmuş", **DİA**, C.22, İstanbul, 2000, s.158

⁸² Naimur Rahman Farooqui, "Delhi Türk Sultanlığı", **DİA**, C.9, İstanbul, 1994, s.130

⁸³ Ansari, s.159

⁸⁴ Galip- Gömeç, s.64

⁸⁵ Bayur, C.1, s.281

İl-Tutmuş'un ölümünden sonra devlet ricali onun vasiyetine uymayıp en büyük oğlu **Rükneddin Firûz Şah**'ı tahta çıkarır. Firûz Şah, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra kendini eğlenceye ve şaraba verip devlet işlerinden tamamen uzaklaşır. Devlet hazinesinden eğlence işlerine harcamalar yapar ve büyük bir israfa sebep olur. İl-Tutmuş zamanında devlet içinde sağlanan istikrar ve sükûnet ortamı bozulur ve ülkenin her yerinde ayaklanmalar çıkmaya başlar. Bu arada Firûz Şah'ın annesi Türkan Hatun ise kendini devlet otoritesi olarak gösterip daha önceden aralarında husumet bulunan herkese ceza kesmeye kalkışır. Kendi isteklerini yerine getirmeyen devlet adamlarını öldürtür. Firûz Şah, tahtta bu şekilde yalnızca altı ay kalabilmiş ve bir isyan sonucunda yakalanıp öldürülmüştür. Türkan Hatun ise İl-Tutmuş'un kızı Raziye'yi öldürmeye kalkışınca halk ve devletin ileri gelenleri buna müsaade etmeyerek sarayı kuşatmışlar ve Türkan Hatun'u yakalayıp öldürmüşlerdir.⁸⁶

Bütün bu gelişmeler üzerine devletin ileri gelenleri Raziye'ye biat ederek onun tahta çıkışını kabul ederler. **Raziye Begüm**⁸⁷ tahta çıktıktan sonra beylere ve halka şöyle hitap eder:

*“Saygıdeğer beyler ve sevgili halkım. Maalesef kardeşlerim babamın emanetine sahip çıkamadılar. Ben bir kadını ancak; bir Türk kadını erkekten daha zayıf değildir. Orta Asya ve Türkistanlı olan beyler bunu çok iyi bilirler. Hindistan'da hepimiz yabancı idik. Burada İslam'ın sancağını dikerek adalet, birlik ve insanlar arasında eşitliği getirdik. Şimdi bütün bunlar tehlikeye girdiği için varlığımı bunun uğruna feda etmeye hazırım.”*⁸⁸

Raziye Sultan tahta çıkar çıkmaz kısa süre içerisinde ülkedeki karışıklıklara son verip sükûneti sağlar. Türk-İslâm dünyasının ilk kadın hükümdarıdır. Raziye'nin halk içine çıkarken erkek gibi giyinip, başı ve yüzü açık olarak dolaştığı nakledilir. Çocukluğundan itibaren Habeşli olan hocası Yakut'tan ata binmeyi, kılıç kuşanmayı ve dövüşmeyi en iyi şekilde öğrenir.⁸⁹ Ayrıca Raziye Begüm, babası hayattayken onun yanında devlet işleriyle ilgilenerken büyük bir nüfuza sahip olmuştur.

Raziye Begüm'ün başa geçtiğinde uğraştığı en önemli mesele İslam karşıtı olan *Nur Türk* isimli bir kişinin taraftarlarıyla beraber din temelli başlattığı isyan olur.

⁸⁶ Timur, s.57; Merçil, **Müslüman Türk...**, s.289

⁸⁷ **Begüm**: Hindistan'da Türk hanedanlarındaki kadınlar için kullanılan bir unvan.

⁸⁸ Erkan Türkmen, **Sultan Raziye**, (Nüve Kültür Merkezi Yayınları), İstanbul, 2007, s.32

⁸⁹ Yusuf Hikmet Bayur, “Orta ve Yeni Kurunda Orta Asya ve Hindistan Türklerinde Kadınların Mevkii”, **Bellekten**, C.1, S.1 (TTK Basımevi), Ankara, 1937, s.43

İsyancılar, Delhi, Gucerat, Jumna ve Ganj nehrinin kıyılarında toplanarak İslamiyet'e karşı ittifak oluştururlar. 1237 yılında silahlanan bu isyancılar Cuma Camisi'ne saldırı düzenleyerek çok sayıda Müslümanı öldürürler. Bunun üzerine Raziye Sultan, Emir İmam Nasır komutasındaki ordusu ile isyanı bastırır ve isyancıların önde gelenlerini ortadan kaldırır.⁹⁰ Başarılı bir şekilde bu isyanı bastıran Raziye Begüm devletin ileri gelenlerinin ve halkın desteğini ve takdirini kazanır.⁹¹ Ancak, Raziye'nin sultan olmasına karşı olan bazı devlet adamları her şeye rağmen halkı galeyana getirerek isyanların çıkmasına yardımcı olur. Bunların farkına varan Raziye Begüm, kendisine karşı olan emir ve melikleri ortadan kaldırarak isyanları bastırır ve devlet işlerini düzene koyarak önemli mevkilere güvendiği isimleri getirip yerini sağlamlaştırır. Bu sırada Hindular da yaşanan bu olayları fırsat bilerek Rantombur Kalesi'ni kuşatıp içindeki Türk Beyi'ni rehin alırlar. Bunun üzerine sultan kaleye bir ordu göndererek Hinduları bozguna uğratır ve Türk Bey'inin kurtarılmasını sağlar.⁹²

Takip eden süreçte Raziye Sultan, hocası Yakut'u ordu komutanlığı görevine getirince bu durum beylerin ve devletin ileri gelenlerinin tepkisini çeker. Neticede Lahor valisi, Tabarhind valisi ve Raziye'nin en yakınındaki kişiler başkaldırıp Habeşli Yakut'u öldürürler ve Raziye Sultan'ı da hapsederler. Raziye Sultan'ın yerine ise üvey kardeşi **Behram Şah**, sultan olarak ilan edilir. Görüldüğü kadarıyla Raziye Sultan, üç buçuk yıl süren hükümdarlığı boyunca çıkan isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Buna rağmen devletinin bekası için yaptığı önemli işlerden dolayı tarihte adı geçen nadir kadın hükümdarlardan biri olmuştur.

Raziye Sultan'ın yerine getirilen Behram Şah sadece iki yıl tahtta kalır. Daha sonra yerine kardeşi **Alaaddin Mesud Şah** (1242-1246) tahta çıkar. Ancak bu sultanlar da devleti yönetmede başarılı olamazlar. Sonra İl-Tutmuş'un en küçük oğlu **Nasiruddin Mahmud**, devletin başına geçer. Mahmud Şah, Kıpçak kökenli olan Balaban ailesinin mensuplarından kendisine vezir atar. Bu sayede Mahmud Şah'ın yirmi yıl tahtta kaldığı kaydedilir. Melik Bahâeddin Balaban, kızını sultanla evlendirerek ilişkilerini sağlamlaştırır. Uluğ Han, unvanını alan Balaban önemli bir makam olan nâib-i memleket

⁹⁰ Timur, s.58

⁹¹ Hilal Şahin, "Müslüman Türk Devleti'nin Tek Kadın Sultanı: Belkıs-i Cihan Raziye Begüm", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.5, S.16, İstanbul, 2018, s.370

⁹² Bayur, **Hindistan Tarih...**, C.1, s.282

daresinin başına getirilir.⁹³ Bu sayede devlet yönetiminde Uluğ Han söz sahibi olmuş ve Sultan Nasıruddin Mahmud ismen hükümdar olarak kalmıştır.

Devletin önemli yerlerinde bulunan Türk beyleri ve valilerinden oluşan kırk kişilik bir grup bütün idareyi ellerinde bulunduruyorlardı. Bu gruba “*Kırklar*” adı verilmiştir. Kırklar elde ettikleri güç sayesinde istedikleri kişiyi tahttan indirip istediklerini sultan yapıyorlardı. Bunun sonucunda arka arkaya beş padişah ya tahttan indirilmiş ya da öldürülmüştür. Süre içerisinde Delhi Türk Sultanlığı’nda yönetim zayıflar ve Kırklar kendi başlarına hareket etmeye başlarlar, hatta birbirlerine rakip olurlar. Kırkların içinden olan Gıyasüddin Balaban, devletin içinde bulunduğu bu durumdan faydalanarak 1266 yılında Delhi Türk Sultanlığını ele geçirir. Gıyasüddin Balaban, Kırkları etkisiz hale getirerek devletin tüm gücünü tek başına elinde toplar.

Gıyasüddin Balaban, Türkistan’da doğmuş Kıpçak kabilelerinden Alp-eri’ye mensuptur. Babası bu kabilenin on bin çadır halkından oluşan büyük bir bölümün hanı idi.⁹⁴ Gıyasüddin, Moğol istilasında küçük kardeşi ile birlikte esir düşerek önce Bağdat’a sonra da Gucerat’a götürülür. Burada Hoca Cemâleddin Basri tarafından satın alınarak belli bir eğitimden geçirilir. 1233 yılında Delhi’ye getirilen Gıyasüddin Balaban, Sultan İltutmuş tarafından satın alınır. Sarayda iyi bir eğitim alan Balaban, becerisi ile sultanın dikkatini çeker ve Kırklar grubunun içine dâhil edilir. Gıyasüddin Balaban, Raziye Sultan döneminde (1236-1239) emir-i şikar, Behram Şah döneminde (1239-1241) emir-i ahırlık görevlerine getirilir. Daha sonra bazı isyancı kabileleri bertaraf ederek ilk lider unvanını alır.⁹⁵ Alaaddin Mesud döneminde ise (1241-1246) Emir-i hacipliğe yükseltilerek sultanla beraber Celâlî ve Çatrolî isyanlarını bastırır.⁹⁶ Yine bu dönemde emrindeki kuvvetli ordu ile Sindh’i istila eden Moğolları bozguna uğratar. Bu sayede Gıyasüddin Balaban hem halk arasında hem de emirler ve ordu içinde büyük bir saygı ve nüfuz elde etmiş olur. 1246 yılında Nasıruddin Mahmud tarafından vezir tayin edilir ve yirmi yıl bu görevde icra eder. Uluğ Han unvanını alan Balaban, Nasıruddin’in vefatı üzerine meliklerin de onayını alarak kendisine Gıyasüddin adı verilir ve Delhi tahtına çıkarılır. Gıyasüddin Balaban, devletin başına geçtiğinde önce Müslüman nüfusun Hindu nüfus karşısında azınlık durumuna düşmemesi ve çıkabilecek isyanları önlemek için Hinduları göçe zorlar ve yerlerine Müslüman halkı yerleştirme politikası izler. Daha sonra ise tüccarları ve yolcuları rahatsız

⁹³ İqtidar Husain Sıddıqui, “Mahmûd Nâsırüddin”, **DİA**, C.27, Ankara, 2003, s.372

⁹⁴ Orhan F. Köprülü, “Balaban Han”, **DİA**, C.5, İstanbul, 1992, s.3; Gökbel, s.121

⁹⁵ Köprülü, s.3; Timur, s.68

⁹⁶ Cöhçe, s.701

eden Delhi çevresindeki ormanlarda yaşayan hırsız ve eşkıyaları bertaraf etmek için ormanları kestirip onları ortadan kaldırır ve bölgenin emniyeti için ormanın ortasına karakol kurdurarak buralara Afganları yerleştirir.⁹⁷ İl-Tutmuş zamanında ordu mensuplarına tarım arazileri ikta⁹⁸ edilmişti. Ancak zamanla yaşlanıp ölen askerlerin iktaları ailelerine kalmıştı. Bu toprakları geri vermek istemeyen yaşlı askerler Sultan Balabanla anlaşılır ve topraklar yine kendilerinde kalır. Sultanın bu tavrı bile ikta sahiplerinin nüfuzlarını kırmaya yetmiştir. Sultan Balaban, emrinde büyük ve düzenli bir ordu bulunmasına rağmen daha önce kaybedilen toprakları geri almak için fetihler düzenlemek yerine Moğol istilasına karşı Delhi'yi ve ülke sınırlarını korumayı amaç edinir. Bu sebeple Sindh ve Pencap idaresini yeniden düzenler ve bölgeye oğlu Muhammed Han'ı vali olarak görevlendirir. 1270 yılında ise daha önce Moğollar tarafından harap edilmiş Lahor'u yeniden inşa ettirir. 1276'da Lakhnauti'de (Bengal) vali olan Tuğrul Han, isyan ederek kendi bağımsızlığını ilan eder. Balaban, isyanı bastırması için Alptegin komutasında bir orduyu Bengal'e gönderir. Ancak ordudaki bazı askerlerin Tuğrul'un tarafına geçmesiyle Balaban'ın ordusu mağlup olur. Bunun üzerine Sultan Balaban, orduyu yönetemediği gerekçesiyle Alptegin'i astırır. 1280 yılında Balaban, Türmedi komutasındaki ordusunu ikinci kez Tuğrul'un üzerine göndermişse de yine başarılı olamaz ve Türmedi de yenilgisinden dolayı idam edilir. Bu kez büyük bir ordu ile Balaban bizzat kendisi Tuğrul'un üzerine yürümüş ve onu yakalayıp öldürtmüştür. Lakhnauti'yi itaat altına alıp idaresini oğlu Buğra Han'a bırakıp Delhi'ye döner. Balaban, 1285 yılında veliaht olarak düşündüğü oğlu Muhammed Han'ın Moğollarla yaptığı bir savaş sonucunda ölmesi üzerine üzüntüsünden hasta olur. Bunun üzerine sultan, diğer oğlu Buğra Han'a devletin idaresini bırakmak ister. Ancak Buğra Han, idareci olacak yeteneğe sahip olmadığı için bir bahane ile Lakhnauti'ye geri döner. Nihayetinde Sultan Balaban, Muhammed Han'ın oğlu Keyhüsrev'i veliaht ilan ettikten birkaç gün sonra 1287 yılında hayatını kaybeder.⁹⁹

Kaynaklara baktığımız zaman Gıyasüddin Balaban'ın, akıllı ve basiretli bir idareci olduğu anlaşılmaktadır. Devletin bütün kademelerinde görev yaparak kazandığı tecrübeler hükümdarlığı boyunca elde ettiği başarıların ana sebebi olmuştur. Balaban devlet ve ordu

⁹⁷Hakan Bozdemir, "Delhi Türk Sultanlığı: Kutbiler, Balabanlar ve Halaciler", s.11 https://www.academia.edu/36702735/Delhi_T%C3%BCrk_Sultanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1_Kutb%C3%AEler_Balabanlar_ve_Halac%C3%AEler

⁹⁸ **İkta:** İslâm devletlerinde, mülkiyeti devlete ait olup, geçici bir süreliğine devlet memurlarına (asker ve sivil memurlara) hizmetlerinin karşılığında maaş yerine verilen topraklar.

⁹⁹ Cöhçe, s.702; Bozdemir, s.13

içindeki tüm bozuklukları düzelterip disiplini sağlamıştır. Adaleti devletin temeli sayıp hiç kimseye taviz vermemiştir. Devletin başında olduğu süre zarfında halkın can ve mal güvenliğini sağlamak adına sert tedbirler aldığı görülmüştür. Ülkesini Moğol istilasına karşı koruyarak devletin yeniden güç kazanmasını sağlamıştır.¹⁰⁰

Sultan Balaban'ın Keyhüsrev'i veliyaht ilan etmesine rağmen onun ölümünden sonra devletin emirleri ve önde gelenleri, sarayda daha rahat hareket edebilmek için hükümdarlık vasfı taşımayan Buğra Han'ın oğlu **Muizzeddin Keykubat**'ı Delhi Sultanlığına başına getirirler. Henüz on yedi yaşındayken sultan olan Keykubat, dedesinin yanında iyi bir eğitim almış olmasına rağmen onun yerini doldurabilecek bir hükümdar profili çizemez. Devletin başına geçtiğinde Balaban'ın koyduğu yasakları ve sert olarak gördüğü bazı kuralları kaldırarak kendini tamamen eğlenceye verir ve devlet işleriyle alakadar olmaz. Hatta kendisine yeni bir saray yaptırıp yakın adamları ile birlikte buraya taşınır. Bu sırada devletin önemli mevkilerinde bazı değişiklikler yapılarak liyakatsiz insanlar göreve getirilir. Naibü-l Mülk makamına getirilen Melik Nizameddin, Keykubat'ın gözüne girerek sarayda kontrolü ele geçirir ve en önemli yerlere kendi adamlarını yerleştirir. Kendisine karşı olan Türk beylerinin bir kısmını çeşitli iftiralarla öldürtür bir kısmını da uzak bölgelerdeki iktalara sürdürür. Bu sebeple geride kalan Türk beyleri Multan'da bulunan Keyhüsrev'in etrafında toplanmaya başlarlar. Bu durumdan rahatsız olan Nizameddin, Keyhüsrev'in tahtı ele geçirebileceği endişesiyle Sultan Keykubat'ı Keyhüsrev'in öldürülmesi gerektiği konusunda ikna eder. Bunun üzerine Sultan Keykubat, Keyhüsrev'in Delhi'ye gelmesini ister ve onu Multan'dan çıktıktan sonra yolda öldürtür.¹⁰¹ Bu sırada bölgede oluşan otorite boşluğunu fırsat bilen Moğollar, Sindh üzerinden bölgeye saldırarak Multan ve Lahor'u yağmalarlar. Devletteki tüm düzensizliklere rağmen Delhi ordusu Moğol saldırılarını püskürtmeyi başarır. Diğer yandan Delhi'deki gelişmeleri takip eden Keykubat'ın babası Buğra Han, oğlu ile buluşarak nasihatlerde bulunur ve Nizameddin'in ortadan kaldırılması gerektiği talebinde bulunur. Delhi'ye dönen Keykubat, Nizameddin'i merkezden uzaklaştırmak amacıyla Multan'da görevlendirir, ancak Nizameddin bu gidişini geciktirince sultan onu zehirleyerek öldürür. Kısa bir süre sonra Sultan Keykubat, bir hastalığa yakalanır ve yerine çocuk yaştaki oğlu Keyümers getirilir. Bu durumu fırsat bilen ve sarayda gittikçe güç kazanan Emir Celaledin Firûz Şah Halaci, Keykubat'ı ve oğlu

¹⁰⁰ Gökbel, s.123; Kışmır, s.27; Timur, s.71

¹⁰¹ Bozdemir, s.13, Timur, s.72

Keyümers'i öldürterek tahtı ele geçirir.¹⁰² Böylece Delhi Türk Sultanlığında Kalaçlar dönemi başlamış olur.

1.3.4. Kalaçlar (Halaçlar) (1290-1320)

Bazı kaynaklarda Halaçların Afgan olduğuna dair bilgiler olsa da bunların da Türkistan'dan göç eden Türkler oldukları bilinmektedir. Halaçların, kabile şeklinde yaşadıkları ve dönemlerindeki güçlü devletlere tabii olup onların hizmetlerinde buldukları anlaşılmaktadır. Halaçlar, özellikle Gurlular içerisinde asker olarak hizmet etmişler ve Gurluların Hindistan üzerine düzenlendiği çeşitli seferlerde önemli rol üstlenmişlerdir.¹⁰³

1290 yılında Keykubad'ın ölümü üzerine **Celaeddin Firûz Şah**, yetmiş yaşında iken tahta çıkar. Altı yıl boyunca tahtta kalan Firûz Şah'ın, devleti adalet ve hoşgörü üzerine yönettiği nakledilir. Kendisi dindar, son derece hoşgörülü ve affedici bir hükümdar olarak bilinir. Bu özellikleri dolayısıyla gereken yerlerde dahi sert tedbirler almadığı rivayet edilir. Bu durum Firûz Şah'ın taraftarları nezdinde hoş karşılanmaz. Halaçlar döneminde de Delhi Türk Sultanlığı içindeki çeşitli problemlerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Yaşanan bu karışıklıkları fırsat bilen Balaban'ın yeğeni Melik Çehçu, Kara vilayetinde isyan ederek kendi adına para bastırıp hutbe okutturur. Firûz Şah, ordusu ile bu isyanı bastırır ancak bunun dışında başka isyanlar da çıkar. Bir yandan da Moğol tehlikesi baş göstermesine rağmen Firûz Şah'ın sert tedbirler almaması beyleri rahatsız eder. Nihayet 1296 yılında Firûz Şah'ın hem damadı hem de yeğeni olan **Alâeddin Muhammed**, Firûz Şah'ı öldürerek yerine geçer.

Alâeddin, çok cesur ve savaşçı bir karaktere sahip olup Firûz Şah'ın aksine sert ve disiplinli bir insandır. Devletin başına geçtiğinde ilk iş olarak Moğollarla mücadele eder. Moğolların zalimce tavırlarına en sert şekilde karşılık verir ve Moğolları topraklarından uzak tutmayı başarır. Alâeddin'in beş yıl süren hükümdarlığı boyunca oldukça başarılı seferlere imza attığı görülür. Gucerat, Ranthambhor, Cithor, Mandu, Sivana ve Jalor'u topraklarına katar. Aynı zamanda Güney Hindistan'da da Devagiri, Telangana, Dvarsamudra ve Madura vilayetleri üzerinde hâkimiyet kurup onları vergiye bağlar. Kaynakların verdiği bilgiye göre Sultan Alâeddin'in saltanatı süresince ülkede düzeni sağladığı, vergi sistemini düzenlediği ve ekonomiyi belli ölçüde istikrara kavuşturduğu

¹⁰² Bayur, C.1, s.299-300

¹⁰³ Enver Konukçu, "Halaç", **DİA**, C.15, İstanbul, 1995, s.228

anlaşılmaktadır. Ayrıca Alâeddin, Orta ve Güney Hindistan'da mutlak hâkimiyet sağlayabilen ilk Müslüman sultan olarak bilinir.¹⁰⁴ Sultan Alâeddin uyguladığı politikalar ve elde ettiği başarılar dolayısıyla *ikinci İskender* olarak anılmıştır.¹⁰⁵

Alâeddin 1316 yılında öldükten sonra devlet içerisinde kısa süren bir kargaşa dönemi yaşanır. Kendisi hayattayken köle olarak aldığı Melik Kâfur en güvendiği komutanlardan biriydi. Onun ölümünden sonra Kâfur, sultanın hem kayınbiraderi hem de güvendiği bir komutanı olan Alp Han'ın bir iftira ile öldürülmesine sebep olur. Aynı zamanda Melik Kâfur, daha önce veliaht ilan edilen Hızır Han'ın yerine 5 yaşındaki kardeşi Şehâbeddin'in tahta geçirilmesine vesile olur. Kâfur, Alâeddin'in diğer yetişkin oğullarını da hapsedirir ve onları kör etmeye teşebbüs eder. Ancak Alâeddin'in üçüncü oğlu **Mübârek Halacî**'yi kör etmeye giden saray muhafızları Mübârek'ten yana tavır alıp Melik Kâfur'u öldürürler. Bu sefer Mübârek Halacî, çok küçük yaşta tahta geçirilen kardeşi Şehâbeddin'i hapse attırıp "Kutbeddin" lakabı ile kendisi tahta çıkar. Mübârek, sultan olduktan sonra ilk olarak babasının uyguladığı sert politikalarından vazgeçip ülkede tekrar istikrarı sağlamaya çalışır. Bu sırada çıkan bazı isyanları bastırarak halkın gözünde itibar kazanır.¹⁰⁶ Mübârek Şah, tahtta kaldığı süre boyunca "Halifetullah" ünvanını kullanır. Bu ünvanı kullanan tek Delhi sultanıdır.¹⁰⁷ Takip eden sürede hapiste bulunan üç kardeşi ile kendisine muhalif olduğunu düşündüğü bazı yüksek kademedeki devlet görevlilerini öldürtür ve kendisini eğlenceye verir. Bu davranışları ile halkın kendisine duyduğu sevgiyi nefrete dönüştürür. Mübârek Şah'ın Hüsrev adında dokunulmayanlar¹⁰⁸ sınıfından Hindu bir kölesi vardı. Hüsrev, Müslüman olarak sultanın güvenini ve sevgisini kazanıp ordu komutanlığına kadar yükselir. Ordunun içine dokunulmazlar sınıfından askerler yerleştirir. Orduda gücünü artıran Hüsrev, bir süre sonra (1320 yılında) akrabaları ile birlikte bir gece vakti sultanın kafasını keserek öldürür. Sabah olunca sultanın kafasını avluya atan Hüsrev, tahta oturur ve Türk muhafızların ve sarayın ileri gelenlerinin kendisine biat etmesini sağlar.¹⁰⁹ Hüsrev Han, devletin belli yerlerine Hindu kökenli insanları yerleştirir. Devlet hazinesini de büyük ölçüde Hindulara dağıtır. Bütün bunları yapmasındaki amaç Müslümanları ve Türkleri sindirip onlara gözdağı vermektir.

¹⁰⁴ Farooqi, "Delhi Türk Sultanlığı"..., s.130; Kişmir, s.29

¹⁰⁵ Bayur, C.1, s.314

¹⁰⁶ Bayur, s.315; Merçil, **Müslüman Türk...**, s.294

¹⁰⁷ Farooqi, s.130

¹⁰⁸ **Dokunulmazlar:** Hindu Kast sisteminin içinde bile kabul edilmeyen en aşağı topluluk.

¹⁰⁹ Timur, s.81; Bayur, **Hindistan Tarihi...**, C.1, s.316

Bu durumdan rahatsız olan Türk emirler ve komutanlar, Hüsrev'i tahttan indirmek için isyan başlatırlar. Multan'da bulunan ve Mübarek Şah döneminde de birçok başarılarla imza atarak Moğollarla uzun süre savaşan Emir Gıyaseddin Tuğluk, olanları duyunca ordusu ile birlikte Delhi üzerine yürür. Buna karşılık Hüsrev de ordusunu Tuğluk üzerine gönderir. Yapılan savaş sonucunda Hüsrev'in ordusu Tuğluk karşısında büyük bozguna uğrar. Hüsrev kaçmaya çalışırken yakalanır ve kafası kesilerek öldürülür. Böylece Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklar dönemi başlamış olur. (1320)

1.3.5. Tuğluklar (1320-1414)

Gıyaseddin Tuğluk'un, Alâeddin Halaci zamanında Pencab'ın Moğol saldırılarından korunmasında büyük başarı elde ettiği görülür. Gıyaseddin Tuğluk beş yıl tahtta kalır. Bu süre zarfında devletin bozulan düzenini onarmaya çalışır. Öncelikle Hüsrev'in çoğunluğunu Hindulara dağıttığı hazineyi tekrar toplarlar. Alâeddin'in oluşturduğu tebaaya da önem verir ve onların devlete olan bağlılığını güçlendirir. Ülke içindeki karışıklıkları kısa zaman içerisinde düzene koymayı başarır.¹¹⁰ Bu arada Türklerin yeniden güç kazanmasından rahatsız olan Hintli Racalar, birleşerek Delhi üzerine yürürler. Tuğluk, Delhi'ye saldıran bütün Hint Racalarını püskürterek yenilgiye uğratar ve Delhi'den uzak tutmayı başarır.¹¹¹ Daha sonra Tuğluk, yerine oğlunu Delhi'de vekil bırakarak ordusunun başına geçerek Bengal üzerine yürür. Bengal'in yanı sıra Telengana, Jajnagar ve Leknevti bölgelerini topraklarına katmayı başarır. Sultan Tuğluk, 1325 yılında Bengal'den döndükten sonra hayatını kaybeder. Vefatından sonra yerine daha önce veliaht olarak ilan ettiği oğlu **Cavna Han** geçer. Cavna Han takip eden sürede "Uluğ Han" unvanını alacaktır.

Cavna Han, **Muhammed Tuğluk** adıyla tahta çıkar. Muhammed Tuğluk, karışık ve anlaşılması zor bir hükümdar olmasına rağmen kavrama yeteneği yüksek, bilgili, güzel söz söyleme ve yazma özellikleri olan bir kişiliktir. Yönetimi devraldığında ilk iş olarak devletin idarî ve malî işlerini yeniden düzenler.¹¹² Bütün vilayetlerde toprak vergilerinin aynı olmasını sağlar ve düzenli olarak gelir-gider defterlerinin tutulmasına özen gösterir. Muhammed Tuğluk, Dekken'in fethedilmesiyle merkezi bir idari yapı oluşturarak en uzaktaki bölgeleri bile kolay kontrol edilebilir bir hale getirmek ister. Bunun için Deogiri'ye *Devletabad* adını vererek ülkenin yeni başkenti yapar. Başkentini taşınması

¹¹⁰ Merçil, **Müslüman Türk...**, s.295

¹¹¹ Bayur, C.1, s.318-320

¹¹² Merçil, s.295

Delhi halkını kızdırıp yeni dedikodular çıkmasına sebep olsa da Muhammed Tuğluk, bir taraftan halkı Devletabad'a göç etmeye zorlarken bir taraftan da yeni başkentte tarımın gelişmesi için büyük uğraş verir. Göç yolunda birçok insanın ölmesi ve hastalanması halkın sultana nefret duymasına neden olur.¹¹³ Sultan, hazineyi kısa süre içerisinde zenginleştirmek amacıyla bakır ve bronz paralar bastırarak bunların altın ve gümüş paralarla aynı değerde sayılması için çaba sarf eder. Ayrıca yeni basılan bakır paraların üzerine ayet ve hadis yazdırarak paralara bir çeşit kutsallık atfeder. Fakat birçok kişi bu durumu kötüye kullanarak evlerinde kendileri para basmaya başlar. Para konusunda attığı adımlar bazı suiistimallere neden olur. Halk tarafından basılan sahte paraları gümüş parayla değiştirmek zorunda kalır ve bu durumda devlet hazinesi büyük kayıplar yaşar.¹¹⁴ Muhammed Tuğluk, bozulan ekonomiyi düzeltmek için yeni arayışlara girerek alınan vergilerin oranını artırır. Vergilerin artırılması halkı önemli ölçüde rahatsız eder. Ayrıca Sultan'ın büyük ve verimli olan arazileri iltizam usulü ile zenginlere vermesi de çare olmaz. Atılan bütün bu adımlar neticesinde Delhi sultanlığının otoritesinin zayıflamasını fırsat bilen Güney Hindistan'daki bazı Hindu racalar bağımsızlıklarını ilan ederler.¹¹⁵

Muhammed Tuğluk, devlet ekonomisini düzeltmek için Tibet'e sefer düzenlemeye karar verir ve 80.000 kişilik bir ordu hazırlar. Ancak bu ordu Karaçil denen dağlık bir bölgede zorlu iklim şartlarından dolayı zor günler geçirip büyük kayıplar yaşar. Böylece Muhammed Tuğluk, bu hamlesinden de beklediği sonucu alamaz. Devletin otoritesi ve ekonomisi daha da zayıflar. Ayrıca askeri olarak da zayıflayan devlet çıkan isyanlarla baş edemez hale gelir. Bu sırada devlet için oldukça önemli olan Dekken ve Bengal bölgeleri de ülke idaresinden çıkar.¹¹⁶ Sultan halkı nazarında yeniden itibar kazanmak için Abbasi halifesine elçi göndererek adına hutbe okutur ve para bastırır.¹¹⁷ Ancak sultanın bu hamlesi de isyanları durdurmaya yetmez. Muhammed Tuğluk, 1345 yılından 1351 yılına kadar topraklarında çıkan isyanları bastırmakla uğraşır. İsyanları bastırmada bir ölçüde başarılı olsa da artık yorulmasından dolayı her yere yetişemeyecek duruma gelir. 1351 yılında Thatta yakınlarında yeni bir sefer yolundayken hastalanarak hayatını kaybeder.¹¹⁸

Kaynaklar, Muhammed Tuğluk'un, oldukça zeki, ilme değer veren, yetenekli, halk arasında Müslüman-Hindu ayrımı gözetmeyen adaletli bir yönetici, ayrıca hafız olup din

¹¹³ Bayur, C.1, s.323

¹¹⁴ Haluk Kortel, "Tuğluklar", **DİA**, C.41, İstanbul, 2012, , s.334

¹¹⁵ Farooqi, s.130

¹¹⁶ Kışmir, s.33

¹¹⁷ Kortel, "Tuğluklar" ..., s.334

¹¹⁸ Bayur, C.1, s.326

bilimlerine hâkim olduğu kadar fen bilimlerine de hâkim olan mantık, tarih, felsefe, belagat, hat ve İran edebiyatında da bilgi sahibi bir kişilik olduğundan bahseder.¹¹⁹

Muhammed Tuğluk öldükten sonra yerine amcasının oğlu **Firûz Şah**, beylerin ve devletin ileri gelenlerinin ısrarı üzerine Delhi tahtına geçerek uzun süre (37 yıl) ülkeyi yönetir. Firûz Şah tahta çıktıktan bir süre sonra Abbasi halifesi hil'at göndererek sultanlığını onaylar. Firûz Şah, ilk iş olarak ülkedeki isyanları bastırır. Bozulan yönetim düzenini düzeltmek ve ekonomiyi canlandırmak amacıyla birçok sefer düzenler. Örneğin 1353 ve 1359 yıllarında Bengal üzerine iki defa sefere çıkar. Bengal idaresi sonunda Firûz Şah'a teslim olup yıllık vergi ödemeyi kabul eder. Daha önce elden çıkmış olan Cacnagar, Nagarkot ve Thatta yapılan seferler sonucunda tekrar Delhi Sultanlığı topraklarına dâhil edilir.¹²⁰

Firûz Şah'ın, hükümdarlığı boyunca yumuşak bir politika izlediği, bilim, kültür ve bayındırlık işlerine önem verdiği görülür. Tarım alanında yaptığı reformlar ve ürünlerdeki verimliliğin artmasıyla halkın refah düzeyini yükseltmeyi başarır. Ayrıca ceza kanunlarında da değişikliğe gidilerek ağır cezalar kaldırılır, suçlulara işkence yasaklanır, casusluk faaliyetlerine son verilir. Zor durumda olan çiftçilerden alınan vergiler azaltılır, gayrimüslimlerden alınan yirmi sekiz çeşit vergi ise büyük ölçüde kaldırılır. Fakir gençlerin evlenmesi için hazineden yardım eder. Bütün bunların dışında bayındırlık faaliyetlerine önem verir. Tarım arazilerini sulama bendleri, hamamlar, hastaneler, camiler, medreseler, aşevleri, kervansaraylar ve köprüler gibi birçok hizmetin yapılmasını sağlar. Firûz Şah, yaptırdığı kilometrelerce uzunluktaki dört büyük sulama şebekesi ile günümüzde bile adından söz ettirmektedir.¹²¹ Onun dönemi adeta ülkeyi imar etme ve toparlama devri olmuştur.

1388 yılında Firûz Şah'ın ölümünden sonra taht kavgaları baş gösterir ve ülkedeki huzur ortamı yerini tekrar kargaşa dönemine bırakır. Kendisinden sonra başa geçenlerin devlet yönetimindeki becerisizlikleri kanlı güç gösterilerinin yaşanmasına sebep olur. Yaşanan bu karışıklıklar nedeniyle kısa süre içerisinde taht altı kez el değiştirir. Bu durum Delhi Sultanlığı'nın önemli ölçüde zayıflamasına yol açar. Ülkenin bu karışık durumunu fırsat bilen Timur, 1397 yılında torunu aracılığıyla Multan'ı ele geçirir ve 1398 yılında Hinduların puta tapınmalarını ve Müslümanlara kötü davrandıklarını gerekçe göstererek

¹¹⁹ Haluk Kortel, "Bilimin Koruyucuları Olarak Delhi-Türk Sultanları (1206-1414)", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi** (ASEAD), C.4, S.11, 2017, s.169

¹²⁰ Kortel, "Tuğluklar"..., s.335

¹²¹ Bayur, C.1, s.329

başında kendisinin olduğu büyük bir ordu ile Hindistan üzerine yürür.¹²² Yolunun üzerindeki bütün şehirleri ele geçirir ve yağmalayarak Delhi'ye ulaşır. Timur'un bu seferi yapmasındaki amaçlarından biri de elde edeceği ganimetleri yeni çıkacağı seferlere kaynak oluşturma düşüncesi olmuştur. Timur kısa süre içerisinde bütün Delhi'yi ele geçirir. Ancak Timur'un Hindistan'ı hiçbir zaman kendi topraklarına katmayı düşünmediği anlaşılmaktadır. Delhi ve çevresinde büyük tahribatlar oluşturarak yağmalar. Delhi beylerinden olan Hızır Han, Timur'a biat eder. Timur ise Delhi'den ayrılırken Hızır Han'ı Multan'a vali olarak görevlendirir. Timur'un Delhi'den ayrılmasından sonra çok sayıda bağımsızlığını ilan eden küçük devletçikler ortaya çıkar. Bütün bunların neticesinde Delhi'de yaşanan taht kavgalarından dolayı devlet otoritesi yok olmuştur. Hızır Han bu durumdan faydalanarak Delhi'ye yerleşip 1414 yılında hükümdarlığını ilan eder. Böylece Delhi Türk Sultanlığında Seyyidiler dönemi başlamış olur.

1.3.6. Seyyidiler

Hızır Han, Timur tarafından kendisine verilen Multan şehri ile birlikte emrinde bulunan orduyu daha da güçlendirir. Aradan çok zaman geçmeden bütün hazırlıklarını yaparak Delhi'yi kuşatır. Dört ay süren muhasaradan sonra şehri ele geçirir ve Delhi tahtına oturur. Timur'a olan bağlılığını ve şükranlarını göstermek adına Timur için hutbe okutup para bastırır.¹²³

Hızır Han'ın devletin başına geçmesiyle bazı eyaletlerde isyanlar çıkar ve özellikle Hindu racalar ödemeleri gereken vergileri ödemeyi reddederler. Hızır Han, bu isyanları bastırıp suçluları cezalandırır. Nihayetinde bölgedeki sükûneti sağlamayı başarsa da yedi yıl süren saltanatı adeta çıkan isyanlarla mücadele etmekle geçer. Her şeye rağmen bir yandan isyanlarla uğraşırken diğer yandan sınırlarını da az da olsa genişletmeyi başarır. Bedayun, Kehter, Govilyar ve Celiser şehirlerini ülke sınırlarının içine katar. 1421 yılında hastalanarak vefat eder ve yerine oğlu **Mübarek Şah** geçer.¹²⁴

Mübarek Şah'ın, babasının aksine liyakatsiz bir devlet adamı ve güçsüz bir komutan olduğu anlaşılmaktadır. Saltanatı boyunca çıkan isyanlarla uğraşmak zorunda kalır. Döneminde ülke topraklarına ait bazı şehirler kaybedilir. 1434 yılında beraberinde az bir askerle Cuma namazına giderken öldürülür. Mübarek Şah'ın oğlu olmamasından dolayı ölümünden sonra yerine kardeşinin oğlu **Muhammed Şah** devletin başına geçer.

¹²² Yalçın Kayalı, "Timur'un Hindistan Seferi", **Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, 2014, S.6, s.187

¹²³ Timur, s.95

¹²⁴ Timur, s.95; Bayur, C.1, s.334

Muhammed Şah'ın dönemi de diğer sultanlardan farklı değildir. Yaklaşık dokuz yıl süren saltanatı boyunca çıkan isyanlarla ve karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalır. 1436 da Multan'a, 1437'de ise Samana üzerine düzenlediği seferlerde başarılı olur ve buraları kontrol altına almayı başarır. Bir ara Sirhind valisi olan Behlül Lûdi, yerli halkın güvenini kazanarak onları etrafında toplayıp Muhammed Şah'ı devirmek için harekete geçerek Delhi üzerine yürüyüp kuşatsa da başarılı olamaz ve geri dönmek zorunda kalır. Sultan Muhammed Şah 1443 yılında ağır bir hastalığa yakalanarak hayatını kaybeder. Yerine oğlu **Alâeddin Şah** geçer. Alâeddin Şah, saltanatı boyunca devlete tabi olan valiler, devlet görevlileri ve çeşitli kabilelerin isyanları ile ortaya çıkan karışıklıkları ortadan kaldırmaya çalışmakla geçer. Saltanatının sonuna doğru oluşan karışıklıkların altından kalkamayıp arzu ettiği gibi düzeni sağlamayı başaramayınca Bedayun'a gider ve başkenti Bedayun'a taşımak ister. Bunda da tam bir başarı sağlayamaz. Bu sırada Delhi sarayındaki karışıklıkların artmasından dolayı rahatsız olan bazı emirler ve yerli halk Behlül Lûdi'den devletin başına geçmesini isteyerek onu Delhi'ye davet ederler. Sultan Alâeddin ise bu duruma karşı koymaz, belki de koyamaz. Kendi rızası ile tahttan çekilir. Böylelikle Delhi Sultanlığında yeni bir dönem başlamış olur.¹²⁵

1.3.7. Lûdiler (1451-1526)

Lûdiler hakkında kısa bir giriş yapacak olursak, Afganların Galzay kabilesine mensup oldukları nakledilir. Gurlular döneminde 1203-1206 yılları arasında ordunun yüksek kademelerinde görev alırlar. 1246 yılında ise Delhi sultanı Gıyaseddin Balaban tarafından Hinduların sınır bölgelerine yerleştirilirler. 1341 yılında ise Melikşah Lûdi önderliğinde ayaklanarak Multan'da kendi hâkimiyetlerini kurarlar.¹²⁶

1451 yılında **Behlül Lûdi**, Sultan Alâeddin'in tahtı bırakmasıyla Delhi Sultanlığının yeni hükümdarı olur. Böylelikle Delhi Türk Sultanlığı, Afganlıların hükümranlığı altına girmiş olur. Behlül Lûdi, kısa süre içerisinde Delhi çevresindeki Müslüman otoriteleri ve bağımsız hareket etmeye çalışan Hinduları hâkimiyeti altına almayı başarır. Dağılmaya yüz tutmuş olan Delhi'yi kısa süre içerisinde toparlamayı bilir ve ülkenin refahını yeniden tesis etmek için büyük bir gayret içerisinde girer. Özellikle âlimler, sanatkârlar için Delhi'yi tekrar bir bilim merkezi haline getirdiği verilen bilgiler arasındadır.¹²⁷

Behlül Lûdi'nin sultan olmasını kabullenemeyen Alâeddin'in damadı Muhammed Şarkî, taraftarları ile bir ara Delhi'yi kuşatsa da şiddetli çatışmalar neticesinde Sultan

¹²⁵ Timur, s.97

¹²⁶ İqtidar Husain Siddiqi, "Lûdiler", **DiA**, C.27, Ankara, 2003, s.217

¹²⁷ Siddiqi, s.218

Behlül'ün ordusu karşısında ağır bir yenilgi alarak Caunpur'a kaçıp burada hayatını kaybeder. Muhammed Şahî'nin kardeşi Hüseyin Şah ise Sultan Behlül ile barış anlaşması imzalar. Ancak bu barışı fazla sürdüremeyen Hüseyin Şah, ordusu ile Delhi üzerine yürümüşse de Behlül'ün ordusu karşısında başarılı olamaz. Üstelik Caunpur'u da kaybeder. Kaynaklar, Sultan Behlül'ün, tahtta kaldığı süre içerisinde her ne kadar baskıcı bir tutum izlediğinden bahsetse de onun adaletli bir sultan olduğunu kaydederler. Onun döneminde devletin istikrar ve refah içerisinde olduğu nakledilir. 1488 yılında Sultan Behlül'ün vefatından sonra yerine oğlu **İskender Şah** geçer.

İskender Şah'ın, güçlü, yetenekli ve askeri dehası ile tanınan bir hükümdar olduğu nakledilir. Devletin başına geçmesiyle beraber kısa süre içerisinde Bihar ve Chanderi'yi ülke topraklarına katmayı başarır. İlerleyen süreçte orduyu daha da güçlendirerek Bengal ve Dekkan bölgesinin güney kısmını da fethedip ülke sınırlarını Hint okyanusuna kadar genişletmeyi başarır.¹²⁸ İktisadi, idari ve siyasi yapılarda çeşitli değişikliklere giderek merkezi yönetim sistemini kuvvetlendirir. Ayrıca güçlü bir istihbarat sistemi kurarak bütün eyaletlerdeki olup bitenlerden haberdar olur.¹²⁹ Devleti daha iyi yönetebilmek için merkezi Delhi'den Agra'ya taşır ve şehirleşmeye de büyük önem verir. Buna bağlı olarak da birçok yeni şehir kurulur. İskender Şah'ın saltanatı süresince halkın refah içerisinde yaşadığı ve genel bir memnuniyet söz konusu olduğu verilen bilgiler arasındadır. Tüm bunlara ilaveten İskender Şah, tarımı geliştirmek için de ikta sistemini getirir, vergileri azaltır ve kırsal bölgede yaşayan köylülere destek olur.¹³⁰ Diğer yandan başka bölgelerden veya ülkelerden davet ettiği tüccarlar, âlimler ve sanatkârlarla devletin yönetim merkezini aynı zamanda bilimin, sanatın ve ticaretin merkezi haline getirmeyi de başarır.

İskender Şah'ın 1517'de vefat etmesiyle yerine oğlu **İbrahim Lûdi**'nin geçtiğini görüyoruz. İbrahim Lûdi, başta yanındaki beylere ve emirlere karşı olmak üzere sert davranışlarıyla tanınan bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre bir yöneticinin akrabaları ve kavmi olamaz, o herkesin hizmetkârıdır.¹³¹ Onun sert tutumundan ve yaklaşımından rahatsız olan beylerin zaman zaman kardeşi Celâl Şah'ı destekledikleri görülür. Buna benzer girişimler İbrahim Lûdi ile kardeşi Celâl Şah'ın arasının açılmasına vesile olur. Nihayetinde Celâl Şah yakalanarak öldürülür. İbrahim Lûdi, çıkan isyanlarda eli olduğunu düşündüğü ve şüphelendiği bazı emirlerini de gizlice yakalatıp öldürtür. Bu emirlerden birinin de en güçlü ve en çok zafer elde eden Humayun Han olduğunu

¹²⁸ Galip - Gömeç, s.98

¹²⁹ Sıddıqui, "Lûdiler"..., s.218

¹³⁰ Bayur, C.1, s.474

¹³¹ Bayur, C.1, s.475

görüyoruz. Zira Humayun Han, Golivar Kalesi'nin kuşatması sırasında acil olarak Delhi'ye çağrılarak öldürülmüştür. Nihayetinde Sultan İbrahim'in bazı emirleri öldürmesi gibi adımları devletin parçalanmasına sebep olur. İbrahim Lûdî'den kurtulmak isteyen bazı emirler Kâbil merkezli bölgeye hâkim olan Babür'e sığınır ve ondan yardım talebinde bulunurlar. Bunun üzerine harekete geçen Babür Şah, 1526 yılında bir sefere çıkarak Lahor ve Pencab'ı ele geçirir.¹³² Nihayetinde Panipat Savaşı'nda Sultan İbrahim ile karşı karşıya gelir ve İbrahim Lûdî'nin ordusunu bozguna uğratarak Sultan İbrahim'i de öldürür. Bu savaş alt-kıtada uzun süre hâkimiyetini devam ettiren Delhi Türk Sultanlığının da sonunu getirmiş olur.¹³³ Böylece Babür İmparatorluğunun temeli atılmış olur.

1.3.8. Babürlüler (1526-1858)

Menşei Çağatay Türklerinden olduğu bilinen **Zahireddîn Muhammed Bâbür**, Babür İmparatorluğunun kurucusu ve ilk hükümdarı olarak kabul edilir. Kaynaklarda, Bâbür'ün babası tarafından Timur'a, annesi tarafından da Cengiz Han'a dayandığı şeklinde bilgiler vardır. Bâbür'ün babası Mirza, Timur'a bağlı küçük bir hanlık olan Fergana Han'ı idi. Mirza'nın ölümünden sonra 1494 yılında henüz 12 yaşında olan Bâbür, Hanlığın başına geçtiğinde akrabalarının ve emrindeki komutanların muhalefeti ile uğraşmak zorunda kalır.¹³⁴ Bâbür'ün çok genç ve tecrübesiz olmasından dolayı o dönemde Semerkant hâkimi olan amcası Sultan Ahmet ve Taşkent Hâkimi olan Sultan Mahmut, ona karşı saldırı başlatırlar. Ancak Bâbür, ordusu ile bu ve buna benzer saldırıları püskürterek saray erkânının ve halkın güvenini kazanmayı başarır.¹³⁵ Bâbür'ün en önemli devlet politikasının topraklarını genişletmek olmasının yanı sıra en büyük amacı Semerkant'ı ele geçirmek olur. Bu bağlamda 1496 yılında Semerkant'ı kuşatan Bâbür ve ordusu güçlü bir savunma ile karşılaşınca geri çekilmek zorunda kalır. Daha sonra aldığı yardımlarla 1497 ve 1501 yıllarında iki kez kısa süreli de olsa Semerkant'a hâkim olur.¹³⁶ Bâbür, yaşanan kıtlık ve ekonomik olarak çökmüş olan şehri toparlayamaz. Semerkant'a tam hâkim olamayıp işin içinden çıkamayan Bâbür, bunalıma girer ve elindeki diğer bazı şehirleri de kaybeder.¹³⁷ Bu bölgede giderek güçlenen Özbek hükümdarı Muhammed Şeybani Han, Bâbür'ün en tehlikeli rakibi olur. Nihayet Özbeklerle yaptığı savaşta mağlup olan Bâbür, Taşkent'e giderek dayısının yanına sığınır. Burada tekrar toparlanıp Türk ve Moğollardan

¹³² Timur, s.102

¹³³ Farooqi, "Delhi Türk Sultanlığı"..., s.131; Sıddıqui, "Lûdiler"..., s.218

¹³⁴ Merçil, s.314

¹³⁵ Davut Şahbaz, "Hindistan'da Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür", **DTCF Dergisi**, C.57, S.1, Ankara, 2007, s.586

¹³⁶ Enver Konukçu, "Babürlüler", **DİA**, C.4, İstanbul, 1991, s.395

¹³⁷ Şahbaz, s.587

oluşan sayı bakımından çok olmayan ordusu ile Kâbil üzerine yürür. Kâbil'in başında bulunan Mukim Bey Argun, savaşı kaybedeceğini anlayınca 1504 yılında şehri Bâbü'e teslim ederek bölgeyi terk eder.¹³⁸ Kâbil ile birlikte Gazne şehri de fethedilerek ticaret yolları üzerinde bulunmasından ötürü iki önemli stratejik nokta ele geçirilmiş olur. Kabil, bulunduğu konum itibarıyla gelebilecek saldırılara karşı oldukça korunaklı bir bölge olması nedeniyle askerî açıdan önemli bir üs niteliği de taşır. 1510 yılında İran'da Safevi Devleti ile girdiği savaşı kaybeden Şeybani, Şah İsmail tarafından öldürülür. Bu olay üzerine Bâbü Şah, Safevilerle iyi ilişkiler kurarak onlardan aldığı destekle daha önce kaybetmiş olduğu Semerkant, Taşkent, Buhara ve Fergana'yı geri alır.¹³⁹ Şah İsmail'in 1514 yılında Çaldıran Savaşı'nda Yavuz Sultan Selim'e mağlup olmasının ardından Özbekler tekrar güç kazanarak Bâbü Şah için yeniden tehlike oluşturmaya başlar. Bu durum Bâbü'nün Hindistan'a yönelmesine neden olur.¹⁴⁰

Kâbil'de gücünü tekrar toplayan Bâbü, yeni fetihler için yüzünü Hindistan'a döner. Bâbü Şah, Hindistan bölgesine ilk seferini 1525 yılında Pencab'a gerçekleştirir. Daha sonra Malva, Gucerat ve Lahor'u aldıktan sonra Delhi'ye yönelir. 1526 yılında Delhi yakınlarındaki Panipat'a gelerek burada İbrahim Lûdi ve ordusunu beklemeye başlar. Bu sırada Bâbü, ordusunu Türklere özgü savaş düzenine göre hazırlar. Babürname adlı hatıratı verilen bilgilere göre Bâbü'nün ordusu 15.000 askerden oluşurken Lûdilerin ordusu yaklaşık 100.000 asker ve 1000 filden oluşmaktaydı. Bâbü bu durumu kendi lehine çevirmek için karşı tarafa taciz amaçlı oklar attırıp gece baskınları yaptırır. Bu durumdan bunalarak düzensiz şekilde saldırıya geçen Lûdiler, Bâbü'lülerin Osmanlıdan öğrendiği toplarla karşılaşınca dağılmaya başlarlar. Nihayetinde Bâbü, uyguladığı farklı savaş teknikleri ile sayıca kendilerinden oldukça fazla olan Lûdileri bozguna uğratarak İbrahim Lûdi'yi öldürür ve Lûdilerin hâkimiyetini son verip Hindistan bölgesinde Bâbü İmparatorluğunu kurmuş olur.¹⁴¹ Bu savaştan sonra Delhi ve Agra'yı da ele geçirdiği kayıtlar arasındadır. Hindistan'da savaşçılıklarıyla ün kazanmış olan Racputlar'ı 1527'de mağlup ederek dağıtan Bâbü, böylece bu bölgede varlığını sağlamlaştırır. Tüm bu gelişmeler üzerine devletin merkezi önce Delhi, sonra da Agra'ya taşınır. 1530 yılında hastalanarak vefat eden Bâbü Şah'ın yerine daha önce veliyaht olarak ilan ettiği oğlu **Hümayun** geçer. Hümayun tahta çıktığında kendisini önemli sorunlar beklemektedir.

¹³⁸ Bayur, C.2, s.15

¹³⁹ Şahbaz, "Hindistan'da Babür...", s.590; Bayur, C.2, s.15

¹⁴⁰ Bilal Koç, **Babürlüler Devletinin Kurucusu Babür Şah'ın Dış Siyaseti**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı), Ankara, 2011, s.71

¹⁴¹ Konukçu, "Bâbürlüler"..., s.400

Daha önce Bâbü’r’e yenilerek Bengal’e kaçan Mahmud Lûdi, onun ölümünü fırsat bilerek Caunpur’a saldırır ve şehri ele geçirir. Bunun üzerine 1531 yılında Hümayun, ordusunu toparlayarak Caunpur’a üzerine yürür. Mahmud Lûdi ve ordusunu bozguna uğratarak şehri tekrar topraklarına katar. 1534 yılında Gucerât bölgesine hâkim olan Bahâdur Şah, Çitor’u muhasara altına alır ve Agra yakınlarına kadar ilerler. Buna kayıtsız kalmayan Hümayun, Gucerât bölgesini ele geçirmek için yola çıkar. Nihayet Mandasor’da Bahadur Şah’ı bozguna uğratar ve Gucerât’ı kendi topraklarına katar. Buranın idaresini de kardeşi Askerî’ye bırakarak Agra’ya döner.¹⁴²

Hümayun, bütün bunların yanı sıra imparatorluk içinde de zaman zaman kardeşlerinin isyanları ile uğraşmak zorunda kalır. Bu sırada Afgan hükümdarı Şîr Şah, Hümayun’un Çunar’ı kuşatmasını fırsat bilerek Benares’i ele geçirir. Hümayun, 1539 yılında Çavs’a geldiğinde burada Şîr Şah ile karşılaşır ve Afgan ordusu karşısında arzu ettiği başarıyı elde edemez ve mağlup olur. Bu yenilginin intikamını almak isteyen Hümayun, Kaneviç’te bir kez daha Şîr Şah ile karşılaşsa da başarılı olamaz.¹⁴³ Bütün bu başarısızlıklar üzerine Hümayun’un kardeşleri isyan ederek Agra’yı ve diğer şehirleri ele geçince Hümayun, Hindistan bölgesinde sığınacak yer bulamayıp Safevî hükümdarı Şah Tahmasb’a sığınır ve ondan yardım talep eder. Aldığı destekle kendini toparlayıp takip eden süreçte Hümayun, Kandehâr, Kâbil ve Bedahşan gibi şehirlere tekrar hâkim olur.¹⁴⁴ 1555 yılında ise yeniden Delhi’yi ele geçiren, Bâbur Devleti’ni tekrar ayağa kaldırmayı başarır. Hükümdarlığı boyunca bilim adamlarına, şairlere, sanatçılara önem veren ve onları himaye eden Hümayun’un, Farsça ve Türkçe şiirler yazmanın yanı sıra astronomi ile de ilgilendiği kaydedilir. 1556 yılında ise kütüphanesinin merdivenlerinden düşerek hayatını kaybeder.¹⁴⁵

Hümayun’un ölümünden sonra yerine oğlu **Ekber Şah** henüz 14 yaşında iken tahta çıkar. Hümayun’un en iyi komutanı olan Bayram Han, Ekber’in atabeyi olur. 1556-1560 yılları arasındaki döneme “Bayram Han’ın atalığı dönemi” adı verilir. Ekber Şah’ın, bu süre içerisinde Bayram Han’ın tavsiyeleri üzerine devleti yönettiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁶ Ekber Şah devletin başına geçtiğinde hâkimiyet alanı sadece Kâbil, Pencap, Delhi ve

¹⁴² Merçil, s.316

¹⁴³ Davut Şahbaz, “Hindistan’da Babür İmparatorluğu’nun İkinci Dönemi: Nasirüddin Muhammed Humayun”, **Nüsha Dergisi**, C.17, S.45, Ankara, 2017, s.55

¹⁴⁴ Bayur, C.2, s.49; Merçil, s.317

¹⁴⁵ Bedrettin Başuğuy, “Babürlü İmparatorluğu’nun Siyasi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl:3, C.3, S.5, Bahar 2013, s.36

¹⁴⁶ Hilal Çağlayan, **Ekber Şah Döneminde Hindistan (1542-1605)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi- Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı), Ankara, 2005, s.19

Agra'dan ibaretti. Ekber Şah tahta geçince onun daha çocuk yaşta olduğunu da fırsat bilen Hindu bir komutan olan Hemû, taraftarları ile Delhi'yi kuşatır. Bunun üzerine Ekber Şah ve atabeyi Bayram Han, Hemû üzerine yürürler ve Panipat meydanında ikinci kez büyük bir savaş yaşanır. Bu savaşta Hemû ve ordusu mağlup olur. Bayram Han tarafından Hemû yakalanarak öldürülür. Ekber Şah'ın hükümranlığı dönemine genel olarak bakıldığı zaman yayılmacı bir politika izlediğı, hâkimiyet alanını genişletmek için çeşitli seferler düzenlediğı ve neticede Mâlvâ, Garha-Katanga Gond Racialığı, Çitor, Kalincâr, Gucerât, Bihâr, Bengal, Keşmir, Sind, Orissa, Belucistan, Mekrân, ve Kandahar'ı ülkesinin topraklarına kattığı kaydedilir. Ekber Şah'ın alt-kıtada birçok bölgeyi tek bir merkezî idare altında toplamayı başardığını ifade etmek yanlış olmaz.¹⁴⁷ Kaynaklarda, Ekber Şah'ın sultanlığı süresince Hinduları ve Müslümanları her zaman eşit tuttuğı, hatta devletin bazı yüksek kademelerinde Hindulara görevler verdiğı ve bu sayede Hinduların güvenini ve saygısını kazandığı bilgilerine yer verilir.¹⁴⁸ Ekber Şah, vergi, idarî teşkilat ve ordu sisteminde büyük yenilikler yapar. Devlet en geniş sınırlarına söz konusu sultan zamanında ulaşır. Ayrıca Ekber Şah, saraya çeşitli batılı seyyahları, din adamlarını ve bilim insanlarını davet ederek dünyadaki diğer kültürleri ve medeniyetleri de öğrenme fırsatı elde eder.¹⁴⁹ Kaynaklara göre Ekber Şah'ın yaptığı en büyük reform din alanında olur. Muhtemelen Ekber Şah, İslamiyet, Hinduizm, Budizm, Zerdüştilik ve Hıristiyanlık gibi çeşitli din ve inanç sistemlerinin meziyet olarak kabul ettiği prensiplerini birleştirerek Din-i İlahi adıyla yeni bir dini hareket oluşturma yoluna gider. Oluşturulan bu yeni dini hareket, şehvet düşkünlüğü, iftira ve gurur gibi günahları şiddetle yasaklayıp insanlar arasında eşitlik, âlicenaplık ve takva gibi konuları esas alır. Bu dine girecek kişiler hükümdar tarafından seçilir. Ancak bu girişime, Müslümanlar ve İslam âlimleri şiddetle karşı çıkar. Çok az mensubu olan bu dini hareket zamanla zayıflar ve Ekber Şah'ın ölümüyle tamamen yok olup gider. Bu yaklaşımın belki de tek olumlu yönü, Hindu inançlarına göre kadınların ölen kocalarının cesetleri ile birlikte diri diri yakılması ve çocukların evlendirilmesinin yasaklanması olmuştur.¹⁵⁰ Ekber Şah, 1605 yılında hastalanarak hayatını kaybeder.

Ekber Şah'ın vefatından sonra yerine oğlu **Cihangir**, tahta çıkar. Cihangir, yönetime geçince ilk icraatları arasında kendi adına hutbe okutup para bastırmanın yanı

¹⁴⁷ Enver Konukçu, "Ekber Şah", **DİA**, C.10, İstanbul, 1994, s.543

¹⁴⁸ Çağlayan, s.47

¹⁴⁹ Konukçu, "Ekber Şah"..., s.544

¹⁵⁰ Başuğuy, s.38; Merçil, s.319; Hafız Aamir Ali, **Hindistan'da Son Türk Sultan II. Bahadır Şah Zafer Ve 1857 Bağımsızlık Savaşı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı), Konya, 2017, s.24

sıra on iki emirlik bir ferman yayınlar. Bu fermana göre çeşitli vergilerde düzenlemeye gidilir. Damga ve liman vergisi gibi bazı vergiler tamamen kaldırılır, şarap yasaklanır, ölenlerin malları mirasçılara kalır, mirasçı yoksa serveti bayındırlık işlerinde kullanılır, ıssız yerlerde kervansaraylar ve mescitler yapılarak buralara insanlar yerleştirilip yol güvenliği sağlanır ve tüccarların rahatça seyahat edebilmelerine imkân tanınır.¹⁵¹ Ekber Şah, döneminde suçluların ellerinin, dilinin ve kulaklarının kesilmesi uygulamasına son verilir. Süre içerisinde büyük şehirlere hastaneler yaptırılıp doktorlar atanır. Cihangir, hükümdarlığının ilk döneminde oğlu Hüsrev'in isyanı ile de uğraşmak zorunda kalır. Ülkenin istikrarı ve sükûneti sağlamak amacıyla Hüsrev yakalanıp gözlerine mil çektirilir ve hapsedilir. (1622 yılında ölmüştür). Ayrıca Afganlıların Bengal'de başlattığı isyan ve başkaldırı başarılı bir şekilde bastırılır. Cihangir'in oğlu Hürrem ise Babürlülerin kaybettiği toprakları geri almada büyük başarı gösterir. Hürrem'in bu başarısı, babası tarafından "Şah Cihan" adı verilerek ödüllendirilir. Öte yandan Cihangir döneminde Portekizliler, İngilizler ve Flemenkler Doğu Hindistan'da ticari şirketler kurarak buralarda sömürge faaliyetlerinin temellerini oluşturdukları görülür.¹⁵²

Ömrünün sonuna doğru zevk ve eğlenceye dalan Cihangir, devlet işlerini bir kenara bırakınca karısı Nur Cihan devlette büyük ölçüde söz sahibi olur. Ülkede adaletsizlik baş göstermeye başlar, yönetim gittikçe kötüleşir ve halkın yönetime karşı güveni kaybolur. Cihangir, 1627 yılında Kabil'den Lahor'a giderken yolda hastalanarak hayatını kaybeder. Onun ölümünden sonra **Şah Cihan**, Agra'ya gelerek yönetimin başına geçer.

Yönetim değişikliği nedeniyle çıkan bazı isyanları Şah Cihan kısa zamanda bastırarak ülkede istikrarı sağlar. Başa geçtikten sonra ilk ciddi seferini Safeviler'in elinde bulunan Kandehar üzerine yapar. Savaşı kaybedeceğini anlayan Kandehar Valisi Ali Merdân Han, Şah Cihan'a biat ederek şehri teslim eder. Şah Cihan daha sonra Devletâbâd ve Ahmednagar'ı da topraklarına katar ve Golkonda'yı vergiye bağlar. Bengal'in Hugli bölgesine yerleşen Portekizlilerin burada korsanlık yapıp çocuk kaçırmaları gibi uygulamaları üzerine şikâyetler artınca Şah Cihan, Hugli üzerine yürüyüp birçok Portekizliyi öldürür ve kalanları da şehri terk etmeye mecbur bırakır. Ayrıca Portekizlilere tazminat da ödettirdiği nakledilir.¹⁵³

Daha önceden bağımsızlıklarını ilan etmiş olan küçük Müslüman devletler de ülke topraklarına dâhil edilip ülkenin sınırları Hayber Geçidi'ne kadar genişletilir. Şah Cihan'ın,

¹⁵¹ Bayur, C.2, s.167

¹⁵² Başuğuy, s.41

¹⁵³ Merçil, s.322

diğer hükümdarlara nazaran Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Kaynaklara göre Babürlüler en iyi dönemini Şah Cihan zamanında yaşamışlardır. Şah Cihan oldukça yetenekli ve cesur bir devlet adamı olarak tarihe geçmiştir. Hükümdarlığı döneminde devlet ve ordu oldukça güçlü bir yapıya dönüşür. Hukuk alanında yeni düzenlemeler yapılarak vergi sistemi ve toprak yönetimi düzenlenir. Dünyanın yedi harikasından biri olarak kabul edilen Tac Mahal'i de Şah Cihan eşi Mümtaz Mahal için yaptırmış ve cenazesini buraya defnetmiştir. 1657 yılında ağır bir hastalık geçirince bir ara devlet yönetiminde boşluk oluşur. Bunun üzerine dört oğlu arasında taht kavgaları çıkar ve üstün gelen Evrengzib, diğer kardeşlerini öldürtüp babasına da isyan ederek onu hapsedip kendi hükümdarlığını ilan eder.¹⁵⁴ İlerleyen süreçte hastalığı daha da ağırlaşan Şah Cihan 1666 yılında vefat eder ve karısının yanına defnedilir.

1658 yılında tahta oturan **Evrengzib**, Âlemgîr lakabını alır ve bu şekilde bilinir. Âlemgîr, tahta çıkar çıkmaz Afgan kabilelerinin isyanları ile uğraşır. Doğuda ise Assam Racasının ayaklanması üzerine en güvendiği komutanı olan Mir Cümle'yi Assam üzerine gönderir, önce Assam daha sonra Kuçbihar ülke topraklarına katılır. Öte yandan Evrengzib, Dekkan'ı tamamıyla ele geçirmek için çok uğraşmış, hatta karargâhı buraya kurmasından dolayı Dekkan devletin geçici başkenti haline gelmiştir. 1687 yılında Dekkan'ın tamamen hâkimiyet altına alınmasıyla devlet en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Kendinden önceki hükümdarlara nazaran daha dindar bir hükümdar olarak bilinen Evrengzib, Hindistan yarımadasında İslamiyet'in daha da geniş topraklara yayılmasına vesile olmuştur. Bölgede Hindulara karşı Müslüman nüfusu artırmak için Türkistan'dan getirdiği Türk menşeli insanları büyük şehirlere yerleştirerek onlara toprak verdiği gibi orduda da belli görevlere getirmiştir.¹⁵⁵

Hükümdarlığı sırasında Marathalar'ın isyanı Evrengzib'i fazlasıyla meşgul eder. 1689 yılında liderleri Sembhâcî, kutsal değerlere hakaret etmesinden dolayı idam edilir. Bu olaydan sonra Raca Ram ve II. Sîvâcî gibi liderlerle Babürlülere karşı mücadele etmeye devam ederler. Nihayetinde 1705 yılında Evrengzib, Marathalar üzerine sefere çıkar ve Vâkinkera Kalesini kuşatır. Kuşatma sırasında hastalanan Evrengzib, 1707 yılında Ahmednagar'da vefat eder. Ölmeden önce devlet yönetimi hakkında 12 maddelik bir vasiyetname bırakır.¹⁵⁶ Evrengzib, oğulları Bahadır Şah'ı, Kabil valiliğine; Muhammed Âzam'ı, Mâlva, Gucerat ve Kuzey Dekkan valiliklerine; Kâm Bahş'ı da Bicapur ve

¹⁵⁴ Azmi Özcan, "Şah Cihan", **DİA**, C.38, İstanbul, 2010, s.251

¹⁵⁵ Khaliq Ahmad Nizami, "Evrengzib", **DİA**, C.11, İstanbul, 1995, s.538

¹⁵⁶ Konukçu, "Babürlüler"..., s.403

Haydarabad valiliklerine getirmiş ve ölmeden önce de **Bahadır Şah**'ı veliyaht ilan ederek diğer oğullarının da ona itaat etmelerini istemiştir. Ancak babaları ölünce her biri oldukları yerde kendi hükümdarlıklarını ilan eder. Bunun üzerine Bahadır Şah, kardeşi Muhammed Âzam'a mektup yazarak babasının vasiyetini hatırlatır. Ancak Muhammed Âzam, ağabeyine itaat etme yerine onun üzerine yürür. 1707 yılında yapılan savaşta Bahadır Şah galip gelerek kardeşini ve yeğenini öldürtür. 1709 yılında ise Haydarabad yakınlarında diğer kardeşi Kâm Bahş ile savaşmak zorunda kalır. Yapılan savaşta Kâm Bahş yaralı olarak esir alınır. Bir süre sonra vefat eder ve ordusu da dağılır.¹⁵⁷

Devletin içinde bulunduğu bu karışıklıktan faydalanan Racputlar ve Marathalar gibi bazı yerel topluluklar bağımsızlıklarını ilan ederken Sihler de ayaklanırlar. Racputlar, Evrengzib döneminde hiçbir olaya karışmadıkları halde onun ölümünden sonra yaşanan taht kavgalarını fırsat bilerek isyan ederler. Bahadır Şah, hızlı bir şekilde Racputların üzerine yürüyerek isyanı bastırmayı başarır. Bu arada yine Evrengzib döneminde sindirilmiş olan Marathalar da ülke içindeki karışıklıklardan faydalanarak ayaklanırlar ve Müslümanlara ait birçok yeri işgal ederler.¹⁵⁸ Bahadır Şah'ı en çok uğraştıran ise Sihlerin ayaklanması olur. Liderleri Bendâ, Pencap'ta etrafına topladığı yaklaşık 40.000 taraftarla Hindistan'ın kuzeyinde hâkimiyet kurmak için Sirhind'i işgal ederek bazı Müslümanları öldürtür. Olup bitenlere karşılık Bendâ'nın üzerine yürüyen Bahadır Şah, Sirhind'i işgalden tekrar kurtarır ve oradan Lahor'a döner. 1712 yılında ise burada hayatını kaybeder. Bahadır Şah'ın, yaklaşık beş yıl süren hükümdarlığı boyunca devletin bütünlüğünü korumayı büyük ölçüde başardığı anlaşılmaktadır. Ancak ondan sonra 1736 yılına kadar geçen süreçte tahta geçen hükümdarların liyakatsiz olmaları ve uyguladıkları başarısız politikalar sadece devletin zayıflamasına neden olmuştur.

1736 yılında İran ve Afganistan bölgelerine hâkim olan **Nadir Şah**'ın, Kandehar meselesi yüzünden Bâbürlüler'le anlaşmazlığa düştüğü görülür. Nadir Şah'ın itaat altına almaya çalıştığı Galzaylar'ın, Babürlülerin hâkimiyetinde bulunan Hindistan yarımadasına ait bazı bölgelere sığınmaları üzerine Bâbür tahtında bulunan **Nasirüddin Muhammed**'e bir mektup yazarak bu duruma engel olmasını ister. Mektubunun cevapsız bırakılması üzerine Nadir Şah, 1738'de Kabil'i, 1739'da ise Delhi'yi işgal ederek buraları yağmalar.¹⁵⁹ 1747 yılında Nadir Şah vefat eder. Yerine **Ahmed Şah Dûrrânî** geçer. Dûrrânî, 1749'da Pencab'ı, 1756 yılında ise Delhi, Keşmir, Sind, Belucistan ve Multan'ı ele geçirmeyi

¹⁵⁷ Ahmet Taşağıl, "Bahadır Şah I", **DİA**, C.4, İstanbul, 1991, s.455

¹⁵⁸ Merçil, s.325; Taşağıl, s.455

¹⁵⁹ Kişmir, s.101; Konukçu, "Babürlüler"..., s.402; Başuğuy, s.45

başarır. 1759 yılında **II. Şah Âlem**, Babür İmparatorluğu'nun başına geçmiştir. Ahmed Şah'ın, 1761 yılında Marathalar'ı da büyük bir mağlubiyete uğrattığı nakledilir. Bu sırada bölgede bulunan İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar olayları izlemekle yetinirler ise de takip eden süreçte İngilizler ön plana çıkarak sadece kıyı kesimlerinde değil Hindistan'ın iç kesimlerinde de etkili olmaya başlarlar. 1764 yılında II. Şah Âlem, İngilizlerin güçlenmesini engellemek için Buksar'da yapılan savaşta başarılı olamayınca Bengal, Bihar ve Orissa bölgelerini İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne kiraya vermek zorunda kalmıştır.¹⁶⁰ 1776 yılında Allahabad Antlaşmasıyla Hindistan'a resmi olarak giren İngilizler, kısa zamanda bölgede söz sahibi olurlar.

Bu aşamadan itibaren başa geçen Babür hükümdarları adeta İngilizlerin valisi konumuna düşerler. Son hükümdar olan II. Bahadır Şah ise diğerlerine göre çok daha pasif bir portre çizer. Nihayet 1857 yılında çıkan Sipahi Ayaklanmasını zoraki olarak desteklemek zorunda kalır. Bu isyan İngilizler tarafından kanlı bir şekilde bastırılarak Bahadır Şah sürgüne gönderilir. Sürgün edildiği bölgede de hayatını kaybeder. Böylece Babür İmparatorluğu tamamen sona ermiş ve bölge İngiliz hâkimiyetine geçmiş olur. 1858 yılında Hindistan bölgesi tamamıyla İngiltere'ye bağlanarak buraya bir vali atanır. 1877'de ise Kraliçe Victoria resmen Hindistan İmparatoriçesi olarak ilan edilmiştir.¹⁶¹

1.4. İngilizlerin Bölgeye Gelişi ve İngiliz Hâkimiyeti

Orta çağın sonuna kadar Hindistan ile Avrupa arasında ticaretin kara yolu ile yapıldığı anlaşılmaktadır. 1498 yılında Vasco de Gama'nın Hindistan'a Ümit Burnu üzerinden ulaşması yeni bir ticaret yolunu ortaya çıkarmış olur. Deniz yolunun daha yakın ve daha rahat olması Avrupalı devletlerin zengin Hindistan bölgesine ulaşmalarını kolaylaştırmıştır. Portekizliler ticaret amacıyla Hindistan'a gelen ilk devlet olmuştur.¹⁶² Daha sonra ise Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar bu bölgeye gelmişlerdir. Ancak Portekizli tüccarların bölgede yaşayan insanların din değiştirmelerine yönelik faaliyetleri ve korsanlık girişimleri buradaki varlıklarının kısa süreli olmasına neden olmuştur. Bir süre Hindistan bölgesine girmeye çalışan Avrupalı devletler arasında sömürgecilik konusunda ciddi bir rekabet başladığı görülür. İngilizlerin bölgede diğer devletlerin aksine Babürlülerin izni ile ticaret yapmaya başladıkları nakledilir.

¹⁶⁰ Merçil, s.325; Kışmir, s.104

¹⁶¹ Galip - Gömeç, s.118

¹⁶² Abdülkadir Erçin, "İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858)", **Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, (Bartın Üniversitesi), C.4, S.2 Bartın, 2017, s.112

İngilizler, 17. ve 18. yüzyıllarda bölgedeki faaliyetlerini ticari ve ekonomik amaçla yaparlar. Zaman içinde bu amaçlara stratejik, ideolojik ve dini faktörlerin de dâhil olduğu görülür.¹⁶³ Hindistan bölgesindeki zenginliğin anlaşılması üzerine 1600 yılında Kraliçe Elizabeth tarafından İngiliz tüccarların himayesinde yüksek bütçeli *Doğu Hindistan Şirketi* kurulur.¹⁶⁴ Bu bölgede faaliyet gösteren tüccarlar İngiltere hükümetini ikna ederek 31 Aralık 1600 de elde ettikleri fermanla resmiyet kazanırlar. 1773 yılında Londra’da çıkarılan bir kanunla şirketin Hindistan’daki statüsü bir esasa bağlanarak bir genel vali gönderilir ve bütün sömürge topraklarıyla birlikte şirket de denetim altına alınmış olur. Böylece şirket, Doğu Hindistan ile ticaret yapmakla yetkili Londra Tüccar Şirketi ve Valisi unvanını kazanmış olur.¹⁶⁵ Hindistan, İngiltere için sadece hammadde kaynağı değil aynı zamanda ürünlerinin satılacağı bir pazar olarak da görülür. Doğu Hindistan Şirketi’ne Babür İmparatoru Cihangir tarafından oldukça geniş yetkiler verildiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde şirket bazı şehirlerde ticaret üssü kurmuş ve verilen imtiyazlar çerçevesinde şehirlerden vergi dahi toplamışlardır.¹⁶⁶ 19. Yüzyılın başlarında bölgede Babür İmparatorluğunun etkisinin zayıflamasıyla İngiltere, şirket vasıtasıyla kıtanın büyük bir kısmında baskın ve politik bir güç haline gelir. Böylece Doğu Hindistan Şirketi, takip eden süreçte ticari bir güçten ekonomik bir güce dönüşür.¹⁶⁷ Artık bu aşamadan sonra İngiltere, Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla Hindistan’ı sömürgeleştirmeye başlar ve 19. yüzyılda buna hız verir. Şirket elde ettiği imtiyazları kullanarak kendi hukuk kurallarını oluşturup sahil kentlerinde Kraliyet Mahkemeleri kurar. Şirket bünyesinde çalışan birçok yönetici ve nüfuzlu insanlara bu mahkemeye başvurma hakkı tanınır.

Hindistan yarımadasında etkinliğini iyiden iyiye artıran İngiliz uzantılı şirket, Babür İmparatorluğunun zayıflamasını da fırsat bilerek etkili olduğu bölgelerde Hıristiyanlığı yayma faaliyetlerine başlar. Şirketin desteklediği misyonerler tüm kıtada Hıristiyanlık propagandası yaparlar. Böylelikle İngilizler kendilerine sağlam bir müttefik toplum oluşturmaya çalışırlar.¹⁶⁸ Gücünü kaybeden Babür İmparatorluğu, İngilizlerin sinsi faaliyetlerini ve bölgeye aşamalı olarak nüfuzlarını engelleyemez. İngilizler, Müslüman olan bölgelerde idari faaliyetleri Babür Devleti adına yaptıklarını söyleyerek kendilerini

¹⁶³ Orhan Doğan- Aysel Erdoğan, “XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan’ın Yeri ve Önemi”, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, C.16/3, 2017, s.840

¹⁶⁴ Şimşir, s.133

¹⁶⁵ Erçin, s.113

¹⁶⁶ Çalışkan, s.20

¹⁶⁷ Orhan Doğan- Aysel Erdoğan, s.841

¹⁶⁸ Çalışkan, s.22

kabul ettirmeye başlarlar. Nihayet Babür İmparatorluğunun son bulmasıyla İngilizler bu bölgede büyük ölçüde etkili duruma gelirler.¹⁶⁹

1.5. Sipahi Ayaklanması ve Hintli Müslümanların Uyanışı

1815-1849 yılları arası İngiliz Doğu Hint Şirketi'nin hâkimiyet alanı oldukça genişler ve buna paralel olarak da 19. Yüzyılın ortalarına doğru şirket, idari bir yönetici şeklinde hareket etmeye başlar. 1849'da genel vali olarak atanan Dalhouse, Hindistan'da misyonerlerin faaliyetlerini kolaylaştıracak adımlar atmaya başlar. Bu durum Hindular ve Müslümanlar arasında zaten var olan İngiliz rahatsızlığının daha da fazlalaşmasına neden olur. Nihayet Hindular ve Müslümanlar 9 Mayıs 1857 tarihinde Mirat'ta İngilizlere karşı "Sipahi İsyanı" diye adlandırılan bir isyan başlatırlar. Hintliler bunu bir özgürlük mücadelesi olarak görürken İngilizler için bu isyan bir savaş sebebi olarak algılanır. O dönemde Doğu Hindistan Şirketi'nde Bombay, Madras ve Bengal başkanlıklarına ait ordularda görevli askerler hizmet vermektedir. Özellikle Bengal ordusunda "Sepoy" adı verilen ve sömürgeci devletler için çalışan askerler üst sınıftan küçük toprak sahiplerinden seçilmekteydi. Bu yüzden Sepoy olmak her zaman için önemliydi. Sipahi isyanı ile karşılaşan İngilizler, bu olaydan sonra artık Sepoyların ayrıcalıklarına son vermeye ve daha profesyonel bir ordu kurmak amacıyla Sepoyları sosyal gruplar arasından seçmeye başlar. Sonunda Hintli askerler kaçmaya ve rahatsız olup başkaldırmaya başlarlar. İngilizlerin kullandıkları mühimmatları domuz ve inek yağıyla yağlaması hem Hindu hem de Müslüman halkın sabrını taşıran son damla olur. Halkın bu öfkesi İngiliz askerlerine karşı direniş, özgürlük mücadelesine dönüşür. Bu mücadelenin sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür:¹⁷⁰

- 1) İngiliz politikasının Hindistan yarımadasında yaşayan toplulukları kendi kontrolleri altına almaya çalışması, o bölgede yaşayan insanlar arasında büyük bir öfke ve kızgınlığa sebep olur.
- 2) Navablar ve Racalar tarafından atanan mirasçıların çoğu, ülkelerine el koyan İngilizler tarafından tanınmaz.

¹⁶⁹ Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", **DİA**, C.22, İstanbul, 2000, s.295

¹⁷⁰ Selma Paksoy, "1857 Hindistan Bağımsızlık Savaşı'nın Hazin Sonu", Linguistics Archaeology Friendship, <https://www.tekinizm.com/%E2%80%9C1857-hindistan-bagimsizlik-savasi%E2%80%9D/>, Erişim Tarihi: 11/06/2020

- 3) İngiliz hükümetinin işgali sırasında ülke ekonomik olarak iflas eder. Ülkenin bütün zenginlikleri İngilizlerin eline geçer. Yerel el sanatları ve ticaret felç olur. İşsizlik artar.
- 4) İngilizler, Hıristiyanlığı açıkça yaymaya başlarlar. Ülkedeki Müslüman ve Hindulara ait kamu malları, okulları ve dini organları vakıflara devredilerek hükümetin denetimi altına girmiş olur.
- 5) Bütün yüksek dereceli memuriyetler İngilizlere verilmeye başlanır.
- 6) Ordudaki askerler yöneticilerden nefret etmeye başlarlar. İngilizler, Hintli askerlere hükümetlerini kuvvetlendirmek için verilen ayrıcalıkları durdururlar. İlerleme ve kalkınma yollarını engellerler.
- 7) İngilizlerin, Hintli askerleri İran ve Afganistan gibi yabancı Müslüman ülkelere karşı savaşmaya göndermeleri de askerler arasında hoşnutsuzluğa neden olur.¹⁷¹

Tüm bu nedenlerden dolayı Sipahi İsyanı 11 Mayıs 1857 tarihinde fiili savaşa (Mirat Savaşı) dönüşür. İsyan kısa zamanda Delhi, Agra, Campur ve Laknov gibi Kuzey Hindistan şehirlerine yayılır. İsyan sivil halk da destek verir. Bu sırada birçok İngiliz subay Hintli askerler tarafından öldürülür. İsyanı güç kazandırmak amacıyla son Babür hükümdarı Bahadur Şah, Delhi’de tahta çıkarılarak bütün Hindistan’ın imparatoru olarak ilan edilir. Sipahiler kısa süre içerisinde Delhi’yi ele geçirince ayaklanma bir anda milli bir harekete dönüşmeye başlar ve halk ve sipahiler, İngilizleri Hindistan’dan çıkarmayı hedeflerler. Bu arada zor durumda kalan İngilizler, kayıp vermeye başlayınca dışardan takviye kuvvet getirirler.¹⁷² İngiliz askerlerine merkezden gelen ordu ve İngilizlere sadık ricaların yardımıyla isyan, 2 Ağustos 1858 tarihinde kanlı bir şekilde bastırılır.¹⁷³ Özellikle Müslümanlara karşı oldukça sert tavır takınılır ve Hinduların isyan sırasında Müslümanlara verdiği desteği çekmesiyle de İngilizler isyanın sorumlusu olarak Müslümanları görürler. Delhi’de bulunan Bahadur Şah yakalanıp sürgün edilir. Böylece Babür İmparatorluğu fiilen sona ermiş olur. İsyan bastırıldıktan sonra İngiliz hükümeti, Hindistan politikasında köklü değişikliklere gider. Kraliçe Victoria, Doğu Hindistan Şirketi’nin yetkilerine son vererek İngiltere, Hindistan yönetimini kendi üzerine alır.¹⁷⁴ 1859 yılında şirket tamamen

¹⁷¹ Suat Vural, “Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri” **BELGÜ** (Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi), Ardahan, 2015, S.2, s.181-202; Hakan Kuyumcu, **Pakistan Tarihi (1857-1958)**, (Sage Yayıncılık), 2018, Konya, s.34

¹⁷² Azmi Özcan, “1857 Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, **İslâm Tetkikleri Dergisi**, C.9, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları), İstanbul, 1995, s.271

¹⁷³ Şimşir, s.134

¹⁷⁴ Erçin, s.124

lağvedilir. Böylece Hindistan, tamamen İngiltere'nin sömürgesi haline gelmiş olur. Hindistan'daki hukuk sistemi ve vakıfların düzeni kökten değiştirilir. Farsça ve Urduca yasaklanıp halk İngilizce öğrenmeye zorlanır. Böylelikle kültür asimilasyonu hızla hayata geçirilmeye başlamış olur.

İsyana Hindu ve Müslüman birçok halkın katılmasına rağmen İngilizler, bundan direkt sorumlu tuttıkları Müslümanları hedef alır ve onlara karşı dışlayıcı ve sert bir politika izlemeye başlar. Hinduları kendilerine bağlamak için Müslümanların mallarına el koyarak Hindulara verme faaliyeti yürütür. Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde olağanüstü baskıcı bir yönetim şekli sergilenip devlet yönetiminde üst kademelerde görev yapan Müslümanlar görevden uzaklaştırılarak yerlerine Hindu memurlar getirilir.¹⁷⁵ Ayrıca Müslümanların kaliteli eğitim veren okullara gitmeleri de engellenmeye çalışılır. Böylece Hindular, Müslümanlara karşı bir üstünlük elde etmiş olurlar.

Bütün bu olup bitenler üzerine Hindistan'ın önde gelen Müslüman isimleri, özellikle eğitim alanında geri kalmış olan Müslümanlar için çözüm arayışı içerisine girerler. Bu Müslüman önderler Hindistan'da varlıklarını koruyabilmenin ancak İngiliz hâkimiyetini kabullenmekle mümkün olabileceğini ileri sürerler. Özellikle Seyyid Ahmed Han 1857 sonrasında Müslümanlarla İngilizler arasında iletişim sağlayarak ilişkileri yumuşatmaya çalışmıştır. Seyyid Ahmed Han, 1875 yılında Aligarh Koleji'ni kurarak batı tarzı bir eğitim verilmesinin yolunu açar. Bu adımıyla da Kur'an ve İslami derslerle batı kültürünün bir arada olabileceğini gösterir. Modernist bir İslam anlayışı ortaya koyarak Hindulardan ziyade İngilizlerle işbirliği yapılmasını savunur.¹⁷⁶ Bu yüzden 1885 yılında kurulan Hindistan Milli Kongre Partisine Müslümanların katılmasına rıza göstermez. Zira bu parti İngiliz hükümetine karşı olduğundan İngilizlerin tepkisini çekmek istememiştir.

Seyyid Ahmed Han, ilk kez Hindistan yarımadasında Hindu ve Müslümanlar olmak üzere iki ayrı milletin yaşadığını dile getirmiştir. Bu yüzden İngilizler şayet kıtadan çekilirse bu iki milletin bir arada yaşayamayacağını dile getiren ilk isim olmuştur. Seyyid Ahmed Han, hem İslam'ı yaşayarak çağdaş eğitim ve düşüncede ilerlemek hem de Müslümanların kendi kültür ve geleneklerine bağlı kalarak gelişebileceklerini göstermek

¹⁷⁵ Davut Şahbaz, "Seyyid Ahmed Han'ın Pakistan İdeolojisinin Oluşumuna Katkıları", **NÜSHA**, Ankara, 2018, s.116

¹⁷⁶ Nagehan Elemana, "Hint Müslümanlarının Düşünce Dünyasında Siyasal Çözüm Arayışları", **Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.14, 2015, s.416

amacı ile Urdu dilinde “*Tehzib’ul Ahlak*” adlı bir dergi çıkarır.¹⁷⁷ Aligarh Koleji’nin bir amacının da önemli idari makamlara eğitilmiş Müslümanların gelmesi ve geleceğin siyasi liderlerinin yetiştirilmesine katkı sağlamak olduğu ifade edilir. Takip eden sürece bakıldığında zaman kolejin bu amaçları başarıyla gerçekleştirdiği görülür. Seyyid Ahmed Han amaçladığı birçok hedefe ulaşır. Müslümanların, dinlerinden bir şey kaybetmeden batı tarzı eğitim almalarına büyük katkı sağlar. Böylece Müslümanlardan oluşan bir aydın sınıfı yetişmiş olur ve bu insanlar idari, siyasi ve ticari birçok alanda önemli mevkilere gelmeye başlarlar.¹⁷⁸

1885 yılında Allan Octavian Hume adında emekli bir İngiliz subayı sosyal sorunlarla uğraşmak amacıyla Hindistan Milli Kongre Partisi’ni kurar. İlerleyen süreçte Hindistan Genel Valisi Lord Dufferin, söz konusu partinin siyasal sorunlarla da uğraşmasını ister.¹⁷⁹ İngilizler, bu partiyi Hinduların kontrol altında tutarak Hinduların milliyetçiliklerini geliştirecekleri ve toplumsal sorunlarını görüşebilecekleri bir oluşum olarak görmüşlerdir. Böylece Hinduların yeni bir isyana kalkışmasını önlemeyi amaçlarlar. Bu çerçevede söz konusu partide alınan ilk karar “*İngiliz hükümetine bağlılık*” olur.¹⁸⁰ Ancak bu düşünce tamamen ters teperek daha ilk toplantıda Hindu delegeler milliyetçi söylemlere başlarlar. Delege sayısı ilk başta 72 kişi iken iki yıl içerisinde 627 ye çıkar. Partinin ilk başkanlığını Vomes Chandra BANERCİ yapar. Partinin başlangıçtaki amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1) Bütün Hindistanlıların birlikte çalışabilmesi için bir araştırma yapılacaktır.
- 2) Irkçı düşünceler ile inanca ait önyargıların kökü kazınacak ve ulusal birlik oluşturulmaya çalışılacaktır.
- 3) Ülkenin sosyal sorunları tartışılacak ve çözüm yolları bulunacaktır.
- 4) Yerel yönetimlerde yöre sakinlerine daha fazla söz hakkı verilmesi için hükümete talepte bulunulacaktır.

Yukarıda sayılan amaçların aksine ilerleyen süreçte söz konusu partinin politikaları değişir ve zaman içerisinde İngiliz yönetiminin en büyük muhalifi durumuna gelir. Kongre

¹⁷⁷ Şahbaz, “Seyyid Ahmed Han...”, s.121

¹⁷⁸ Şimşir, s.138

¹⁷⁹ Mahmut Şahin, **Hindistan’ın Taksimi ve Pakistan Devleti’nin Kuruluşu (1857-1947)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), Kırşehir, 2019, s.8

¹⁸⁰ Durmuş Bulgur, “Pakistan Bağımsızlık Hareketinin Fikri Arka Planı”, **Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.12, Konya, 1998, s.41

Partisi, siyasi hayata egemen olmaya başladıktan sonra Hindistan anayasasına ve yapılacak reformlara tek başına karar vermeye çalışır.¹⁸¹

Seyyid Ahmed Han, Hindistan Kongre Partisi'nin Müslümanların aleyhine olacağı düşüncesiyle Müslümanların kesinlikle bu partiye katılmamaları için çağrı yapar. Ancak bazı Müslüman aydınlar bu çağrının aksine partiye katılarak uzun süre Hindularla beraber çalışmışlardır. Hatta ileride Pakistan'ın kurucusu olacak olan Muhammed Ali Cinnah, 1930 yılına kadar Kongre Partisi ile iş birliği yapmış ve Gandhi ile birlikte Hindistan için çalışmıştır. İlerleyen zamanda parti içinde Hindu-Müslüman çatışmaları yaşanmaya başlar ve parti içinde Müslüman karşıtı bir pozisyon oluşur. Hindu delege sayısının fazla olması partide alınan kararların Müslümanların aleyhine çıkmasına neden olur.¹⁸²

20. yüzyılın başlarında Kongre Partisi içerisinde Hindu-Müslüman çatışmaları başlar. Parti, İngilizlere karşı olduğu gibi Müslümanlara da karşı bir hâl alır. Parti yönetiminde Hinduların sayısı büyük çoğunluğu oluşturduğu için Hindular, kendi istekleri doğrultusunda hareket edip Müslümanları görmezden gelirler. Bu durum artık Müslümanlar için tahammül edilemez bir hale gelir. Neticede Müslümanlar, ayrı bir teşkilat kurarak haklarını savunmak isterler. Kısa zaman içerisinde bu düşünce Müslümanlar arasında genel kabul görür. Müslümanların yönetimde bir şekilde temsil edilmeleri için İngilizler 1905'te Bengal'de özerk bir Müslüman bölgesi oluşturulmasına izin verir. Bu durum Hindular tarafından sert tepkiyle karşılanır.¹⁸³ Buna rağmen 1906 yılında Laknow ve Simla'da toplanan Müslümanların ileri gelenleri, *Nevvab Muhsinü'l-Mülk* başkanlığında Hindistan Müslümanlar Birliği'ni kurarlar. Birliğin üst kademelerinde Aligarh Koleji'nde yetişmiş insanlara yer verilir. İngilizlerin de desteklediği Birliğin kuruluş aşamasındaki amacı, Müslümanlar arasında İngiliz hükümetine olan bağlılığı artırmak, Müslümanların siyasal ve sosyal haklarını koruyup geliştirmektir. Hindistan Müslümanlar Birliği uzun süre siyasi alanda amaçlanan kadar etkili olamaz. Birliğin bütün çabalarına rağmen İngilizler tarafından 1911 yılında Bengal Müslümanlarının özerk statüleri iptal edilir. Müslümanlar Birliği tekrar söz konusu hakları elde etmek için yoğun bir çaba içerisine girer.¹⁸⁴ Bu arada İngilizlerin, Osmanlı aleyhindeki faaliyetleri ve Müslümanlara karşı hareket etmeleri birliğin kısa zaman içinde İngilizlerle arasının

¹⁸¹ Celalettin Güngör, **Hint Milliyetçiliğinin Temelleri (Ram Mohan Roy'dan Mahatma Gandhi'ye Kadar)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi-İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Bilim Dalı), İstanbul, 1999, s.161

¹⁸² Şimşir, s.144; Şahin, s.9

¹⁸³ Azmi Özcan, "Hindistan", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.78

¹⁸⁴ M. Naeem Qureshi, "Hindistan Müslümanları Birliği", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.111

açılmasına neden olur.¹⁸⁵ İngilizlerin Hindistan coğrafyasındaki Müslümanlara karşı genel yaklaşımı, 1913 yılında Kanpur’da yol genişletme amacıyla bir caminin yıkılmasına karşı çıkan halka ateş açmaları ve özellikle Trablus ve Balkan Savaşları sırasında Osmanlı aleyhinde uyguladıkları politikalar, Müslümanların İngiliz yönetiminden soğumalarına sebep olur.¹⁸⁶ Bu arada İngilizlerin I. Dünya Savaşı sırasında artan baskıları, Hindu ve Müslümanların zaman zaman ortak hareket etmelerini sağlar. Müslümanlar, Hinduların da desteği ile Hindistan Hilafet Hareketi’ni kurar. Ancak, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde hilafetin kaldırılması ile bu hareket amacına ulaşamaz. Bütün bunların sonucunda Hindu-Müslüman işbirliği sona erer ve devam ettirilemez. İki topluluk arasındaki rekabet yeniden hızlanır, zaman zaman bu çatışmalara dönüşür ve Müslümanlar arasında bağımsızlık sesleri yükselir. Muhammed Ali Cinnah ve Mevlana Muhammed Ali gibi önderler bağımsız bir Müslüman devleti fikrini dillendirmeye başlarlar.¹⁸⁷

1.6. Lucknow Paktı

Hindistan Müslümanlar Birliği, zaman içerisinde Kongre Partisi gibi İngilizlerin aleyhine politikalar izlemeye başlar. Bu durumun her iki partinin yakınlaşmasına zemin hazırladığı nakledilir. Bu dönemde hâlâ Kongre Partisi içinde bulunan Muhammed Ali Cinnah, partinin en büyük amacı olan Hindistan’ın bağımsızlığının Müslümanların yardımı olmadan gerçekleşmeyeceğini delegelere anlatmaya çalışıp Müslümanlara ihtiyaçları olduğunu vurgulamaya gayret ederken bir taraftan da Müslümanlar Birliği içindeki bazı üyeler, Kongre Partisi ile iş birliği yapmalarının çıkarlarına olacağı inancıyla iki partinin birleşme vaktinin geldiğini dillendirmeye başlarlar. Bunun sonucunda her iki parti 1915 yılında aynı yerde ve zamanda toplantı yaparlar ve nihayetinde 1916 yılında Kongre Partisi ve Müslümanlar Birliği bir araya gelerek **Lucknow Paktı**’nı imzalamışlardır.¹⁸⁸

Lucknow Paktı, her iki partinin Hindistan’ın gelecekteki anayasası üzerinde anlaşmaya vardıkları ilk ve son bildiri özelliğini taşır. Diğer bir ifadeyle bu anlaşma Hindu ve Müslümanlara tanınacak haklar konusunda iki parti arasındaki uzlaşmanın bir belgesidir. Öncelikle anlaşmada İngiltere’ye karşı izlenecek ortak bir politika oluşturulması düşüncesinin ortaya konması, iki partinin İngiltere üzerindeki baskısını artırır.¹⁸⁹ Bu bağlamda var olan yönetim şeklinin her iki toplumun talep ve beklentilerini

¹⁸⁵ “Aftermath of The War of Independence (1857-1906)”, HistoryPak.com., Erişim Tarihi: 22/06/2020

¹⁸⁶ Naeem Qureshi, “Hindistan Müslümanlar Birliği”, **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.111-112

¹⁸⁷ Elemana, s.422

¹⁸⁸ Husain Ishtiaq Qureshi, **The Struggle for Pakistan**, Karachi University, 1982

¹⁸⁹ Şahin, s.15; Şimşir, s.146

karşılayamadığı İngiliz hükümetine ifade edilir. Bu pakta göre, Müslümanlar seçimlerde ayrı seçmen bölgelerine sahip olacak ve Hindistan meclisindeki milletvekillerinin üçte biri Müslüman olacaktır. Ayrıca Müslümanlar eyalet meclislerinde de belli sayıda temsilci bulundurabileceklerdir.

Lucnow Paktı gereği ortak hareket eden iki parti I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'ye bağlı kalarak sayı bakımından büyük miktarda asker desteği ile yaklaşık yüz milyon sterlin değerinde para yardımı yaptıkları zikredilir.¹⁹⁰

1.7. 1919 Islahat Fermanı, Simon Komisyonu ve Nehru Raporu

Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle İngiliz Hükümeti, Hindistan'daki baskıyı biraz azaltıp oluşan tepkileri yumuşatmak amacıyla yeni bir ferman yayınlar. Bu fermana göre İngiliz hükümeti, Hindulara self-determinasyon hakkı verilmesinden yana olduklarını hissettirmeye çalışırlar. Montagu'nun hazırlamış olduğu bu ıslahata göre, devlet kademesinin her aşamasında yerli halka çalışma imkânı verilecek, İngiliz idaresindeki kurumlarda yerli halkla işbirliği arttırılacaktır. İngilizler bu sayede devam eden savaşta hem Hindu hem Müslüman halkın desteğini almayı başarır. Savaş bittikten sonra İngilizler, ıslahatı yeterli bulmayan Hint halkını tekrar baskı altına almaya çalışır ve direniş göstermeye kalkışan halka karşı yer yer katliamlar yapar. Hintli milliyetçilerin yeni lideri olan Gandhi, İngilizlere karşı mücadelede Müslümanların desteğini almanın karşılığında Müslümanların Hilafet hareketini destekler.¹⁹¹ Mücadelenin ilerleyen sürecinde Gandhi'nin ortaklıktan geri çekilip vazgeçme kararı Müslümanlarla Hinduların ayrışmalarına neden olur. Bunun sonucunda Kongre Partisi'ne tepki olarak ortaya çıkan Müslüman Birliği Partisi altı yıllık işbirliğini kesin olarak sona erdirir. Bu ayrılıktan sonra Hindu-Müslüman çatışmaları tekrar başlar ve artık kesin olarak iki toplumun bir arada yaşayamayacağı anlaşılır. Bu da böl-yönet politikasının gereği olarak İngilizleri sevindirir.

1919 yılında ortaya konan Islahat Fermanı tam anlamıyla başarısızlıkla neticelenir. İngilizler tarafından da kabul edilen bu başarısızlığın araştırılması ve Hindistan'daki değişen siyasetin incelenmesi için John Simon başkanlığında bir komisyon kurulur. Komisyonda her kesimden temsilci bulunmaması nedeniyle hazırlanan rapor Hindistan bölgesinde yaşayan halklardan hiç kimseyi memnun etmez. Bu yüzden Hint halkı, hakarete uğradıkları düşüncesiyle Simon Komisyonu öncülüğünde gerçekleştirilen konferansı

¹⁹⁰ Şimşir, 146; Kuyumcu, s.38

¹⁹¹ Şimşir, s.148; Historypak.com. Erişim Tarihi: 15/05/2020

boycot etme kararı alır.¹⁹² Daha sonraki yıllarda “Yuvarlak Masa Toplantıları” adıyla bilinen üç farklı toplantı gerçekleştirilir. Bu toplantılara Kongre Partisi yöneticileri ile Gandhi ve Müslümanların lideri Muhammed İkbâl katılır. İlk kez bu kadar kalabalık bir temsilciler grubu bir araya gelmiş olur. Bu toplantılarda görüşülen iki konu ön plana çıkar. Bunlar; Hindistan’a dominyon statüsü verilmesi ve azınlıklar meselesidir. Dominyon meselesi Kongre Partisi ile İngilizlerin arasının açılmasına neden olurken azınlık meselesi ise Kongre Partisi ile Müslümanların arasının açılmasına sebep olmuştur.¹⁹³

Bu ve benzeri girişimlerle Hint yarımadasında yeni bir demokrasi anlayışı oluşturulmaya çalışılırken Müslümanlar, Kongre Partisine güçlü yetkiler verilmesinden rahatsız olurlar. Hindu-Müslüman ilişkileri konusunda Cinnah; eğer Hindular tam güvenlik temin etmeye yanaşırse yani Müslüman halkın haklarını koruma konusunda hassasiyet gösterirse, Müslümanların taleplerinde ısrarcı olmayacağını belirtir. Bu talepler Delhi’de Müslümanlar tarafından düzenlenen bir toplantıda onaylanır. Müslümanların söz konusu talepleri şu şekilde ifade edilebilir:

- 1) Bombay eyaletinden Sindh’in ayrılarak ayrı yetki alanlarının oluşturulması.
- 2) Kuzeybatı Sınır Eyaleti’nde ve Belucistan’da reformların tanıtılması.
- 3) Kuzeybatı Sınır Eyaleti, Belucistan ve Sindh’teki Hindu azınlığa, Müslümanların azınlıkta olduğu Hindu eyaletlerinde seçilebilmeleri gibi nüfus oranı nispetinde sandalye ayrılıp imtiyazların tanınması.
- 4) Merkez Yasama Meclisi’ndeki Müslüman temsilin üçte birden az olmaması.
- 5) Dinî özgürlük gibi maddelere ek olarak şayet dâhil olan topluluk üyelerinin dörtte üçü muhalif olursa toplumsal sorunlara neden olabilecek hiçbir yasa tasarısı veya teklifinin dikkate alınmayıp oluşturulacak yasanın buna garanti vermesinin belirtilmesi.¹⁹⁴

Kongre Partisi başlangıçta bu önerileri kabul ettiyse de sonradan bu taleplere karşı çıktığı için bu girişim de başarısız olur.

İngiltere hükümeti başarısızlıkla sonuçlanan Simon Konferansının ardından Kongre Partisi ve Müslüman Birliğinin iki ana parti olduğunu ve her ikisinin de ciddi görüş ayrılıklarına sahip olduklarını anlamış olur. Lord Birkenhead, Hindular ve Müslümanların

¹⁹² Divya, Nehru Report, Exams Daily, Study Materials, <https://examsdaily.in/nehru-report-1928-pdf-study-material> Erişim tarihi: 23/03/2020

¹⁹³ Şimşir, s.152

¹⁹⁴ Historypak.com/nehru-report, Erişim Tarihi: 23/03/2020

hemfikir olmasıyla ilerde yürürlüğe konulacak yasa taslağının hazırlanmasını ister. Hintli liderler talebi kabul ederek bu doğrultuda “Bütün Partiler Kongresi” adı altında Delhi’de toplanırlar. Hindistan’daki bütün partilerin katılımıyla 10 Ocak 1928 de gerçekleşen bu toplantıya 100 den fazla delege katılır. Ancak bu toplantıda da liderler herhangi bir sonuca ulaşamazlar.¹⁹⁵ Uzlaşmaya en büyük engeli azınlık hakları oluşturur. “Bütün Partiler Kongresi”nin ikinci toplantısı aynı yılın mart ayında gerçekleştirilir. Liderler hala farklı düşüncelere sahip olduğundan dolayı toplantıdan yine bir sonuç çıkmaz. Bu kongrede yapılan tek iş iki alt komisyonun kurulması olur. Süre içerisinde, kurulan alt komisyonlarda Müslümanlar ve Hindular arasındaki farklı görüşlerden dolayı olumlu bir sonuç üretilemez.

Bütün Partiler Kongresi, Bombay’da Mayıs 1928’de üçüncü kez toplanır. Anayasanın genel hatları ile ilgili ortak bir görüşe varılamasa da yasanın detayları üzerinde çalışmak üzere bir alt komisyon kurulmasına karar verilir. Motilal Nehru bu komisyonun başkanlığına getirilir. Komisyon, Müslümanları temsilen Seyyid Ali İmam ve Şuayib Hureyşi’nin de içinde bulunduğu 9 üyeden oluşur. Seçilen heyet üç ay Allahabad’da konuyla ilgili çalışarak bir rapor hazırlar. Oluşturulan bu rapora “Nehru Raporu” adı verilir. Nehru Raporu, Hindistan’ın gelecekteki anayasasının temel özelliklerini belirleyip din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına almak amacıyla yapılmıştır.¹⁹⁶

Nehru raporunda ortaya konulan öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Hindistan’a parlamenter hükümet biçimiyle dominyon¹⁹⁷ statüsü verilmelidir.
- 2) Hindistan, bir başbakan ve genel vali tarafından atanan 6 bakan tarafından yönetilen parlamenter bir hükümet sistemine sahip olmalıdır.
- 3) Senato ve Temsilciler Meclisi’nden oluşan iki meclisli bir yasama organı olmalıdır.
- 4) Senato yedi yıl için seçilen 200 üyeden, Temsilciler Meclisi ise beş yıl için seçilen 500 üyeden oluşmalıdır.
- 5) Genel Vali, yürütme konseyinin tavsiyesi üzerine hareket etmelidir. Parlamenteyle karşı sorumlu olmalıdır.
- 6) Yargı, yürütme organından bağımsız olmalıdır.

¹⁹⁵CADIndia.com, “Nehru Report, Motilal Nehru, 1928” <https://www.constitutionofindia.net/historical-constitutions/nehru-report-motilal-nehru-1928-1st%20January%201928> Erişim Tarihi: 23/03/2020

¹⁹⁶ Kuyumcu, s.40; historypak.com

¹⁹⁷ **Dominyon:** İngiliz Uluslar Topluluğuna üye olmalarının ve İngiliz Krallığı’na bağlı bulunmalarının yanı sıra kendi kendilerini yöneten ülkelere verilen genel ad.

- 7) Azınlıklar için ayrı bir seçim olmayacak. “Ayrı seçimler toplumsal duyguları uyandırdığı için rafa kaldırılmalı ve ortak seçimler getirilmelidir.”
- 8) Pencap ve Bengal’deki azınlıklar için mecliste sandalye ayrılmayacak, ancak Müslüman nüfusun en az %10 olduğu eyaletlerde Müslümanlara mecliste temsil hakkı verilebilir.
- 9) Merkez Yasama Meclisi’nde Müslümanlara dörtte bir oranında temsil hakkı verilebilir.
- 10) Sindh, mali açıdan kendi kendine yeterli olması şartıyla Bombay’dan ayrılmalıdır.
- 11) Kuzeybatı Sınır Eyaleti’ne tam bir eyalet statüsü verilmelidir.
- 12) Güney Hindistan’da Kanarese dili konuşulan Karnataka adında bir eyalet kurulmalıdır.
- 13) Hindistan halkının, temel anayasal hakları güvence altına alınmalıdır.
- 14) Hintçe, Hindistan’ın resmi dili olmalıdır.¹⁹⁸

Rapor açıklandıktan sonra *Müslüman Birliği*, “Bütün Partiler Müslüman Konferansı” adı altında 21 Ocak 1929’da Ağahan başkanlığında Delhi’de toplanarak karşıt bir grup oluşturur ve Müslümanların bu rapora karşılık yeni taleplerini ortaya koyar. Bunları da şu şekilde ifade etmek mümkündür:

- 1) Merkezi Yasama Meclisi’nde en az üçte bir Müslüman temsili olmalıdır.
- 2) Yetişkin oy hakkının tesis edilmemesi durumunda, Pencap ve Bengal’de nüfus bazında Müslümanlar için ayrılmış sandalye olmalıdır.
- 3) Anayasanın şekli, eyaletlerde kalan yetkilerle birlikte federal olmalıdır.
- 4) Sindh derhal ayrı bir eyalet haline getirilmeli ve yapılacak reformlar kısa zamanda Kuzeybatı Sınır Eyaleti (NWFP) ve Belucistan’da da uygulanmalıdır.

Müslüman Birliği’nin önerdiği söz konusu maddeler, genel olarak Hindularda hoşnutsuzluğa neden olur ve yaşanan tartışmalar sonunda *Nehru Raporu* reddedilir. Rapor, Müslümanlar açısından birçok olumsuzluklar içermesine rağmen kendi aralarında bölünmüş olan bütün Müslüman grupların bir araya gelmesine katkı sağlar.¹⁹⁹ Bütün bu gelişmeler üzerine 28 Mart 1929’ da Muhammed Ali Cinnah, Müslüman Birliği’ni toplar.

¹⁹⁸ The Committee Appointed by The All Parties’ Conference 1928, “The Nehru Report, An Anti-Separatist Manifesto”, Michiko & Panjathan New Delhi, Published Under The Auspices of Indian Institute of Applied Political Research; <https://examsdaily.in/wp-content/uploads/2018/12/NEHRU-REPORT.pdf>
Erişim Tarihi: 25/04/2021

¹⁹⁹ Nuray Özenç, “Cinnah’ın Hindistan Birliğine Olan İnançını Kaybedişi”, *Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi*, S.16, Konya, 2006, s.230

Nehru Raporu toplantıda detaylı şekilde müzakere edilerek Müslümanların görüşünü yansıtan 14 maddelik bir rapor hazırlanır. Cinnah'ın önderliğinde hazırlanan meşhur 14 maddeyi şu şekilde sıralayabiliriz:²⁰⁰

- 1) Yeni yapılacak anayasa federal bir yapıda olmalı ve bundan sonraki yetkiler eyaletlere bırakılmalıdır.
- 2) Tüm eyaletlere tek tip bir özerklik statüsü verilmelidir.
- 3) Yasama organları ve diğer seçilmiş organlar eyaletlerdeki azınlıkların yeterli ve etkin temsil ilkesine göre oluşturulmalıdır.
- 4) Müslümanların, Merkez Yasama Meclisi'ndeki temsili üçte bir oranından az olmamalıdır.
- 5) Toplumsal grupların temsili bağımsız seçmenler vasıtasıyla şu an olduğu gibi devam etmelidir.
- 6) Her an gerekli olabilecek herhangi bir bölgesel düzenleme Pencap, Bengal, Kuzeybatı Sınır Eyaleti'ndeki Müslüman çoğunluğu etkilememelidir.
- 7) Tam bir dini özgürlük, yani inanç, ibadet, propaganda, dernek kurma ve eğitim özgürlüğü tüm toplumlara garanti edilmelidir.
- 8) Eğer herhangi bir topluluğun üye sayısının dörtte üçü yasama meclisindeki yasa tasarısının tamamına ya da bir kısmına karşı çıkarsa yasa kabul edilmemeli ve buna alternatif olarak uygulanabilir olan başka bir pratik yöntem düşünülmelidir.
- 9) Sindh, Bombay başkanlığından ayrılması gerekir.
- 10) Kuzeybatı Sınır Eyaleti'nde ve Belucistan'da yapılacak olan reformlar diğer eyaletlerdeki gibi aynı temelde gerçekleştirilmelidir.
- 11) Anayasada, etkinliğin gerekleri göz önünde bulundurularak, devletin tüm hizmetlerinde ve yerel özyönetim organlarında Müslümanlara diğer Hintlilerle birlikte yeterli bir pay verilmesine ilişkin hükümler konulmalıdır.
- 12) Yapılacak olan anayasada, Müslüman kültürünün korunması ve Müslüman eğitiminin, dilinin, dininin, kişisel kanunların korunması ve desteklenmesi için devlet ve yerel özyönetim organları tarafından verilen yardımlar güvence altına alınmalıdır.
- 13) En az üçte bir oranında Müslüman bakan olmadan hiçbir merkezi veya taşra kabinesi oluşturulmamalıdır.

²⁰⁰ Kuyumcu, s.150

14) Hindistan Federasyonu'nu oluşturan devletlerin mutabakatı dışında, Merkez Yasama Meclisi tarafından anayasada hiçbir değişiklik yapılmamalıdır.²⁰¹

Cinnah'ın rehberliğinde yapılan rapor, Hindistan bölgesindeki bütün Müslümanları temsil eden *Müslüman Birliği* Konseyi tarafından kabul görür ve bu taleplerin yer almadığı hiçbir oluşumu kabul etmeme kararı verilir.

1.8. Pakistan Fikrinin Ortaya Çıkışı

1937 yılında yaşanan tartışmaların gölgesinde bir seçim gerçekleştirilir. Hem Kongre Partisi hem de Müslüman Birliği Partisi seçime katılır. Bölgelerdeki nüfus çoğunluğunun esas alındığı söz konusu seçimlerde Kongre Partisi büyük bir başarı sağlayarak 8 eyalette seçimleri kazanır. Müslüman Birliği ise sadece Pencap, Sindh ve Bengal'de sistem gereği Müslümanlara ayrılan bölgeleri kazanırlar. Bu gelişmeler Müslümanlar ve Hindular arasındaki uçurumu daha da derinleştirir. Seçim sonuçlarının bu şekilde Kongre Partisinin lehinde olması, Müslümanlar açısından İslam dininin ve kültürünün tehlikeye girmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden artık ayrı bir devlet kurma fikri daha çok dillendirilmeye başlanır. Cinnah, Kongre Partisi ve yöneticileri ile işbirliği politikasından vazgeçer.²⁰² Nehru, Hindistan'da sadece iki partinin olduğunu ilan eder. Bunlar; *İngiliz hükümeti* ve *Kongre Partisi*'dir. Buna karşılık Müslüman Birliği lideri Cinnah, ülkenin bir üçüncü partisinin daha olduğunu, onun da *Müslüman Birliği* olduğunu ifade eder. Cinnah, 1938 yılına gelindiğinde Müslüman Birliği'nin bütün Hint Müslümanlarını temsil ettiğini ilan eder.²⁰³

1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngiliz hükümeti Hindistan'ın da savaşa girmesi gerektiğini açıklar. Hindistan böyle bir talebin karşılıksız gerçekleşmeyeceğini belirterek Kongre Hükümeti, bunun karşılığında İngiltere'nin Hindistan'dan çekilmesini talep eder. Bu talep reddedilince Kongre Partisi 1939'da istifa eder.²⁰⁴

1940 yılında Müslüman Birliği, Lahor'da yaptığı toplantıda siyasi olarak Müslümanların ayrı ve bağımsız bir devlet kurma talebini resmen açıklar. Cinnah, Müslümanların azınlık olmadığını, tarihi, kültürü, dini ve dili göz önüne alındığında

²⁰¹ Nehru Report (1928) <https://examsdaily.in/jinnah-14-fourteen-points-pdf-study-material/>;
Fourteen Points of Quaid-i-Azam <https://historypak.com/fourteen-points-of-quaid-i-azam/> Erişim Tarihi:
25/04/2021

²⁰² Şimşir, s.155

²⁰³ Shakila Noor Sindhu, "Creation of Pakistan", *IJASOS-International E-Journal of Advances in Social Sciences*, Vol. II, Issue 4, April 2016, p.281

²⁰⁴ Özcan, "Hindistan"... , s.79

tamamen ayrı bir devlet ve bağımsız bir vatana sahip olmasının gerekliliğini tüm dünyaya anlatır ve ilan eder. Kongre partisi bu karara şiddetle karşı çıkar. Ancak 1942'den sonra Kongre Partisi bağımsız Hindistan'da hiçbir milletin yaşamaya zorlanamayacağını kabul eder duruma gelir.²⁰⁵ 1945 yılında İngiliz Genel Valisi Lord Wavell, Simla'da tüm temsilcilerin katıldığı bir konferans gerçekleştirir. Bu toplantıda İngiliz hükümeti, Hindularla Müslümanlar arasında ortak bir icra komitesinin kurulmasını arzular. Konferansta çıkan ilk sorun, temsilcilerin kimler tarafından belirleneceği konusu olur. Müslüman Birliği, Müslüman temsilcilerinin hepsini kendisi belirlemek isterken, Kongre Partisi Müslümanlara hak tanımayıp Müslüman- Hindu bütün temsilcileri kendisinin belirlemesi gerektiği üzerinde durur. Bu anlaşmazlığı gören Lord Wavell, her iki taraftan da aday listesi hazırlamalarını ister. Bu listelerden karma bir liste oluşturur. Bu listede Pencap Birlik Partisinden de bir Müslüman aday olduğu için Cinnah bunu kabul etmez. Zira seçimlere diğer azınlıkların da katılması nedeniyle Müslümanların oranının düşeceği fikri hâsıl olur. Bu da Müslümanlar arasında, Hindistan bölünürken azınlıkların Hindulardan yana tavır almalarına sebep olacağı ve bu durumun Pakistan'ın kurulmasını da zora sokma anlamına geleceği düşüncesini oluşturur. Tüm bu nedenlerden dolayı Cinnah, bu planı kabul etmez ve bir an önce seçime gidilmesini talep eder.²⁰⁶

1945 yılında yapılan seçimlerde Müslüman Birliği, parlamentoda kendisine ayrılan 495 sandalyeden 467'sini kazanır. Böylece Müslümanlar büyük bir başarı elde etmiş olurlar. Bu seçimlerin en önemli sonucu ise artık bağımsız Pakistan'dan geri dönüşün olmadığına anlaşılmış olmasıdır. Bu sırada İngiltere'de hükümete gelen İşçi Partisi, kamuoyunun baskısından dolayı Hindistan'dan çekilme sürecini başlatır.²⁰⁷ İngilizlerin federal yapı konusundaki ısrarı her iki tarafı da tatmin etmez. Hem Hindular hem de Müslümanlar tam bağımsız devlet konusunda ısrarcı olurlar. Bu arada iç çatışmaların şiddeti artar ve belli bölgelerde katliamlar başlar. Bu durum artık kalıcı çözümün bir an önce hayata geçirilmesini zorunlu hâle getirir. Bunun üzerine Lord Mounbatten'in sunduğu plan hem Kongre hem de Müslüman Birliği tarafından kabul görür. Plana göre, eyaletlerde referandum yapılacak ve halk Hindistan'a ya da Pakistan'a katılma kararını kendi verecektir. 18 Temmuz 1947'de İngiliz hükümeti bölgede iki ayrı bağımsız devletin kurulmasını onaylar. İngiltere, 15 Ağustos 1947'de askerlerini çekeceğini açıklar. Böylelikle Kuzeybatı Sınır Eyaleti'nin tamamı, Belucistan, Sindh, Bengal ve Pencap

²⁰⁵ Elemana, s.426

²⁰⁶ Şimşir, s.164

²⁰⁷ Azmi Özcan, "Pakistan", **DİA**, C.34, İstanbul, 2007, s.149

Pakistan'a katılır ve nihayet 14 Ağustos 1947'de Pakistan resmen kurulmuş olur. Cinnah, Pakistan'ın ilk Genel Valisi olarak kurucu meclisi açar.

1.9. BÖLÜNME SONRASI VE PAKİSTAN DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1.9.1. Pakistan ve Hindistan'ın Bölünme Süreci ve Ortaya Çıkan Sorunlar

II. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte ekonomisine büyük yük binen İngiltere, dış borçlar almaya başlar. Bu borçların önemli bir kısmını Hindistan'dan karşılamaya çalışır. Zira sömürgesi altında bulunan askerlerin ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelir. Ayrıca İngiltere'nin sömürge devletlerinde başlayan milliyetçilik hareketleri ve halk ayaklanmalarının artması ülkeyi zor duruma sokar ve bunlarla uğraşamayacak aşamaya gelir. Nihayet bütün bunlar yeni yol haritası belirlemesine neden olur.²⁰⁸ Bu bağlamda sömürgelerinden resmi olsa da çekilerek kendi iç meselelerine ve ekonomisi ile ilgilenme kararı alır. İngiltere'nin bu kararı sömürgeler arasında bağımsızlık hareketlerinin hız kazanmasına neden olur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1930 yılından itibaren alt kıtada yaşanan Müslüman-Hindu çatışmalarının artmasıyla birlikte artık iki milletin bir arada yaşayamayacağı anlaşılmış ve iki ayrı devlet kurma fikri ortaya çıkmıştır. Takip eden süreçte yaşanan II. Dünya Savaşı, ekonomik krize neden olmuş ve ortaya çıkan toplumsal olaylar ve ayrışmalar bu iki din mensupları arasında daha da belirgin hale gelmiştir. Müslüman ve Hindu toplumları, her ne kadar İngiliz sömürmesine karşı zaman zaman birlikte hareket etseler de birbirlerine karşı bir güven ortamı oluşturamamışlardır. Bu yüzden 1940 yılında Cinnah liderliğindeki Müslüman Birliği ayrı bir devlet kurmayı hedefine koyar ve "iki ulus teorisini"²⁰⁹ geliştirir. Hindu Kongre Partisi bu teorinin Hindistan'ın bölünmesini anlamı taşıdığından bu teklifi reddeder.²¹⁰ Bu karardan sonra halkın Müslüman Birliği'ne olan güveni artar ve Müslümanların büyük çoğunluğu bu birliğe destek verir. Yüz milyon Müslüman üyesi ile birlik, 23 Mart 1940 yılında tarihi kararlara imza atar. Bu kararlara göre Müslümanlar sayıca fazla olduğu yerlerde kendi bağımsız devletlerini kurabilmeli ve kendi yönetimleri kendi ellerinde olmalıdır. Aksi takdirde hiçbir anayasanın ve

²⁰⁸ Mustafa Durmuş, **Hindistan ve Pakistan'ın Bağımsızlık Sürecinin Türkiye Kamuoyuna Yansımaları (1945-1948)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı), 2019, Kayseri, s.29

²⁰⁹ **İki Ulus Teorisi:** Hindistan'da yaşayan Müslüman ve Hindu toplumun inanış farklılığından dolayı ortaya çıkmış bir teoridir. Buna göre İslâm ve Hinduizm'in birbirlerini etkileyemeyecek kadar iki büyük din olması ve bu nedenle bu iki toplumun ortak dini değerler oluşturamamasından bir arada yaşamanın mümkün olmadığını göstermiştir. Bu teorideki ulus kavramı hem millet anlamını hem de din kavramını temel alarak yeni bir millet oluşumunu tarif etmektedir.

²¹⁰ Tayyar Arı, **Global Politika ve Güney Asya**, (Alfa Yayınları), 2000, İstanbul, s.32

uygulanabilecek herhangi bir planın Müslümanlar tarafından asla kabul edilmeyeceği dile getirilir.²¹¹ Bu kararlar sonrasında Müslümanlar, siyasi anlamda bütün önerileri reddederler ve sadece bağımsız Pakistan Devleti'ne odaklanırlar. İngiliz Hükümeti, artık yapılan bütün görüşmelerde Müslüman Birliği'ni de masaya çağırarak zorunda kalır.

Ocak 1946 yılında İngiltere Başbakanı Clement Attlee, Hindistan'a bakanlarından oluşan bir heyet gönderir. Mart ayında Hindistan'a ulaşan bakanlar Müslüman Birliği ile Kongre Partisi arasında siyasi uzlaşmayı sağlamak amacıyla bazı görüşmeler gerçekleştirirler. Bu görüşmeler sonucunda iki partinin de kabul edeceği bir kararın alınamayacağını anlarlar. Bunun sonucunda 16 Mayıs 1946 tarihinde İngiliz heyeti bir plan hazırlayarak her iki partinin onayına sunar. Planın ana maddeleri şu şekildedir:

- 1) Yasama ve Yürütme Meclisi olan bir Hindistan birliği kurulacak ve toplumsal sorunlar oylama yapılarak oy çokluğu ile karara bağlanacak.
- 2) Savunma, ulaşım ve dış ilişkiler de birlikte hareket edilecek.
- 3) Merkezde geçici bir hükümet kurulacak.
- 4) Eyaletlerde yerel güçler kendi meclislerini kurabilecek ve halk kendi gruplarını kurup temsilcilerini kurucu meclise gönderebilecekler.
- 5) Ortak hareket alanı dışındaki konulardan ileride vazgeçilebilecek.
- 6) Eyaletler; Hindu nüfusun çoğunlukta olduğu yerler (Madrass, Bombay, Birleşik İller, Bihar, Merkezi İller, Orissa), Kuzeybatı'da Müslümanların çoğunlukta olduğu yerler (Kuzeybatı Sınır Eyaleti, Sind, Pencap, Belucistan) ve Kuzeydoğu'da yine Müslümanların çoğunlukta olduğu yerler (Assam ve Bengal) olarak üç gruba ayrılacaktır.²¹²

Müslüman Birliği lideri Muhammed Ali Cinnah, merkezi hükümette yer almaları ve eyaletlerde kurulacak olan Müslüman yönetimlerin güçlenerek ileride Pakistan'ın daha kolay kurulmasında etkili olacakları düşüncesiyle planı kabul eder. Kongre Partisi ise önce planı reddetse de daha sonra İngilizlerle anlaşarak planı kabul eder. Bu doğrultuda kurulacak olan merkezi hükümette Kongre Partisine 6, Müslüman Partisine 5, Sihlere 1, Hristiyanlara 1 ve Parsilere de 1 vekil hakkı tanınır. Cinnah, bu vekil dağılımı önerisini kabul etmeyeceklerini açıklar. Bunun üzerine İngiliz Vali, Cinnah'ın itirazını kabul etmeyerek katılmak isteyenlerle hükümetin kurulacağını bildirir. Daha sonra Müslümanlar hükümete katılacaklarını bildirseler de kabine heyeti, hükümeti Kongre Partisi ile

²¹¹ Rafiushan Kureishi, **New Pakistan**, (G.Bell & Sons. LTD. yay.), London, 1977, s.39

²¹² Bayur, C.3, s.635, Şahbaz, **İki Ulus Teorisi...**, s.132

kuracaklarını açıklarlar ve böylece Müslümanları saf dışı bırakırlar. Bu kararın hemen sonrasında Cinnah ve partisinin diğer ileri gelenleri, *Direkt Hareket Günü* sloganıyla Müslümanların bağımsızlıkları için topyekün bir çalışma başlatacaklarını ilan ederler. Müslümanların bu çıkışından sonra vali, Müslümanları geçici hükümeti kurmaya dâhil etmek zorunda kalır.²¹³ Bu tartışmalar altında geçici hükümet kurulmuş olsa da Hinduların, Müslümanları yok sayarak yaptıkları siyaset, iki grup arasında uzlaşa sağlanmasına engel olur. Takip eden süreçte İngilizler tarafından iki grubun birlikte hareket edemeyeceği anlaşılmış olur.

Kongre Partisi ile Müslümanların oluşturduğu parti arasında yaşanan siyasi anlaşmazlıklar artık her alanda görülmeye başlar ve kısmen çatışmalara dönüşür. İki grubun da tabanları ülkede yer yer sivil isyanlar başlatırlar. Bu sivil isyanların iç savaşa dönüşmesinden endişelenen İngiliz hükümeti, Hindistan'a daha tecrübeli bir vali atama kararı alır. Hindu ve Müslümanlar arasında yaşanan çatışmaların en çok arttığı bu dönemde Amiral Louis Mountbatten, İngiliz Hükümeti'nin atadığı yeni vali olarak Hindistan'da göreve başlar. Bir süre bölgede olup bitenleri gözlemleyip anladıktan sonra taraflar arasında yaşanan uyuşmazlıklar nedeniyle alt-kıtada bir iç savaş çıkmasından endişelenir ve artık birleşik bir Hindistan'ın var olamayacağı ve tek çözümün bölünme olduğu kanaatine varır. Bu çerçevede Hindistan'daki bütün parti liderleri ile görüşmeler yapar. Bütün bu çalışmalarından sonra Mountbatten, Hindistan'ın bölünmesi gerektiğini anlatan bir rapor hazırlayıp İngiliz Hükümetinin onayına sunar. Rapor, herhangi bir değişiklik yapılmaksızın hükümet tarafından onaylanır. Mountbatten, 3 Haziran 1947'de parti liderlerini toplayarak Hindistan'ın hazırlanan rapor çerçevesinde iki bağımsız ülkeye bölüneceğini açıklar. Taraflar bu karara sıcak bakarlar. Buna göre Pakistan, Sind, Belucistan, Kuzeybatı Sınır Eyaleti, batıda bölünmüş Pencap ve doğuda Bengal eyaletlerinden oluşacaktır.²¹⁴ Gelişmeler üzerine nüfus olarak Müslümanların çoğunlukta olduğu eyaletler, yaptıkları oylamalarla Pakistan'a katılma kararı alırlar.

Bütün tarafların anlaşmayı kabul etmeleriyle İngiliz Hükümeti'nin 1948 yılında alt kıtadan çekilme planı, öne alınarak 1947 yılına çekilir. Bu teklifi içeren rapor, 4 Temmuz 1947 tarihinde İngiliz Parlamentosunda kabul edilir ve 18 Temmuz'da ise yürürlüğe girer. Böylece 14 Ağustos 1947 yılında Pakistan, resmen bağımsız bir devlet olarak kurulmuş olur. Kongre Partisi her ne kadar Hindistan'ın bölünmesini istemese de Pakistan'ın

²¹³ Şahbaz, *İki Ulus Teorisi...*, s.135

²¹⁴ Akbaş, s.84

bağımsızlığını kabul etmek durumunda kalır. Pakistan Meclisi, ilk genel vali olarak Muhammed Ali Cinnah'ı, ilk başbakan olarak da Liyakat Ali Han'ı seçer ve tayin eder. Hindistan'da ise Lord Mountbatten'in genel valiliği Hinduların da isteği ile devam eder.

Pakistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından iki taraf arasında büyük göç hareketleri yaşanır. Bu göç sırasında Hindular ve Müslümanlar arasında kanlı çatışmalar meydana gelir ve çok sayıda Müslüman hayatını kaybeder. Yaklaşık on milyon Müslümanın Pakistan'a göç etmesi yeni kurulmuş olan devletin ekonomik olarak sıkıntıya girmesine sebep olur. İki ülkenin bölünmesinin belirlenen tarihten daha önce gerçekleşmesi nedeniyle paylaşımlar, yapılan anlaşmada kesin olarak bir karara bağlanmamasına neden olmuştur. Bölünmeden sonra ise İngilizlerin Hindulardan yana tavır almasından dolayı eyaletlerin durumu, sınırlar, sulama kanalları, mali ve askeri varlıkların paylaşılması gibi konularda Hindistan, Pakistan'a göre daha fazla kazanım elde etmiştir.²¹⁵

1.9.2. Bölünme Çalışmaları

Alt-kıtada Pakistan ile Hindistan'ın iki ayrı bağımsız devlet olarak ortaya çıkması, birçok sorunu da beraberinde getirir. En önemli sorun ise alt-kıta varlıklarının iki ülke arasında paylaşılması olmuştur. Bu sorunların çözümü için Lord Mountbatten başkanlığında bir komite kurulur. Liyakat Ali Han ve Abdurrahman Niştar Pakistan temsilcileri, Sardar Patel ve Dr. Rajendra Prasad ise Hindistan temsilcileri olarak komiteye katılırlar.²¹⁶

İki ülke arasında askeri personel, hazinenin gelir ve borçları, demiryolu hatları, gümrükler, kamuda görevli işçiler ve kamu binalarındaki eşyalara varıncaya kadar paylaşılmaya çalışılır. Yapılan anlaşmaya göre Pakistan varlıkların %17.5'ini, hazine borçlarının ise %17'sini üstlenmiştir. Ordunun paylaşılması ise hiç kolay olmaz. Daha önce Hindu ve Müslüman olarak iki ayrı ordu bulunan ülkede, 1857 yılında çıkan sipahi ayaklanması sonrası İngiliz Hükümeti bu birlikleri kaldırıp karma bir ordu kurarak başına da bir İngiliz komutan atamıştı. 1947'ye kadar orduda bu şekilde bir düzen devam ettiği için Hindu ve Müslüman askerlerin ayrılması sırasında birçok zorluklar yaşanır. Aynı zamanda askeri mühimmatların paylaşılması sırasında da büyük problemler oluşur. Hindistan'ın kendi topraklarında kalan mühimmatın bir kısmını Pakistan'a devretmesi

²¹⁵ Şahbaz, **İki Ulus Teorisi...**, s.148

²¹⁶ Şimşir, s.172

gerekirken Pakistan'ı düşman ve rakip olarak görmesinden dolayı bunu reddeder. Bu tip yaklaşımlar iki ülke ilişkilerinin bozulma nedenlerinden biri olur.²¹⁷

Bölünmeden sonra özellikle Pakistan'ı zorlayan en önemli konu Hindistan'dan göç eden Müslümanlar olmuştur. Bunun için Pakistan, Mülteciler bakanlığı kurarak göçmenlerin iskân edilmesi ve iş bulmaları için çalışma başlatır. Bu durum aynı zamanda Pakistan ekonomisine büyük yük getirir. Diğer yandan Pakistan'da bulunan Hinduların da Hindistan'a göç etmesi de yeni bir ekonomik zorluğun ortaya çıkmasına sebep olur. Zira ayrılma öncesi genel olarak Hindistan'da ticaret, sanayi ve banka işleri Hinduların ellerinde bulunmaktaydı. Pakistan topraklarındaki Hinduların bu bölgeden göç etmeleri ve dolayısıyla Hinduların bu işlerden ayrılmaları, yeni kurulan Pakistan devletinin bazı işlerinde aksamalara neden olmuştur.

Hem Hindistan hem de Pakistan için önemli olan bir diğer konu ise sınırların belirlenmesidir. Daha önceden Pencap ve Bengal'in iki ülke arasında paylaşılması kararlaştırılmış ancak sınırları belirlenmemiştir. Bu yüzden sınırların çizilebilmesi için bir komisyon kurulur ve başına da Sir Cyril Radcliffe getirilir. Komisyona eşit sayıda Hindu ve Müslüman temsilciler katılır. Ancak iki taraf arasında da herhangi bir anlaşma sağlanamaz. Bunun üzerine anlaşmazlığı oluşturan konularda bütün kararları komisyonun başkanlığını yapan Radcliffe verir. Radcliffe, Pakistan'ın aleyhine olacak şekilde Pencap'ın Müslüman nüfusunun yoğunlukta olan bölgesini Hindistan'a vererek Hindistan'ın Keşmir'e komşu olmasını sağlar. Bu kararı, daha yeni kurulan ve birçok problemlerle boğuşan Pakistan hükümeti de kabul etmek mecburiyetinde kalır.²¹⁸

²¹⁷ Şimşir, s.173

²¹⁸ Şimşir, s.174

II. BÖLÜM

PAKİSTAN'IN TARİHİ VE COĞRAFİ DURUMU

2. TARİHİ GELİŞİMİ

2.1. Pakistan'ın Kuruluşu

Hint-alt kıtasında yaşanan siyasî ve tarihî gelişmeler yirminci yüzyılın ortalarına doğru bölgede bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına neden olur. Özellikle 1857 yılında Müslümanlar ve Hindular tarafından İngilizlere karşı birlikte yapılan büyük isyandan İngilizler yalnızca Müslümanları sorumlu tutarlar. Bu isyan sonucunda bölge tamamen İngilizlerin sömürgesi haline gelir. Başka bir ifadeyle Müslümanlar, bir zamanlar hâkimi oldukları topraklarda bütün siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik haklarını kaybederek bölgede pasif bir topluluk haline gelirler.²¹⁹

Takip eden süreçte Müslümanlar, yaşanan olaylarda aktif rol alabilmek ve kendilerine ait bir yaşam alanı oluşturabilmek için yeni adımlar atmaya başlarlar. Bu bağlamda bağımsız bir devlet olma yolunda ilerleyebilmenin iki ulus teorisi temelinde gerçekleşebileceğine inanırlar. **İki Ulus Teorisi**, Urdu dilinde “*do kavmiyye nazariyye*” şeklindeki kullanımıyla Müslümanlar ile Hinduların aynı bölgeyi paylaşmalarına rağmen farklı inançları benimsemeleri ve bu inançlardan dolayı farklı kültürlerle sahip olmaları nedeniyle farklı ulus olduklarının iddia edildiği bir teoridir. Diğer yandan Müslümanların Hint-alt kıtasında tam bir coğrafi sürekliliğe sahip olamamaları, onların bir bütün olarak kabul edilmemelerinin önündeki engellerden biri olarak görülür.²²⁰

Hindistan topraklarında yaşanan bağımsızlık mücadelesinin diğer coğrafyalardakilerden farkı, büyük ölçüde aynı ırka mensup iki toplumun iki ayrı ulus olarak ifade edilmeye çalışılmasıdır. Bu teori, Hindistan topraklarındaki hâkimiyetlerini kaybetmiş Müslümanlar için yeniden kendi kültürel ve toplumsal yapılarını oluşturmak için önemli bir adımdır. Zira Müslümanlar için önemli olan bir ulus olarak benimsenmekten ziyade kendi inançlarını özgürce yaşayabilecek ve rahatça ibadet edebilecekleri bir ortam dizayn etmektir.²²¹ Dolayısıyla iki ulus teorisi bölgedeki Müslümanlar için tamamen geçerli olan bir görüş değildir. Özellikle Kongre Partisi içindeki Müslüman üyeler, Hintli kimliğine sahip çıkarak alt-kıtayı İngiliz sömürgesinden

²¹⁹ Azmi Özcan, “Pakistan”, **DİA**, C.34, İstanbul, 2007, s.147

²²⁰ Abdullah Ahsen, **Ümmet ya da Ulus, Kimliklerin Çatışması**, (çev. Kenan Çayır), (İnkılab Yay.), İstanbul, 1995, s.80

²²¹ Hıdır, s.43; Çalışkan, s.55

kurtarmak isterler. Bu da yani Müslümanların haklarını Kongre Partisi içerisinde gündeme getirmesi iki ulus teorisine tam uygun bir yaklaşım değildir.²²²

Hintli Müslümanlar, Kongre Partisi'ni Hindu partisi olarak gördükleri için 1906 yılında Hindistan Müslümanlar Birliği'ni kurarlar. Birliğin kurulduğu ilk zamanlardaki amaçlarından biri de “*Müslümanlar arasında İngiliz hükümetine olan bağlılığı geliştirmek, Hintli Müslümanların siyasal hak ve menfaatlerini korumak*” olarak ifade edilir. Müslümanların kurduğu birliğin fazla talebinin olmaması Hindulara nazaran daha fazla İngiliz taraftarı olarak algılanır. Ancak aradan çok geçmeden Müslümanlar, I. Dünya Savaşı ve sonrasında İngiliz hükümetinin Osmanlı Devleti'nin ve Hilafetin geleceği ile ilgili kendilerine verdikleri sözleri yerine getirmemesinden dolayı ülkedeki İngiliz sömürcülüğüne karşı tavır alırlar. Bunun üzerine Kongre Partisi ile işbirliği yaparak “Hindistan Hilafet Hareketi”ni başlatırlar. 1924 yılında Türkiye’de hilafetin kaldırılmasından sonra iki grup arasındaki bu konudaki işbirliği kendiliğinden ortadan kalkar.²²³

1928 yılında Kongre Partisi'nin hazırlayıp sunduğu yeni anayasa taslağı Hindular ile Müslümanlar arasında bağımsızlıkla ilgili derin görüş ayrılığı ortaya çıkarır. Bunun üzerine Müslümanlar da kendi anayasa tekliflerini hazırlama yoluna giderler. Her iki topluluk tarafından hazırlanan anayasa tekliflerinden herhangi bir sonuç alınamayacağı anlaşılınca Muhammed İkbal, 1930 yılında Müslümanlar için ayrı bir devlet kurulmasının gerekli olduğunu dillendirir. Bunun üzerine İngiliz hükümeti, Hindistan'ın geleceği için bölgedeki bütün grupların temsilcileri ile “Yuvarlak Masa Toplantıları” adı verilen bir dizi görüşmeler yapsa da buradan da herhangi bir sonuç alınmaz. Yapılan bu toplantıların başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra İngiliz hükümeti, Hint halkı için siyasi ayrıcalık olarak nitelendirdiği “1935 Hükümet Yasası” adında yeni bir anayasayı yürürlüğe koyar. Bu anayasaya göre Hindistan 11 eyalete bölünecek, her eyaletin kendi yasama meclisi oluşturulacak, vilayetler ise bir hükümet temsilcisi ile özerk olarak yönetilecekti.²²⁴ Kongre Partisi, kendisinin tüm Hindistan'ı temsil ettiğini ileri sürerek bu şekilde bir bölünmeyi yani yönetim biçimini kabul etmez. Müslüman Birliği de kendilerine yeteri kadar hak tanınmaması nedeniyle buna itiraz eder. Yaşanan bu gelişmelerin gölgesinde 1937 yılında ülkede seçime gidilir. Seçimlerin sonucunda Kongre Partisi büyük bir başarı sağlayarak 8

²²² Moin Şakir, **Muslims & Indian National Congress**, (South Asia Books Press.), Lahor, 1987, s.145

²²³ Şimşir, s.145; Özcan, “Pakistan”..., s.148

²²⁴ Özgül, s.27; Çiğdem Kıranşan, **Pakistan Devleti'nin Kuruluşu İle İlgili Tartışmalar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi- İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı), Malatya, 2018, s.118

eyalette seçimleri kazanırken Müslüman Birliği, sadece Pencab, Sind ve Bengal eyaletlerinde başarı gösterirler. Bu durum Kongre Partisi'nin Müslümanlara karşı olan tavrının daha da sertleşmesine neden olur ve iki toplum arasındaki farklılıkları net olarak ortaya çıkarır ve taraflar arasında çatışmaların yaşanmasına sebep olur. Neticede Müslümanlar arasında ayrı bir devlet kurma fikri daha da yüksek sesle dile getirilmeye başlanır.

II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde, Kongre Partisi Hindistan'a bağımsızlık verilmesi şartıyla savaşta İngiltere'ye destek vereceğini açıklar. Ancak İngiliz hükümetinin bu talebi reddetmesi üzerine Kongre Partisi hükümetten çekilir. Müslüman Birliği, bu durumu fırsat bilerek İngiliz hükümetine yakın davranarak Müslümanların bağımsız ayrı bir devlet kurmalarının gerekliliğini anlatırlar. Bu bağlamda 1940 yılında Cinnah liderliğinde Lahor'da yapılan Müslüman Birliği toplantısında ilk defa bağımsız bir İslam devleti olarak Pakistan adı zikredilir. Cinnah, yaptığı konuşmada Müslümanların, inançlarını ve kültürlerini özgürce yaşayabilecekleri kendilerine ait bağımsız bir devlet kurma amaçlarında kararlı olduklarını ve bundan vazgeçmeyeceklerini vurgular.²²⁵ Daha sonra toplantıda belirlenen hedefler maddeler halinde "Lahor Karar Tasarısı" adı altında tüm dünyaya deklare edilir. Kongre Partisi, ülkenin bölünmesi anlamına gelen bu tasarıya karşı çıkar. 1945 yılında yapılan seçimlerde Müslüman Birliği'nin kendilerine ayrılan 495 sandalyeden 467'sini kazanması, bağımsız devlet fikrinin benimsenmesinin kanıtı olmuştur. Bu süre zarfında Hindular ve Müslümanlar arasında yaşanan çatışmaların şiddetlenmesi neticesinde artık iki toplumun bir arada yaşamasının mümkün olamayacağı ortaya çıkar. Bu sırada İngiltere'de değişen hükümet, kamuoyunun baskısı sonucu Hindistan'dan çekilme kararı alır. Bölgede yaşanan katliamlar sonucunda İngiliz hükümeti çekilme sürecini hızlandırarak belirlenen tarihi öne çeker. İngiliz Genel Valisi Lord Mountbatten, Hindistan'ın doğusu ve batısını içine alan iki parçalı olarak (Doğu ve Batı Pakistan) Pakistan Devleti'nin kurulmasını öngören planını açıklar. Buna göre Belucistan, Sind, Kuzeybatı Sınır Eyaleti ile Bengal ve Pencab'ın nüfus yoğunluğu esasına göre belli bölümleri Pakistan'a bağlanmıştır. Kararın hem Müslümanlar hem de Hindular tarafından kabul edilmesiyle 18 Temmuz 1947 tarihinde İngiliz Parlamentosunda onaylanarak 14 Ağustos 1947 tarihinde de yürürlüğe girmiştir.²²⁶

Bağımsız bir devlet olarak kurulan Pakistan, bölünmeden sonra iki ülke arasında yaşanan büyük göç hareketi ile beraber birçok sorunla uğraşmak zorunda kalmıştır.

²²⁵ Şahbaz, s.91

²²⁶ Özcan, "Pakistan"... , s.149

2.2. Prenslikler Sorunu

Kaynaklara göre Hint alt kıtasında bulunan ve sayıları 500 civarında olduğu belirtilen prenslikler, Hindistan'ın dağılma sürecinde kendi iç kararlarında özerk olarak serbest bırakılmışlardır. Buna göre prenslikler ya istedikleri ülkeye bağlanacaklar ya da kendi başlarına hareket edebileceklerdi.²²⁷ Hindularla Müslümanlar anlaşamayıp ülkenin bölünme sürecinde İngiliz genel vali Lord Mountbanetten, neredeyse alt-kıtanın her tarafında bulunan bu prensliklere Hindistan ya da Pakistan'a katılmaları konusunda telkinlerde bulunur. Nüfusları Müslüman olan ve Pakistan sınırları içinde kalan veya yakın olan Bavahalpur, Kalat, Chitral, Khairpur, Dir ve Sulvat gibi Prenslikler Pakistan'a katılma kararı alırken zaten sayı olarak çoğunluğu Hindu olan prenslikler ise Hindistan'a katılma kararı alırlar. Ancak bu prensliklerden Cunnagarh, Haydarabad ve Keşmir iki ülke arasında büyük sorunların çıkmasına neden olmuştur.

2.2.1. Cunnagarh Sorunu

Hindistan ve Pakistan arasında anlaşmazlığa sebep olan prensliklerden biri Cunnagarh Prensiğidir. Karadan Hindistan toprakları ile çevrilmiş olsa da denizden de Pakistan ile bağlantısı bulunan bir yerleşim yeri idi. Nüfusu yaklaşık 800 bin kişi civarında idi. Prensiğin başında bulunan Navvab'ın²²⁸ Müslüman olmasına rağmen nüfusun büyük çoğunluğu Hindu idi. Bu yüzden Cunnagarh halkının büyük bir kısmı Hindistan'a katılmak istiyordu. Ancak, prensliğin Müslüman olan Navvab'ı 1947 Eylül'ünde Pakistan'a katılma kararı alır. Bunun üzerine halkın bir kısmı ayaklanır ve Hindistan ordusunu Cunnagarh'a davet eder. Halkın isteği doğrultusunda Cunnagarh'a gelen Hindistan ordusunun gözetiminde referandum yapılır ve bunun sonucunda Cunnagarh, Hindistan'a katılmış olur. Pakistan, Hindistan'ın bu kararını BM'ye şikâyet etse de herhangi bir sonuç alamaz ve Cunnagarh, Hindistan topraklarına dâhil olmuş olur.²²⁹

2.2.2. Haydarabad Sorunu

Haydarabad, Babürlülere bağlı bir eyalet iken 1713 yılında Babür Valisi Nizamülmülk Âsafcâh Kamerüddin Çîn Kılıç Han'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle ortaya çıkan tarihi bir nizâmlıktır.²³⁰ 1857 yılına kadar Babür İmparatorluğuna bağlı olan Haydarabad, İmparatorluğun yıkılmasıyla İngiliz Hükümetinin hâkimiyeti altına girer.

²²⁷ Kıranşan, s.118

²²⁸ **Navvab**: Prensliklerin yöneticisine verilen isim.

²²⁹ Şahin, **Hindistan'ın Taksimi...**, s.48

²³⁰ Azmi Özcan, "Haydarabad Nizamlığı", **DİA**, İstanbul, 1998, C.17, s.32

Haydarabad, tarihi bir nizamlık olmasının yanı sıra Türk-Moğol İmparatorluğunun bir kalesi olup özellikle Müslümanlar için önemli bir ilim merkezi konumunda idi. Burada başa gelen Nevvablar, her zaman eğitim ve kültüre önem vermişler ve buna bağlı olarak birçok eğitim kurumu yaptırmışlardır. Burada Türkçe, Farsça, Arapça, Urduca, Hintçe ve Batı dillerinde birçok yazma eserler kaleme alındığı nakledilir. Başa geçen nevvabların, özellikle Urdu dilinin gelişmesi için çalışmalar yaptığı verilen bilgiler arasındadır.²³¹

Haydarabad Nizâmlığı, Hindistan'ın en büyük Nizâmlığı idi. Halkının büyük bir kısmı Hindu olan Haydarabad'ın, başındaki Nevvab'ı Müslümandı. Haydarabad, her taraftan Hindistan toprakları ile çevrili ve Pakistan ile ne karadan ne de denizden hiçbir şekilde bağlantısı yoktu. Buna rağmen azınlıkta olan Müslüman nüfus, özellikle kültürel açıdan kendilerine yakın gördükleri Pakistan'a katılmak istiyorlardı.²³² Ancak Nevvab ve İttihad-ül-Müslimin partisi bağımsız kalma görüşünde idiler. Bunun için Hindistan ile statükonun korunması amacıyla bir yıllık antlaşma imzalanır. Ancak belirlenen süre dolmadan 1948 yılında Hindistan ordusu Haydarabad'ı işgal eder. Nevvab'ın ordusu dört gün direndikten sonra Hindistan ordusuna teslim olmak zorunda kalır. Böylece Müslümanlar için önemli olan bu bölge de Hindistan'la birleştirilip idaresi askeri bir valiye verilerek eyalet haline getirilmiştir.²³³

2.2.3. Keşmir Sorunu

Keşmir, doğusunda ve kuzeyinde Çin, batısında Pakistan, güneyinde ise Hindistan'ın yer aldığı bir bölgedir. Keşmir, kuzeyde Baltistan, güneyde Cammu, doğuda Ladakh, ve batıda Gilgit olmak üzere dört eyalete (bölgeye) ayrılır. Pakistan ile 1100 km, Hindistan ile 500 km ve Çin ile 1000 km sınırı vardır. Keşmir toprakları, sınırı olan bu üç devlet tarafından kontrol edilmektedir. Bahsedilen bu topraklar şu şekilde bölünmüştür:

- Cammu Ladakh ve Keşmir Vadisi (Hindistan tarafında kalan bölge)
- Azad Keşmir (Pakistan tarafında kalan bölge)
- Gilgit-Baltistan (Pakistan tarafında kalan kuzeydeki bölge)
- Aksai Çin (Çin tarafında kalan bölge)
- Şaksgam Vadisi (Pakistan ve Çin arasında paylaşılmış olan bölge)²³⁴

²³¹ Enver Konukçu, "Haydarâbâd", **DİA**, 1998, İstanbul, C.17, s.30

²³² Richard Symonds, **The Making of Pakistan**, (Faber and Faber), 1950, London, s.79

²³³ Kıranşan, s.119, Şimşir, s.175

²³⁴ Emrin Çebi, "Keşmir Raporu: Tarihi Süreç ve Bölgeye Dair Çözüm Önerileri", **İNSAMER** (İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), İstanbul, 2018, s.2

“Cennet Vadi” olarak anılan Keşmir’in verimli topraklarında başta buğday, arpa, mısır, pirinç ve tütün olmak üzere birçok tarım ürünleri yetiştirilir. Yer altı kaynakları bakımından da son derece zengindir. Bakır, demir, boksit, çinko, mermer, antrasit, altın, zümrüt ve yakut gibi değerli maden kaynaklarına sahiptir. Ayrıca bütün bunların yanında ipek böcekçiliği, koyun, keçi, sığır ve at yetiştiriciliği gibi hayvansal geçim kaynaklarının bulunması bölgeyi çok daha değerli kılmaktadır.²³⁵

Kaynak: www.insamer.com (Erişim Tarihi: 22/06/2021)

1947 yılında İngiltere'nin Hint alt-kıtasından çekilmesiyle bölge din temelinde ikiye ayrılır. Müslüman halk bağımsız Pakistan Devleti bünyesinde birleşirken Hindular ise Hindistan bayrağı altında toplanırlar. Nüfusunun büyük çoğunluğu (%85'i) Müslüman olan Keşmir'in yöneticisi Hindu idi. Bu yüzden halkın çoğunluğu Pakistan'a katılmak istese de Maharaca²³⁶ Hari Singh ve Hindu azınlık bu duruma sıcak bakmazlar. Sih Maharaca Hari Singh, her ne kadar bağımsız olarak kalmak istese de Keşmir'in dış yardımlarla ayakta durması nedeniyle bu seçenek de mümkün olmaz.²³⁷ Pakistan,

²³⁵ “Dünden Bugüne Keşmir Sorunu”, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi (SDAM), 2016, s.3 https://www.sdam.org.tr/image/foto/2017/11/28/DUNDEN-BUGUNE-KESMIR-SORUNU_1511875826.pdf

²³⁶ **Maharaca:** Hindu yöneticilere verilen isim.

²³⁷ Şimşir, s.176; Selcen Erdal, “Çözumsuzlüğün Adı: Birleşmiş Milletlere Rağmen Keşmir”, **Public and**

bölünmenin din temelli olmasından dolayı Keşmir ve Doğu Bengal gibi Müslüman olan bölgelerin Pakistan'a dâhil olması görüşünü savunurken Hindistan ise ayrılmayı toplumsal bir sorun olarak görür ve Pakistan'ın tezini kabul etmez.²³⁸ Keşmir'in sadece nüfusunun Müslüman olması değil aynı zamanda Pakistan'a uzunca bir sınırının bulunması ve Batı Pakistan'ı sulayan su kaynaklarının bölgeden çıkması, Keşmir ile Pakistan arasında kara ve demiryolları bağlantısının olması bölgeyi Pakistan için stratejik açıdan önemli bir konuma getirir. Ayrıca İndus sularının hem ekonomik açıdan önemli olması hem de bölgede bulunan hidroelektrik santrallerinden enerji ihtiyacının karşılanması açısından Pakistan Keşmir'i denetimi altında tutmak ister.²³⁹ Bu sırada Hindistan Genel Valisi Lord Mountbatten, Maharaca Hari Singh'e iki ülkeden birisine katılmasını tavsiye eder. Şayet Pakistan'ı seçerse Hindistan'ın bu duruma itiraz etmeyeceğini bildirir. Buna rağmen maharaca bağımsız kalma konusundaki tavrını sürdürür.

Pakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden hemen sonra Keşmir'deki Müslüman köylüler Hintli toprak ağalarına karşı ayaklanırlar. Aynı zamanda kuzeybatı sınırındaki Veziri ve Mahsud kabileleri de Maharaca'nın idaresine karşı ayaklanarak Keşmir'in başkenti Srinagar'a kadar gelirler. Pakistan yönetimi durumu daha da karmaşık hale getirmemek adına Müslüman köylüleri desteklemekten kaçınır. Keşmir'de Maharacanın gücünü kaybetmeye başladığı sırada 24 Ekim 1947'de Azad Keşmir İslam Cumhuriyeti kurulur. Bunun üzerine Maharaca Hari Singh, Hindistan Başbakanı Nehru'dan yardım ister. Lord Mountbatten ise Keşmir'in Hindistan'a katılması şartıyla yardım edebileceklerini belirtir.²⁴⁰ Keşmir'in yöneticisi Hari Singh, bu şartı kabul ederek 26 Ekim 1947 yılında Hindistan ile "Katılım Antlaşması" imzalar. Hindistan, Sihlerden oluşan bir orduyu Keşmir'e gönderir. Keşmir'deki bu gelişmeler üzerine Pakistan Genel Valisi Cinnah, bölgedeki Müslümanları desteklemek için Pakistan ordusunu harekete geçirerek Keşmir üzerine gönderir. Nihayet iki ülke arasında savaş başlamış olur ve Uri-Poonch hattı boyunca yeni sınırlar belirlenene kadar devam eder. Ayrıca bazı Pathan kabileleri de Azad Keşmir Hükümetine yardım etmek amacıyla bölgeye girerek Uri ve Muzafferabad'a hâkim

Private International Law Bulletin, C.38, S.1, (İstanbul Üniversitesi Yayınevi), İstanbul, 2018, s.86
<https://dx.doi.org/10.26650/ppil.2018.38.1.0002>

²³⁸ Akbaş, s.89; Tayyar Arı, **Uluslararası Sistem Teorisi Açısından 1947-1972 Hindistan-Pakistan Çatışmasına Bir Yaklaşım**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 1986, s.69

²³⁹ Ekrem Hıdır, **Pakistan ve Komşu Devletler Arasındaki İlişkiler ve Türkiye'nin Pakistan'a Yönelik Stratejik Yaklaşımları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Gebze İleri teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Strateji Bilimi Anabilim Dalı), Gebze, 2006, s.128

²⁴⁰ Tayyar Arı, **Global Politika ve Güney Asya**, s.72; Saiyid Athar Abbas Rızvî, "Keşmir", **DİA**, C.25, Ankara, 2002, s.325

olurlar.²⁴¹ Çatışmalar sona erdiğinde Keşmir'in (Srinagar da dâhil) üçte ikisi Hindistan, kalan üçte biri de Pakistan'ın denetimi altına girmiş olur.

Bu arada çatışmaların sürdüğü esnada Hindistan, 1 Ocak 1948 tarihinde Pakistan'ın bölgedeki ayrılıkçıları destekleyerek uluslararası güvenliği ve barışı tehdit ettiği gerekçesi ile Keşmir sorununu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne götürür. Pakistan, Hindistan'ın iddialarını reddederek Hindistan'ı Keşmir'deki Müslümanlara soykırım uygulamaya çalışmakla suçlar. Pakistan bu sorunun çözümü için BM nezaretinde bölgede bir plebisit (referandum) yapılmasını önerir.²⁴² BM Güvenlik Konseyindeki görüşmelerde Pakistan temsilcileri yaptıkları açıklamalarla haklı olduklarını göstererek İngiltere ve ABD'nin desteğini alır. Hindistan'ın haksız olduğu kanaatine varan BM, 21 Nisan 1948 tarihinde Keşmir'de plebisit yapılmasına karar verir. BM tarafından bölgeye gönderilen komisyonun kararına göre plebisit yapılabilmesi için iki ülkenin de askerlerini geri çekmeleri istenir. Ancak Hindistan tarafı bunu kabul etmeyip Pakistan'ın askerlerini geri çekmesini talep eder. Pakistan ise plebisit yapılmadan bunu kabul etmeyeceklerini açıklar. Dolayısıyla, plebisit kararı Hindistan'ın tavrı nedeniyle uygulanamaz.²⁴³ Keşmir sorununu BM'ye taşıyan Hindistan, kendi tezlerinin kabul edilmemesi ve aradığı desteği bulamamasından dolayı sorunun bölgesel çapta kalmasının kendi çıkarları doğrultusunda olacağını değerlendirir. Bundan sonra üçüncü ülkelerin soruna taraf olmalarına sıcak bakmaz.

Plesibit kararının uygulanamamasına rağmen 1 Ocak 1949 tarihinde taraflar arasında ateşkes imzalanarak çatışmaların durdurulması için anlaşmaya varılır. Ateşkesin sağlanmasından dört gün sonra BM Güvenlik Konseyi, önceki kararları da içeren yeni bir karar alır. Alınan bu kararlara göre;

- 1) Taraflar arasında ateşkes ilanı ve oluşturulan ateşkes hattı korunacak,
- 2) Her iki taraf da bölgeden askerlerini çekecek,
- 3) BM'nin gözetiminde serbest ve tarafsız bir plebisit yapılarak Keşmir'in Pakistan'a veya Hindistan'a katılmasının sağlanması gerçekleştirilecek.²⁴⁴

²⁴¹ Türkaya Ataöv, "Keşmir Meselesinin Önemi", **Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi**, C.15, S.1, Ankara, 1960, s.199

²⁴² Muharrem Hilmi Özev, "Küresel ve Bölgesel Güçlükler Karşısında Pakistan'ın Demokratikleşme Çabaları", **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C.8, S.16, (Milli Savunma Üniversitesi Yay.), Ankara, 2012, s.154; Ataöv, s.201

²⁴³ Bengü Türk, "Uluslararası Sistemde Kronik Bir Sorun: Keşmir", (İstanbul: Bilgesam Yayınları), İstanbul, 2013, s.109

²⁴⁴ Arı, **Global Politika...**, s.74; Ataöv, 202

Pakistan bu kararlara sıcak bakar. Hindistan ise teoride kararlari kabul etmiş görünse de pratikte uygulamaya yanaşmaz. Bu yaklaşım Keşmir sorununun çözümünün sürüncemede kalmasına neden olur.

2.3. 1962 Çin-Hindistan Savaşı

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan Soğuk Savaş döneminde ülkeler kendilerini iki kutuplu bir sistemin içerisinde bulurlar. ABD, Sovyetler Birliği tehdidine karşı Güney Asya'da "püskürtme ve kurtarma" politikası uygulamaya başlar. Bu durum bölgede daha önce ABD tarafından uygulanan çevreleme politikasının, sınırlarını genişletip daha katı şekilde uygulanması anlamına gelir. Böyle bir ortamda Sovyet tehdidini Hindistan Başbakanı Nehru inandırıcı bulmaz. Bu yüzden dış politikasını bağlantısızlık üzerine kurar. Bu sırada Pakistan, kendisinden güçlü olan Hindistan karşısında denge kurabilmek için destek arayışına girer ve BM'nin önerilerine sıcak bakar. Ayrıca Pakistan hükümeti sorunu uluslararası alana taşıyarak Hindistan'ı zor durumda bırakacağını düşünerek Keşmir sorununda tarafların sayısını artırmaya yönelik politikalar izlemeye başlar.²⁴⁵ Buna bağlı olarak Pakistan, Hindistan'ın aksine bölgede oluşturulan tüm askerî ittifaklara (1954'te SEATO, 1955'te Bağdat Paktı gibi) üye olarak Hindistan'ın düşmanca tavrına karşı güvenliğini sağlamaya çalışır. Ayrıca Pakistan 1954 yılında ABD ile ikili savunma antlaşması imzalayarak askeri yardım almaya başlar. ABD'nin Keşmir konusunda Pakistan'dan yana tavır alması Hindistan'ın Sovyetlere yakınlaşmasına neden olur.²⁴⁶ Keşmir konusunda daha önceleri tarafsız kalan Sovyetler, kendi çıkarları için ABD karşısında Hindistan'ı desteklemeye başlar ve BM'de yapılan görüşmelerde Hindistan aleyhine olacak kararlari veto eder.

Yaşanan tüm bu gelişmelerin ardından 1956 yılında Keşmir Kurucu Meclis'i, plebisit yapılmadan özel bir statü ile Hindistan'a katılmayı onaylar. Nehru, Pakistan'ın Azad-Keşmir'den askerlerini çekmemesi ve Keşmir Kurucu Meclis'inin Hindistan'la birleşerek anayasasını kabul etmesini gerekçe göstererek plebisiti uygulamaktan vazgeçtiğini açıklar. Bu kararı almasına sebep olarak da Pakistan'ın SEATO ve Bağdat Paktı'na üye olarak askeri çözümler arayışı içinde olmasını gösterir.

²⁴⁵ Keşmir'de Hint Hâkimiyeti ve Hindistan-Pakistan Çatışmaları, s.210
https://tasam.org/Files/Icerik/File/kesmir_sorunu-210-290_pdf_29291cdb-ca08-40c1-b418-049d58bbe7a9.pdf

²⁴⁶ Arı, **Global Politika...** s.76; Cengiz Topel Mermer, **Keşmir Sorunu ve Pakistan-Hindistan İlişkileri Üzerine Etkisi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi-İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), İstanbul, 2018, s.162

Hindistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıyan ilk ülke olmasına rağmen Çin, batıda Tibet, Ladakh ve Keşmir, doğuda Nepal, Sikkim ve Bhutan sınırlarında bu ülkeyle anlaşmazlıklar yaşar. Çin ile Hindistan, 1954 yılında imzaladıkları “Beş Ülke Antlaşması” ile birbirlerinin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı, iç işlerine müdahale etmeme, karşılıklı yarar ve barış içinde yaşama konularında taahhütte bulunurlar.²⁴⁷

1955 yılında Bandung Konferansından sonra Hindistan üzerindeki rekabet ve ABD ile Hindistan ilişkilerinin gelişmeye başlaması, Pakistan ile Çin'in yakınlaşmasına neden olmuştur.²⁴⁸ 1959 yılına gelindiğinde Tibet'te meydana gelen ayaklanma sonucunda Tibet'in manevi lideri Dalay Lama'nın Hindistan'a sığınması ve Hindistan'ın da sığınma hakkı tanınmasıyla Çin, Hindistan'ı iç işlerine karışmakla suçlar. Bu sebeple iki ülke sınırında küçük çapta da olsa çatışmalar yaşanmaya başlanır. Sınır çatışmalarının yoğunlaşması üzerine Çin, yeni koşullara göre sınır çizilmesini önerir, ancak Hindistan bu teklifi kabul etmez. Pakistan ile Çin'in Keşmir sınırı konusunda anlaşmasından tedirgin olan Hindistan söz konusu sınırlara askeri yığınak yapmaya başlar. Hindistan'ın bu adımı üzerine Çin, 1962 yılında Hindistan topraklarına girer. Yaşanan savaş sonunda Çin, stratejik bazı bölgeleri ele geçirerek Hindistan topraklarında ilerleme kaydedince Hindistan, ABD ve İngiltere'den yardım talebinde bulunur. Çin'in bölgede güç kazanmasını istemeyen söz konusu iki ülke Hindistan'a askeri malzeme ve silah yardımında bulunurlar. Bu olay sonucunda Çin, tartışmalı sınır hattında hak iddia ettiği yerleri topraklarına katarak tek taraflı ateşkes ilan eder. Aksai-Çin bölgesini ele geçiren Çin, bu aşamadan sonra Keşmir sorununa dâhil olmuş olur.²⁴⁹ Ayrıca Pakistan kendine ait olan bölgenin küçük bir kısmını Çin'in hâkimiyetine bırakarak iki ülke ilişkilerinin daha da gelişmesini sağlar.²⁵⁰ Pakistan ile Çin'in birbirine yakınlaşması, Çin'in Keşmir konusunda Hindistan'a karşı Pakistan'ı desteklemesini sağlar ve Çin Pakistan'a bu süre içerisinde savaş uçağı, füze, nükleer teknoloji, uydu teknolojisi alanlarında destek verip çok miktarda silah satışı gerçekleştirir.²⁵¹

²⁴⁷ Arı, **Global Politika...**, s.82; Meltem Geldi, **Keşmir'in Jeopolitiği: Aktörler, Politikalar ve Çatışma Alanları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı), Sinop, 2020, s.45

²⁴⁸ Jonh W. Garver, **Protracted Contest: Sino-Indian Rivalry in the Twentieth Century**, (University of Wahington Press), Seattle, 2001, s.188

²⁴⁹ Abdülkerim Arslan, “Keşmir Sorunu: Çin, Hindistan ve Pakistan Savaşı”
<https://www.stratejikortak.com/2016/03/cin-hindistan-pakistan-savasi-1965.html>

²⁵⁰ Halil Toker, **Sebepleri ve Sonuçları ile Keşmir Meselesini Kavramak**, (Demavend Yay.), 2007, s.88-89

²⁵¹ Özev, s.157

2.4. 1965 Pakistan-Hindistan Savaşı

Hindistan'ın Çin ile yaptığı savaşı kaybetmesi ve söz konusu savaşta Pakistan'ın Hindistan'a karşı denge politikası kurmak için Çin'e yakınlaşması, Pakistan ve Hindistan arasında yaşanan sorunları daha da kötü bir hale getirir. İki ülke arasındaki güvensizlik, iç meselelerin uluslararası arenaya taşınmasına neden olur. Örneğin Keşmir sorununu çözmek için ABD'nin öncülüğünde görüşmeler yapılsa da herhangi bir sonuca varılamaz ve bu konu BM'ye taşınır. Pakistan plebisit konusunda ısrarcı olsa da Hindistan, Keşmir'in kendi topraklarına ait olduğunu ileri sürerek plebisit yapmayı reddeder.²⁵²

1957 yılında özel bir statü ile Hindistan'a bağlanan Keşmir, 1965 yılında Hindistan anayasasında yapılan bir değişiklik ile özel statüsü kaldırılarak merkeze bağlı bir eyalet haline getirilir ve buraya vali atanır. Bu durum zaten gergin olan iki ülke ilişkilerini daha da zora sokar ve Pakistan'ın Çin ile olan ilişkilerinin daha da gelişmesine vesile olur.²⁵³ Bu arada 1963 yılında başlayan iki ülke arasındaki çatışmalar, Hindistan'ın bu kararı üzerine şiddetlenmeye başlar. Konu yine BM Güvenlik Konseyine gelir. Hindistan'ın askeri açıdan güçlenmeye başlaması Pakistan'ı endişelendirir. Pakistan, Hindistan'ı masaya oturtmak için elinden gelen her çabayı gösterir. Bir taraftan konuyu BM'ye götürürken bir taraftan da Keşmir'de isyan başlatmak amacıyla daha önce oluşturulan kontrol hattının gerisine silahlı gerillalar sızdırır. Ancak bu çabaları isyan çıkarmada başarılı olamaz. Bunun üzerine Hindistan birlikleri, gerillaların üzerine saldırınca Pakistan ordusu, Hindistan idaresindeki Cammu-Keşmir'e girerek stratejik açıdan önem arz eden Srinagar yolunu ele geçirir. Gelişmeler üzerine Hindistan ordusu da üç koldan karşı saldırıya geçerek Pakistan'ın Lahor şehrine kadar ilerler. Savaşın büyümeye başlaması üzerine BM Güvenlik Konseyi devreye girer ve 23 Eylül 1965 tarihinde ateşkes ilan edilir.²⁵⁴ ABD söz konusu savaşta kendi silahlarını kullandıkları gerekçesiyle her iki ülkeye de ambargo uygulama kararı alır. Bunun üzerine Pakistan Başbakanı Zülfikar Ali Butto, Hindistan'a karşı, CENTO üyesi olan Türkiye ve İran'dan silah yardımı talep eder. Türkiye ve İran yayınladıkları ortak bildiriye Hindistan'ı kınarlar ve Keşmir bölgesinde kurulacak BM barış gücüne asker verebileceklerini açıklarlar. Türkiye, her zaman Pakistan'ın yanında yer

²⁵² Elif Bali, **Hindistan ve Pakistan'ın Dış Politika Tercihlerinin Soğuk Savaş ve Soğuk Savaş Sonrasına Yansımaları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), Ankara, 2006, s.62

²⁵³ "Dünden Bugüne Keşmir Sorunu", Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi (SDAM), 2016, s.5
https://www.sdam.org.tr/image/foto/2017/11/28/DUNDEN-BUGUNE-KESMIR-SORUNU_1511875826.pdf

²⁵⁴ Arslan, "Keşmir Sorunu: Çin, Hindistan ve Pakistan Savaşı",
<https://www.stratejikortak.com/2016/03/cin-hindistan-pakistan-savasi-1965.html>;

alsa da bu konuda kamuoyunun beklentilerinin aksine objektif olarak hareket etmeye çalışır. Ayrıca Türkiye ile Pakistan arasında 1954 yılında imzalanan Karaçi Antlaşması olarak da bilinen Türkiye-Pakistan Dostane İşbirliği Antlaşması, Türkiye'nin uyguladığı politikalarla tezat teşkil eder.²⁵⁵ Türkiye, Pakistan'ın istediği 24 savaş uçağını NATO üyesi olması hasebiyle ve bu silahların ABD'nin yardımıyla elde edilmesinden dolayı Pakistan'a veremez. Buna rağmen Türkiye, iki ülke arasında daha önce imzalanmış olan ticaret anlaşmasına dayanarak Pakistan'a beş milyon değerinde Türk üretimi olan silah ve teçhizat yardımı yapar.²⁵⁶

Bu savaşta ABD'nin tarafsız kalmasını fırsat bilen Sovyetler Birliği, iki ülke arasında arabuluculuk teklifi yapar. Teklifi kabul eden taraflar Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bir araya gelirler. Pakistan Devlet Başkanı Eyüp Han ile Hindistan Başbakanı Lal Bahdur Shastri 4 Ocak 1966 tarihinde Taşkent Antlaşmasını imzalar. Bu antlaşmaya göre Keşmir'in mevcut durumunda herhangi bir değişiklik oluşmasa da her iki taraf da anlaşmazlık yaşandığı zaman kuvvet kullanmayacakları ve askeri birliklerin 1965'ten önceki yerlerine çekileceklerini taahhüt ederler.²⁵⁷ Pakistan ve Hindistan 22 Ocak 1966 tarihinde tekrar bir araya gelerek iki ülkenin askeri birliklerinin eski yerlerine çekilmeleri ve Keşmir'de bulunan asker sayılarının 1949 yılındaki düzeye indirilmesi konusunda anlaşırlar.

2.5. 1971 Pakistan İç Çatışmaları ve Bangladeş'in Ortaya Çıkışı

Daha önce de belirttiğimiz gibi Pakistan Devleti, fizikî olarak birbirine bağlantısı olmayan Doğu Pakistan (Bengal bölgesi) ve Batı Pakistan olmak üzere iki kara parçası şeklinde kurulmuş idi. Aralarında din temelinde bir birliktelik olsa da iklimi, coğrafyası, ekonomik yapısı, gelenekleri ve dilinin hatta bazı konularda İslâmî anlayışının bile farklılık arz etmesi, söz konusu iki bölgenin gittikçe birbirinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra özellikle Bengal diline yönelik taleplerin merkezi hükümet tarafından reddedilip sadece Urduca'nın resmi dil olarak kabul edilmesi Doğu Pakistan'ın Batı Pakistan'a karşı tepki duymasının temelini oluşturmuştur.²⁵⁸

²⁵⁵ Melih Duman, "1965 Pakistan-Hindistan Savaşı Ekseninde Keşmir Olayları ve Türkiye'nin Dış Politikası", **History Studies, International Journal of History**, C.11, S.5, 2019, s.1513

²⁵⁶ Oral Sander, **Siyasi Tarih**, (İmge Kitabevi Yayınları), Ankara, 1991, s.406; Akbaş, s.96

²⁵⁷ Akbaş, s.97

²⁵⁸ Phillips Talbot, "Kashmir and Hyderabad" **World Politics**, Vol.1, No.3, (Cambridge University Press), London, 1949, p.325

1958 yılında darbe ile iktidarı ele geçiren General Eyüp Han, 1965'te Hindistan'la yapılan savaşın sonucunda eski gücünü yitirmesinin yanı sıra halkın ve ordunun da güvenini kaybeder. Takip eden süreçte Doğu Pakistan'ın önde gelen isimleri, 1968 yılında Hindistan ile birlikte bir oluşum içine girdiklerini ilan ederler. Bu oluşumun lideri olan Mucibü'r-Rahman, Doğu Pakistan'ın Batı'dan ayrılması gerektiğini savunarak Avami Birliği Partisi'ni kurar. Bu sırada Pakistan'da Eyüp Han'ın yanında yer alan Zülfikar Ali Butto, Taşkent Antlaşması'ndan memnun edici bir sonuç çıkmamasını gerekçe göstererek Eyüp Han'ı suçlayarak ondan desteğini çekip Pakistan Halk Partisi'ni kurar.²⁵⁹ Yaşanan bu gelişmeler sonucunda Eyüp Han'a karşı olan tepkiler daha da artar. Bu tepkiler doğrultusunda düzenlenen öğrenci protestoları sırasında polisin bir öğrenciyi öldürmesi üzerine halkın galeyana gelmesiyle protestolar bütün ülkeye yayılır. Neticede 1969 yılında Eyüp Han istifa ederek devlet başkanlığı görevini General Yahya Han'a devreder.²⁶⁰

Yahya Han, görevi devralır almaz ülkede olağanüstü hal ilan eder. Bu durum hem siyasetçiler hem de halk tarafından iyi karşılanmaz. Yahya Han, Doğu Pakistan (Bengal) halkının ihmal edildiğini kabul ederek bu durumu düzeltmek için bir takım yeni adımlar atmaya başlar. Bu bağlamda devletin üst kademelerine Doğu Pakistan'da yaşayan insanlardan atamalar yapar. Ayrıca kalkınma planına bağlı olarak Doğu Pakistan'a devlet bütçesinden her zamankinden daha fazla pay verilmesini sağlar. Yahya Han'ın birliği koruma yönünde buna benzer adımlarına rağmen Eyüp Han döneminde Bengal halkının siyasi ve askeri hakları kısıtlanması, ordu içerisinde sadece 300 Bengalî subayın varlığı, Doğu Pakistan'ın kaynak harcamaları ile kalkınma bütçesinin ve dış yardımların kullanımlarının kısıtlanması Bengal halkının rahatsızlığının önüne geçemez. Bu yüzden Avami Birliği "Altı Nokta İlkeleri" adı altında 1966 yılında bir rapor hazırlayarak taleplerini dile getirir.²⁶¹ Bu talepler arasında, Doğu Pakistan'a geniş bir özerklik anlamına gelen bazı isteklerin yer alması ve bunun kabul görmemesi, Doğu ve Batı Pakistan arasındaki uçurumun daha da derinleşmesine neden olur.

1970 yılına gelindiğinde Yahya Han, yönetimi sivil idareye bırakmak amacıyla Pakistan genelinde seçimlere gider. Yapılan seçimlerde Doğu Pakistan'da Mucibü'r-Rahman liderliğindeki Avami Birliği, büyük bir başarı sağlayarak 313 sandalyeli Fedaral Mecliste kendilerine ayrılan 169 sandalyenin 167'sini kazanır. Batı Pakistan'da ise

²⁵⁹ Akbaş, s.97

²⁶⁰ Hassan Abbas, **Pakistan's Drift into Extremism: Allah, The Army and America's War on Terror**, (Routledge pres.), Newyork, 2005, s.54

²⁶¹ Abbas, s.57; Akbaş, s.102

Zülfikar Ali Butto liderliğindeki Pakistan Halk Partisi 81 sandalye elde eder.²⁶² Bunun üzerine seçimden sonra hükümet kurma görüşmeleri çıkmaza girer. Görüşmeler sonucunda bir hükümet kurulamayınca Yahya Han'ın, sonuçları geçersiz sayarak seçimleri ertelemek istemesi, Doğu Pakistan halkının ayaklanmasına neden olur. Özellikle başkent Dakka'da başlayan protesto hareketleri çatışmalara dönüşür. Nihayet 1971 yılında Dakka Üniversitesinde kolluk kuvvetlerinin sivil halk üzerine ateş açması, çatışmaların iç savaşa dönüşmesine neden olur ve bu durum bütün ülkeye yayılır. Bunun üzerine Pakistan ordusu Mucibü'r-Rahman'ı tutuklayarak partisi Avami Birliği'ni kapatır. Doğu Pakistan'da yaşanan şiddet olaylarının artması, Bengal bölgesinde yaşayan insanların Hindistan'a daha da yaklaşmasını hatta bir kısım insanların bu ülkeye sığınmasına neden olur.²⁶³

Doğu Pakistan'da yaşanan olayların kontrolden çıkmasını ve ülkesine gelen sığınmacıları bahane eden Hindistan, önce hava sahasını Pakistan'a kapatarak Doğu ve Batı arasındaki tüm bağlantının kesilmesini sağlar. Daha sonra ise sınırı geçerek Doğu Pakistan'a girer. Bunun üzerine Pakistan, savaş uçaklarıyla Batı Hindistan'daki askeri havaalanlarını bombalar. Bu durum ülkede iç çatışmaların başlamasına ve Hindistan ile Pakistan arasında açık bir savaşa dönüşmesine neden olur.²⁶⁴ İki ülke arasında üç hafta süren savaşın sonucunda Pakistan kuvvetleri daha fazla karşı dayanamayarak 16 Kasım 1971 tarihinde ABD'nin de isteği doğrultusunda ateşkes antlaşması yapmak zorunda kalır.²⁶⁵ Pakistan'ın bu savaştan arzu ettiğini alamayıp yenik düşmesi, Doğu Pakistan'ın Bangladeş adıyla bağımsız bir devlet kurmasına neden olur. Hindistan kuvvetleri ise Mucibü'r-Rahman'ın başa geçmesini sağlamak amacıyla 1973 yılına kadar Bangladeş'teki varlıklarını sürdürürler. Yeni lider, ülkenin başına geçer geçmez Hindistan ile dostluk antlaşması imzalar ve hükümetin laiklik, sosyalizm ve demokrasi ilkeleri üzerine kurulduğunu ilan eder.²⁶⁶

Hindistan karşısında savaşı kaybeden Pakistan, aradaki anlaşmazlıkların çözümünü için diplomasiye başvurup Hindistan ile 1972 yılında görüşmelere başlar. Nitekim Hindistan adına Indra Gandhi, Pakistan adına ise Zülfikar Ali Bhutto, 2 Temmuz 1972 tarihinde Hindistan'ın Pradeş eyaletinin başkenti Simla'da bir araya gelerek Simla

²⁶² Hint-Pakistan Çatışması: Bangladeş'in Kuruluşu, <https://www.stratejikortak.com/2016/03/banglades-devletinin-kurulusu.html> Erişim Tarihi: 05/03/2021

²⁶³ Sander, s.409; Akbaş, s. 51;

²⁶⁴ Toker, s.97; Fahir Armanoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, (Türkiye İş Bankası Kültür Yay.), Ankara, 1991, s.665

²⁶⁵ Geldi, s.60; Barış Özdal-Kutay Karaca, **Diplomasi Tarihi II.**, (Dora Yay.), Bursa, 2019, s.477

²⁶⁶ Syed Sajjad Husain, "Bangladeş", **DİA**, C.5, İstanbul, 1992, s.446

Antlaşması'nı imzalarlar. Bu antlaşmaya göre iki ülke vatandaşlarına serbest seyahat hakkı verilmesine, ticaret, kültür ve bilim alanlarında iş birliği sağlanmasına karar verilir. Antlaşmanın Keşmir ile ilgili maddesi ise şöyledir:

*“Cammu Keşmir’de 17 Aralık 1971 tarihli ateşkesin sonucu oluşan **Kontrol Hattı**’na (Line of Control/LoC) saygı gösterilerek herhangi bir tarafın pozisyonuna zarar verilmeyecektir. Hiçbir taraf karşılıklı farklılıkları ve hukuksal yorumları öne sürerek kontrol hattını değiştirmeye kalkışmayacaktır. Her iki taraf da sınırı ihlal girişiminde bulunmayacak ve tehdit veya güç kullanmaktan kaçınacaktır.”²⁶⁷*

Kaynak: <https://www.stratejikortak.com/2016/03/banglades-devletinin-kurulusu.html>

²⁶⁷ Yılmaz Altuğ, **Başlangıçtan Günümüze Keşmir Meselesi**, (İrfan Yay.), İstanbul, 2002, s.97-98

2.6. Siaçin Buzulu Sorunu ve 1999 Kargil Savaşı

Pakistan'ın kuzeyinde bulunup "Tanrıların Evi" olarak bilinen Himalaya, Çin ve Hindistan'a doğru uzanan dünyanın en büyük ve en yüksek sıradağlarının başında gelir. Bu dağlarda bulunan Siaçin ise dünyanın en uzun buzulu ve aynı zamanda da tüm ülkenin su kaynağıdır.²⁶⁸ Siaçin buzulları, Karakurum sıradağları içinde bulunan, 76 km uzunluğunda 6700 m rakıma sahip, 2 ila 8 km arasında genişlikte olup, kışın kar kalınlığının on metreye kadar ulaştığı ve sıcaklığın ortalama -40 derece olduğu insan yaşamına tamamen elverişsiz bir coğrafyadır. Daha önce Hindistan ve Pakistan arasında Kontrol Hattı oluşturulmasına rağmen bu bölgenin sınırları çizilmemiştir.²⁶⁹ Buna karşın 1957 yılında İngiliz Milletler Topluluğu, bölgenin Pakistan'a ait olduğunu vurgulayarak Pakistan hükümetinden alınan yazılı bir izinle buraya askeri bir heyet gönderilmesine Hindistan'ın da herhangi bir itirazı olmamıştır.²⁷⁰

Pakistan'ın 1971 yılındaki savaşı kaybetmesi, ardından bir yıl sonra Zülfikar Ali Butto'nun Hindistan'la imzaladığı Simla Antlaşması'nın içeriği, Pakistan ordusunda rahatsızlıklara yol açar. Nitekim General Ziya-ül Hak, 1976 yılında genelkurmay başkanlığına atanır. Mart 1977 tarihinde yapılan genel seçimleri Butto'nun kazanmasına rağmen Ziya-ül Hak, seçimlerde usulsüzlük yapıldığı iddiasıyla ülke içinde yaşanan karışıklıkları bahane edip 5 Temmuz 1977 tarihinde yönetime el koyar ve Butto'yu tutuklatır. Devlet başkanlığını üstlenen Ziya-ül Hak doksan gün içerisinde seçimlerin yapılacağını açıklar ancak ekim ayında bu kararından vazgeçtiğini açıklayarak ülkede sıkıyönetim ilan eder.²⁷¹ Ziya-ül Hak'ın başa gelmesi ülkede nükleer silahlanma yolunda ilk adımların atılmasına da vesile olur. Keşmir konusunda da etkin olabilecek çalışmalar yapmaya başlar. Bu sırada Afganistan'da bir direniş yaşandığından Sovyet tehdidine karşı ABD, Pakistan'ın bu tür adımlarını görmezden gelir. Pakistan'ın bu anlamdaki silahlanma çalışmaları Hindistan'da büyük endişe uyandırır. Bu arada Hindistan'ın, 1984 yılında çıkan Sih isyanlarını bastırmakta epey zorlandığı görülür. Sih isyanları sırasında Pakistan'ı Sih ayrılıkçıları desteklemekle suçlar ve Pakistan'a karşılık vermek için Siaçin buzullarını

²⁶⁸ "Siachen Conflict", <https://historypak.com/siachen-conflict/> Erişim Tarihi: 22/06/2021

²⁶⁹ Md Jaynal Abedin, **Keşmir Sorunu ve Hindistan-Pakistan Nükleer Silahlanma Yarışına Etkisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), İstanbul, 2019, s.119-120

²⁷⁰ Abbas Karaağaçlı, "Pakistan Hindistan İlişkileri ve Keşmir Meselesi", **BİLGESAM**, <http://www.bilgesam.org/incele/80/-pakistan-hindistan-iliskileri-ve-kesmir-meselesi> Erişim Tarihi: 21/10/2020

²⁷¹ Azmi Özcan, "Ziyâülhak", **DİA**, C.44, İstanbul, 2013, s.499

hedef olarak seçer.²⁷² Hindistan, bölgenin stratejik açıdan önemli olduğunu bildiği için burada üstünlüğü ele geçiren tarafın Keşmir konusunda da askeri ve stratejik açıdan rakibine karşı büyük bir avantaj elde etmiş olacağını farkındadır. Ayrıca Pakistan'ın Çin ile ilişkilerini geliştirmesiyle, Hindistan'ın bölgedeki üstünlüğünü kaybetme korkusu da Siaçin bölgesini ele geçirme arzusunun daha da artırır.²⁷³ Her iki ülkenin de buzulların olduğu bölgeye hâkim olmak istemesinin bir diğer nedeni de artan nüfuslarının hem elektrik ihtiyaçlarını karşılayabilecek hem de tarımsal sulamaların buradaki su kaynaklarından karşılanıyor olmasıdır. Bütün bunları dikkate alan Hindistan, 13 Nisan 1984 tarihinde Saltora sıradağlarındaki geçitlere helikopterlerle asker indirerek Pakistan'la yeni bir savaşın fitilini ateşler. Hindistan, coğrafyanın zorlu olmasından dolayı sadece havadan ikmal yaparken bölgeye Pakistan ordusu karadan asker gönderir. Ancak hava şartlarından dolayı fazla ilerleyemez ve Pakistan askeri geri çekilmek zorunda kalır. Dünyanın en yüksek rakımlı bölgelerinden biri olan Siaçin buzullarında yaşanan bu savaşın kazananı olmaz. Bu adımlar her iki taraf için de ekonomik külfetten öteye gidemez. İki ülke de bölgede durumu normalleştirmek ve askerden arındırmak için ikili görüşmelere başlasa da artık bu durum iki taraf için de onur meselesi haline geldiğinden görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamaz.²⁷⁴

Pakistan ve Hindistan, Siaçin sorununu herhangi bir çözüme kavuşturamazken zaman zaman bölgede küçük çaplı çatışmalar devam eder. İki ülke de Keşmir üzerindeki etkinliklerini artırma amaçları için nükleer silahlanma çalışmalarına hız vererek 1990'lı yılların sonlarında resmen silahlanma yarışına girerler. Bu bağlamda önce Hindistan, arkasından da Pakistan nükleer denemeler gerçekleştirir. Bu denemeler sonunda oluşan uluslararası baskı neticesinde iki ülke arasında görüşmeler başlar ve Keşmir dâhil bütün sorunlar için yeni çözümler aranarak Lahor Deklarasyonu imzalanır.²⁷⁵ Taraflar arasında varılan bu anlaşma, 1999 yılında Hindistan'ın Keşmir'deki Pakistan tarafından desteklenen militanların kontrol hattını geçerek kendi askerlerine saldırdığı gerekçesiyle bozulur ve iki ülke arasında çatışmalar meydana gelir. Her iki ülkenin de nükleer silahlara sahip olması bu çatışmaların büyük bir savaşa dönüşmesini engeller. Pakistan ise Hindistan'ın Keşmir'deki iddialarını reddederek söz konusu militanların Keşmir'in bağımsızlığı için mücadele ettiklerini, askeri açıdan hiçbir şekilde desteklemediklerini, sadece siyasi olarak

²⁷² Mermer, s.210

²⁷³ Toker, s.100

²⁷⁴ Toker, s.101

²⁷⁵ Arı, **Global Politika...**, s.143; Mermer, s.215

destek verdiklerini açıklar. Her ne kadar Pakistan bu şekilde açıklama yapsa da aynı yıl içerisinde Hindistan, Kargil tepeleri olarak bilinen bölgede hava kuvvetleri ile Pakistan'a karşı tekrar saldırıya geçer. Buna karşılık Pakistan, kontrol hattını geçen Hindistan'ın iki uçağını düşürür. Karşılıklı zayıtlar ve önemli kayıplar olur. ABD'nin baskıları ve her iki tarafın da ağır kayıplar vermesi tarafları bir araya getirir ve iki ülkenin de Kargil tepelerinden çekildiklerini ilan etmeleriyle savaş sona erer.²⁷⁶ Savaş sonucunda her iki taraf da savaşı kendilerinin kazandığını ilan ederler.

Bu olay sonucunda Pakistan Başbakanı **Navaz Şerif**, görevden almak istediği **Orgeneral Pervez Müşerref** tarafından askeri darbe ile düşürülür. Hükümeti ele geçiren Pervez Müşerref, Keşmir konusunda daha sert bir tavır takınıp iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi için öncelikle bu sorunun çözülmesinde ısrarcı olur. Bunun üzerine 2001 yılında Pervez Müşerref ve Hindistan Başbakanı Vajpayee, Agra'da bir araya gelir. Toplantıda Pakistan'ın lehine olacak herhangi bir ilerleme kaydedilmeyince görüşmeler yarıda kesilir.²⁷⁷ Hindistan'ın Keşmir konusunda geri adım atmamasının asıl nedeni Keşmir'in kaybedilmesiyle Hindistan'da yaşayan diğer dini ve etnik azınlıkların da ayrılmak isteme düşüncesi ve dolayısıyla Hindistan topraklarının parçalanmasından endişe edilmesidir.²⁷⁸

Keşmir'de Hindistan, yaklaşık beş yüz bin asker bulundurmaktadır. Buna karşılık Keşmir'de Müslümanların oluşturduğu *Hizb-ul Mücahidin*, *Cemuş-Keşmir Kurtuluş Cephesi*, *Cammu Keşmir Halk Birliği*, *Tehrik-i Hürriyeti Keşmir*, *Dukhtaran-ı Millet-i Keşmir*, *Mahaz-ı Az Adi*, *Cemaati İslami*, *İslami Cemiyeti Talebe*, *İslami Çalışma Grubu*, *Keşmir Ehl-i Hadis Cemaati* ve *Keşmir Barolar Birliği* gibi örgütlerin varlıkları bilinmektedir. Keşmir Müslümanları, kurdukları bu silahlı gruplarla bağımsızlık mücadelesi başlatırlar.²⁷⁹ Bu grupların, önceleri sadece Keşmir bölgesinde eylemler gerçekleştirirken 2000'li yılların başından itibaren ticarî, siyasi ve turistik açıdan önemli olan Hindistan şehirlerinde silahlı eylemler gerçekleştirdikleri bilinmektedir.²⁸⁰ 2001'in

²⁷⁶ Abedin, s.97

²⁷⁷ Fırat Purtaş, "Avrasya'daki Yeni Büyük Oyun Bağlamında Hindistan'ın Orta Asya Politikası", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA) Dergisi**, C.1, S.2, Ankara, 2006, s.63

²⁷⁸ Hüseyin Korkmaz, "Bölgesel Güvenlik Çıkmazı: Keşmir Sorunu", **21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1, İstanbul, 2014, s.8

²⁷⁹ Ahmet Turgut, **Keşmir'in Statü Sorunu ve 1947 Sonrası ABD, Rusya ve Çin'in Bölgeye Yönelik Politikalarının Keşmir Sorununa Yansımaları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2020, s.17

²⁸⁰ Mehmet Alaca, "Keşmir Meselesinin Anatomisi", **Politika Dergisi**, <http://www.politikadergisi.com/okur-makale/kesmir-meselesinin-anatomisi> Erişim Tarihi: 15/01/2020

ekim ayında Hindistan'da parlamentoya yapılan silahlı saldırıdan yine bu gruplar sorumlu tutularak arkasında Pakistan'ın olduğunu ileri süren Hindistan'ın cevabı sert olur. Öncelikle Pakistan'daki diplomatik temsilciliğini geri çekerek diplomatik yolları, daha sonra ise Pakistan'a kara, demir ve hava yolları olmak üzere bütün ulaşım yollarını kapatır. Bunun üzerine iki ülke 2002 yılında sınırlarına yığınak yapmaya başlarlar. Bu krizin daha fazla tırmanmaması için Pakistan'ın 2003 yılında tansiyonu düşürecek açıklamalar yapıp çağrıda bulunması ve Hindistan'ın da bu çağrıya olumlu cevap vermesi ilişkilerin yumuşamasını sağlar.²⁸¹ 2004 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasında Keşmir üzerinden resmi barış görüşmeleri başlar. Bu müzakereler sonucunda Hindistan'ın, Keşmir'den askerlerini kısmen geri çekeceği, Pakistan'ın da terörizmle mücadele edeceği taahhüdünde bulunulur ve her iki ülkenin Keşmir sorununun çözümü için diyalogda olacakları kayıt altına alınır. Bu görüşmeler sonucunda iki ülke arasındaki tansiyonun düşmesi, ekonomik işbirliğinin artırılması, Pakistan ve Hindistan arasında tren ve otobüs seferlerinin başlatılması, uyuşturucu ile mücadele edilmesi, nükleer silahlar konusunda güven artırıcı tedbirler alınması gibi iki ülke arasında birçok konunun masaya yatırılmasının önünü açar. İki ülke arasındaki ilişkilerin yavaş yavaş düzeliş görüşmelerin sürdüğü sırada 2006 yılında Hindistan'da bir intihar saldırısı sonucunda 186 kişi hayatını kaybeder. Bu durumdan Pakistan'ı sorumlu tutan Hindistan, görüşmeleri yarıda bırakır.²⁸² Bir süre sonra tarafların yayınladıkları ortak bir deklarasyonla terörle mücadele çerçevesinde görüşmeler tekrar başlasa da arzu edilen ilerleme sağlanamaz.²⁸³

Bu konuda şunu belirtmek gerekir ki Pakistan ve Hindistan arasında, bağımsızlıklarını kazandıkları 1947 yılından beri Keşmir üzerinde üstünlük sağlamak amacıyla bazı savaşların yanı sıra küçük çapta sayısız çatışmalar gerçekleşir. Günümüzde hala sınır hattında zaman zaman çatışmalar meydana gelmektedir. Her iki taraf da Keşmir meselesini kendi ulusal sorunları olarak gördüklerinden hiçbir çözüme yanaşmamaktadırlar. Hindistan'ın, Keşmir'deki ayrılıkçıları destekledikleri iddiasıyla bölge halkının üzerinde baskıcı politikalar izlemesi, birçok hak ihlallerine sebep olmaktadır. Neticede Keşmir halkı uzun yıllardan beri büyük bedeller ödemek zorunda kalmıştır. Hindistan karşısında askeri ve ekonomik olarak daha zayıf olan Pakistan, bu

²⁸¹ Purtaş, s.63

²⁸² Series of Bombs Explode on 7 Trains in India, Killing Scores, **The New York Times**, <https://www.nytimes.com/2006/07/12/world/asia/12india.html> Erişim Tarihi: 20/01/2020

²⁸³ Sumona Dasgupta, "Kashmir and The India-Pakistan Composite Dialogue Process", **S. Rajaratnam School of International Studies Working Paper**, Singapore, 2015, No.291, p.7

durumu dengede tutabilmek adına zayıf durumdaki ekonomisine rağmen nükleer kapasitesini artırma yoluna gitmiştir.²⁸⁴

2.7. COĞRAFİ YAPISI

Pakistan, güneyinde Umman Denizi, güneydoğusunda Hindistan, kuzeydoğusunda Çin, kuzeyinde Afganistan ile komşu ve Himalaya dağları ile sınırlandırılmış bir Güney Asya ülkesidir. Ülkenin resmi adı Pakistan İslam Cumhuriyetidir. Başkenti İslamabad'dır. Yüzölçümü 803.943 km² olan ülke (Keşmir bölgesi hariç), idari açıdan dört eyalet (Belucistan, Kuzeybatı Serhad, Pencap ve Sindh) ile kabile toprakları ve federal başkent bölgesine ayrılır. Resmi dili Urduca olan ülkenin nüfusunun 220 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.²⁸⁵ Pakistan ismi ise Hint alt kıtasındaki çeşitli Müslüman toplulukların ve eyaletlerin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bunlar Pencap (P), Afganistan (A), Keşmir (K), Sind (S) ve Belucistan (TAN) dir.²⁸⁶ Pakistan bayrağı, kenarı beyaz çizgili yeşil zemin üzerinde beyaz ay ve yıldızdan oluşur. Bayrağın yeşili ülke halkının Müslüman olmasını, kenarındaki beyaz şerit ise ülke içinde yaşayan gayrimüslim halkı temsil eder.

Pakistan, etrafı dağlarla çevrili adeta çanak görünümünde olan bir ülkedir. Afganistan ve Pakistan arasında ulaşımı sağlayan tarihi Hayber Geçidi bulunur. Başkent İslamabad ile Umman Denizi arasındaki ovalar ülke topraklarının yaklaşık üçte ikisini kaplamaktadır. Ülkenin güneydoğusunda Hindistan sınırı boyunca Tar Çölü uzanır. Ülkenin doğusu genel olarak "Pencap tipi" adı verilen yazları yağışlı muson ikliminin, batısı kışları yağışlı karasal iklimin etkisi altındadır. Güney kesimindeki alçak düzlüklerde ise tropikal iklim görülür. Pakistan genelde kurak bir ülkedir. İndus nehri ülkenin en önemli akarsuyudur. Bu nehrin üzerinde sulama ve enerji amaçlı birçok baraj kurulmuştur. Ayrıca nehirden ulaşım amacıyla da yararlanır.²⁸⁷ Pakistan'da yağışlar yıl boyunca farklılık arz eder. Buna bağlı olarak bitki örtüsü fakirdir. Ülkedeki ormanlar, toprakların %4.6 sını kaplamaktadır.

Pakistan genel olarak oldukça dağlık bir ülke olmasına rağmen coğrafi şekil bakımından oldukça çeşitlilik gösteren bir ülkedir. Bütün yıl karı erimeyen dağların yanı

²⁸⁴ Evren İşbilen, **Nükleer Satranç**, (Ozan Yayıncılık), İstanbul, 2009, s.76-77; Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'ne (SIPRI) göre Hindistan 130 nükleer başlığa sahipken Pakistan'ın nükleer başlık sayısını 150 olarak ifade etmektedir.

²⁸⁵ <https://tr.euronews.com/2019/03/03/dort-kez-savasan-hindistan-ve-pakistanin-askeri-gucu-ne>
²⁸⁵ <https://www.worldometers.info/world-population/pakistan-population/> Erişim tarihi:17.12.2019

²⁸⁶ Salim Çevik, "Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu", **SETA**, 2013, Ankara, s.15

²⁸⁷ İbrahim Güner, "Pakistan", **DİA**, C.34, İstanbul, 2007, s.146

sıra çok geniş yeşil alanları, bütün tarım arazilerine yetecek büyüklükte nehirler, uzun çöller ve oldukça rüzgârlı geçitlere sahiptir.

Pakistan, bir tarım ülkesidir. İndus nehri ile sulanan ovalarda daha çok çeltik, pamuk ve buğday yetiştirilir. Diğer tarım ürünleri arasında tütün, şeker kamışı, turunçgiller ve hurma ön plana çıkar. Pakistan'ın bir diğer geçim kaynağı da hayvancılıktır. Hayvan sayısı fazla olmasına rağmen besicilik yöntemlerinin ilkel olmasından dolayı süt ve et üretimi düşüktür. Hayvancılık aynı zamanda geleneksel halı, kilim dokumacılığının ve deri sanayisinin hammaddesini oluşturur. Kıyı balıkçılığı gelişmiştir. Yer altı kaynakları fazla zengin değildir. Daha çok doğal gaz ve demir filizi mevcuttur. Bunun dışında kömür, petrol, kromit, alçı ve kireç taşı bulunur.

Pakistan, sanayisi gelişme aşamasında olan bir ülke olup önemli ölçüde tarım ürünlerinin işlenmesine dayanır. Büyük şehirlerdeki modern fabrikaların yanı sıra küçük yerleşim bölgelerinde de dokumacılık ve şeker kamışı tezgâhları oldukça yaygındır. Pakistan, ABD, Japonya, İngiltere, Almanya, Malezya ve Körfez ülkelerine pamuk, pirinç, tekstil ürünleri, halı, kilim, deri ve balık ihraç ederken petrol, gıda ürünleri, gübre, kimyasal maddeler, demir, çelik, otomobil ve çeşitli makineler ithal eder.²⁸⁸

2.8. JEOPOLİTİK KONUMU

Bir ülkenin bulunduğu coğrafi konum, o ülkeyi aynı zamanda jeopolitik konum açısından da önemli kılar. Dolayısıyla jeopolitik konum, ülkenin ekonomisini, demografik yapısını, dış politikasını ve stratejik önemini etkileyerek ülkeye önem kazandırır.

Pakistan, bulunduğu konum itibariyle dünyanın en önemli bölgeleri içerisinde kabul edilen petrol zengini körfez ülkelerine, Orta Asya Cumhuriyetlerine ve Uzak Doğu Asya'nın ekonomik yönden güçlü olan ülkelerine ulaşımında üç önemli kavşağa sahiptir.²⁸⁹ Örneğin Pakistan, dünyanın en zengin petrol yataklarının bulunduğu Basra Körfezi'ne giden deniz yolları üzerinde önemli bir jeopolitik konumda bulunmaktadır. Ayrıca Ankara-Kabil-Addisababa üçgeninin doğusunda yer alan bir ülkedir.

Pakistan'ın güneyinde yer alan Karaçi bölgesinin denize doğrudan bağlantılı olmasından dolayı dış ticaret açısından son derece önemlidir. Zira bu durum yeni ekonomik ve karşılıklı ilişkilerin yoğun olduğu Lahor bölgesindeki Peşaver, Multan,

²⁸⁸ Güner, "Pakistan" ..., s.147

²⁸⁹ Hıdır, s.1

Faysalabad gibi merkezlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁹⁰ Bu ekonomik merkezlerin baskısı ile Federal hükümet merkezini İslamabad'a taşımıştır.

Pakistan'ın, doğusunda Hindistan, kuzeybatısında Afganistan, kuzeydoğusunda Çin ile komşu olması, Pakistan topraklarını savunulması zor bir hâle getirir. Ayrıca Pakistan, Hindistan ve Çin'e sınırı olan Keşmir bölgesi tarihten günümüze kadar süregelen Pakistan ve Hindistan çatışmasının en büyük sebebi olmuştur. Afganistan ile bulunan uzun sınırlar ise terörden dolayı her zaman huzursuzluğa sebep olmaktadır.

2.9. İDARİ VE SOSYAL YAPI

Pakistan, dört eyalet, iki federal bölge ve bir federal başkentten oluşan federal yapıda bir ülkedir. Eyaletleri: Pencap, Sindh, Hayber Pahtunhva ve Belucistan'dır. Ayrıca iki tane federal bölgeye sahip olup bunlar Federal Yönetime Tabi Kabileler Bölgesi (Federally Administrated Tribal Areas-FATA) ve Federal Başkent Bölgesi İslamabad'dır. Öte yandan İslamabad ülkenin genel başkentidir. Afganistan sınırında bulunan ve yedi idari birimden müteşekkil "Aşiretler Bölgesi" (FATA) 2018 yılının mayıs ayında yapılan anayasa değişikliği ile Hayber Pahtunhva eyaletine katılmıştır. Pakistan'ın diğer önemli şehirleri Karaçi, Faysalabad, Hayderabad, Peşaver, Ravalpindi, Kalküta, Multan ve Lahor olarak sıralanabilir.²⁹¹

Pakistan İslam Cumhuriyeti, parlamenter demokratik sistemle yönetilmektedir. Pakistan parlamentosu 342 üyeli bir Ulusal Meclis ve 104 üyeli bir senatodan oluşmaktadır. Ayrıca, her eyaletin yerel düzeyde gerçekleştirilen seçimlerle göreve gelen milletvekillerinden oluşan eyalet meclisleri bulunmaktadır. Eyaletlerde, seçimle işbaşına gelen bir eyalet başbakanı ve merkezi yönetimi temsilen cumhurbaşkanı tarafından atanan bir eyalet valisi görev yapmaktadır.²⁹²

Karaçi, Pakistan için özel öneme sahiptir. Zira burası Pakistan'ın ilk başkenti olup aynı zamanda ülkenin kurucusu Muhammed Ali Cinnah'ın da doğduğu şehirdir. Yine Karaçi, ülkenin en büyük sanayi ve ticaret merkezi olup Pakistan'ın en kalabalık nüfusa sahip olan şehridir. Büyük bir limana sahip olması nedeniyle de Pakistan'ın giriş kapılarından biri olarak görülür.

²⁹⁰ Akbaş, s.13

²⁹¹ <http://www.pakistankonsoloslugu.com/pakistan-hakkinda/> Erişim Tarihi: 25/03/2020

²⁹² Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Pakistan'ın siyasi görünümü", <http://www.mfa.gov.tr/pakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa> Erişim tarihi: 25/03/2020

Verilen bilgilere göre Pakistan halkının yaklaşık %97 si Müslümandır. Bunların %80'ini Sünnî, %17 civarını ise Şiiler oluşturur. Geri kalan yaklaşık %3'lük kısım ise Hindu, Budist ve Hristiyanlardan oluşmaktadır. Pakistan, dünyada en çok Müslüman nüfusa sahip ikinci ülke olmasının yanı sıra ikinci en çok Şii nüfusuna da sahiptir. Pakistan'da 60 dan fazla dil konuşulduğu nakledilmektedir. Ülkenin resmi dili İngilizce olup resmî işlerde, devlet ve hukuk sözleşmelerinde kullanılırken ulusal dil olarak Urduca kullanılmaktadır. Pencap eyaletinde Pencap dili, Hayber Pahtunhva eyaletinde Peştuca, Sind ve Belucistan eyaletlerinde ise Sindi dili resmi dil olarak kabul edilmekte ve halk arasında hâkim dil olarak konuşulmaktadır.²⁹³

Ülkede, halkın ortak noktası dindir. Ülke karmaşık bir etnik yapıya da sahiptir. Pakistan'da Pencabiler, Sindiler, Peştunlar, Urdular ve Beluciler gibi birçok etnik grup bulunmaktadır.²⁹⁴ Bazı kaynaklar, Pakistan halkının çoğunun köklerinin Arilere dayandığını ifade ederler. Ancak bu ırk, zamanla bölgede bulunan Arap, Türk, İran ve Afgan ırkları ile karışmıştır.

Günümüzde Pakistan'da yaşayan beş farklı ana etnik gruptan bahsedilebilir. Bu grupların yaklaşık %55'ini Pencabiler, %20'sini Sindiler, %10'unu Urduca konuşan Hindistan Muhacirleri, %10'unu Peştunlar, %5'ini Beluciler oluşturmaktadır.

Pencabiler: Pakistan'da yaklaşık yüz milyonluk bir nüfusa sahiptirler. Bu kadar büyük bir nüfusla Pencap Eyaleti, Pakistan'ın en büyük ve en önemli eyaletidir.

Sindiler: Sind Eyaleti, doğuda Hindistan, kuzeybatıda ise Belucistan ile komşu olan tarihi bir yerleşim yeridir. Başkenti en kalabalık şehir olan Karaçi'dir. Karaçi, sanayisi ile ön plana çıkan bir şehirdir. Sindiler genellikle tarımla uğraşan bir topluluktur. Bu bölgede zaman zaman Sünnî-Şii çatışmalarının olduğu görülür.

Hindistan Muhacirleri: Pakistan coğrafyasında Urduca'yı anadil olarak kullanan tek etnik gruptur. Bu grup, Pakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Hindistan'dan göç eden Müslümanlardan oluşmaktadır.

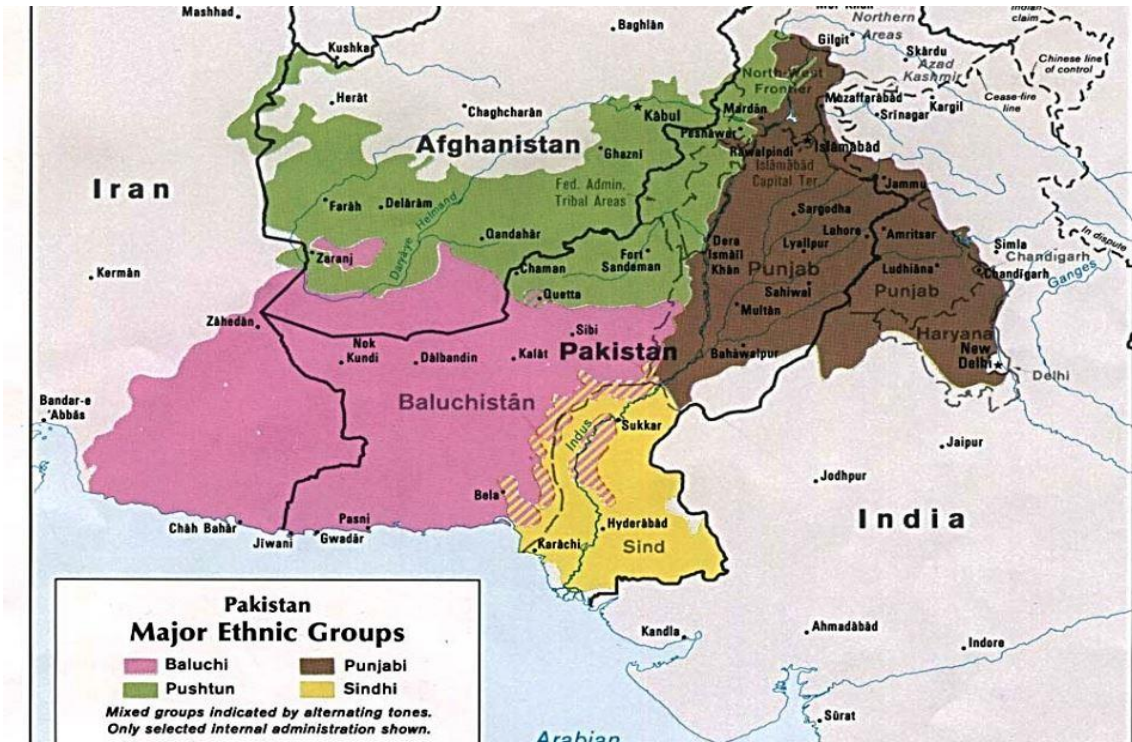
²⁹³ <http://www.pakistankonsoloslugu.com/pakistan-hakkinda/> Erişim Tarihi: 27/03/2020

²⁹⁴ **Bugünkü Pakistan ve Türkiye-Pakistan Kültür İlişkileri**, Türkiye-Pakistan Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1988, s.8

Peştunlar: Afganistan sınırında bulunan Kuzeypatı Sınır Eyaleti'nde yaşasalar da genellikle göçebe bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Peştunlara, Farsça'da Afgan tabiri de kullanılmaktadır.

Beluciler: Ülkenin güneybatısında bulunan Belucistan bölgesinde yaşadıkları bilinmektedir. Belucistan, Pakistan'ın en batısında bulunan gelişmiş bir eyalettir.

Pakistan'da bunların dışında Tacik, Hazara, Makrani, Saraiki, Hindkovan gibi etnik azınlıklar da yer almaktadır. Ancak bunların sayıları çok az olduğundan ülke içinde herhangi bir etkinlikleri söz konusu değildir.²⁹⁵

Kaynak: <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/pakistanda-etnik-gruplar-arasi-iliskiler-ve-baslica-etnik-s>

Patanlar ve Kalaşlar olarak bilinen kabileler ise Afganistan sınırına yakın bölgelerde yaşamaktadırlar. Bu gruplar kendi içlerinde bağımsızken dışarıda merkezi yönetime bağılıdırlar. Patanlar yaşadıkları zorlu coğrafyanın da etkisiyle oldukça hoyrat bir yapıya sahip olmakla birlikte bağımsızlıklarına aşırı düşkün olmaları sebebiyle de savaşçı

²⁹⁵ Osman Gazi Yiğit, "Pakistan'da Etnik Gruplar Arası İlişkiler ve Başlıca Etnik Sorunlar", 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/pakistanda-etnik-gruplar-arasi-iliskiler-ve-baslica-etnik-sorunlar> Erişim Tarihi: 28/03/2020

insanlardır. 1947 yılında Pakistan'ın kurulmasıyla birlikte Patanların da hayat tarzı değişmeye başlamıştır.²⁹⁶

Pakistan halkının en temel değeri namus kavramıdır. Pakistan'da aile çok önemlidir. Bu yüzden aile sosyal hayatın da temel taşıdır. Aynı ev içerisinde üç dört nesil bir arada yaşamaktadır. Yaşlılara büyük hürmet gösterilir ve sözlerine itiraz edilmez. Pakistan aile yapısı, Türk aile yapısına oldukça benzemektedir. Ülkede en çok önem verilen olaylar ise evlilik ve sünnet törenleridir. Düğün törenlerinde Türk geleneklerinden farklı olarak damat süslenip ata bindirilir, düğünden önce kına töreni yapılır. Pakistan'da erkek çocukları genel olarak 2 ile 5 yaş arasında sünnet edilir. Sünnet törenleri ise oldukça gösterişli bir şekilde yapılmaktadır.²⁹⁷ Ayrıca Pakistan geleneğinde birisi yardım istediğinde her türlü fedakârlık yaparak yardım talep edenin isteği yerine getirilir.

Eğitim-Öğretim Durumu: Ülkede eğitim kurumları, özel okullar ve devlet okulları olarak üzere ikiye ayrılır. İslamabad'da ise diğer eyaletlerden farklı bir sistem bulunmaktadır. Her eyaletin kendi düzenlemiş olduğu merkezi sınav sistemleri vardır. Pakistan'daki eğitim sistemi, Federal Eğitim Bakanlığı ve eyaletlerin kendi yerel yönetimleri tarafından denetlenmektedir. Eğitimde, müfredatı belirleme, araştırma ve geliştirme için gereken finansmanı federal hükümet sağlamaktadır. Ülkedeki eğitim aşamalarını şu şekilde ifade edebiliriz:

- Pre-Primary School (Okul Öncesi-3 ila 6 yaş arası)
- Primary School(İlkokul-1. sınıftan 5. sınıfa kadar)
- Middle School(Ortaokul-6., 7. ve 8. sınıf)
- Secondary School(Lise 9-10)
- Higher Secondary School(Lise 11-12)
- University (Üniversite)
- Technical and Vocational Schools(Teknik ve Mesleki Okullar)
- Madrasa (Medreseler)

Pakistan'da dikkat çeken bir diğer eğitim sistemi de Cambridge Eğitim Sistemi'dir. Lise düzeyinde eğitim veren bu sistem, uluslararası geçerliliğin olması ve dil eğitiminden dolayı oldukça rağbet görmektedir. Bu sistemde *matematik, İngilizce, İslamiyat, Pakistan çalışmaları* ve *Urduca* alınması gereken zorunlu dersler olup üç tane de seçmeli ders

²⁹⁶ Akbaş, s.31

²⁹⁷ Akbaş, s.32

bulunmaktadır.²⁹⁸ Bu sistemi genelde özel okullar uyguladığından eğitim kalitesinin en yüksek olduğu okullar olarak görülmektedir. Eğitim kalitesi orta seviye olan okullar, *mahalle okulu* olarak bilinen Pakistan'ın ulusal eğitim sistemi *Matric sistemini* uygulamaktadırlar. Bu okulların eğitim dili Urduca'dır.

Pakistan genelinde ailelerin gelir düzeyinin düşük olmasından dolayı çocukların birçoğu ücretsiz olan devlet okullarına gitmektedir. Bu okullarda öğretmen yetersizliği, materyal eksikliği ve bina sıkıntısı gibi nedenlerle yeterli ve kaliteli bir eğitim verilememektedir. Ülkede yaygın olan bir eğitim kurumu ise medreselerdir. Bölgelerdeki vakıflar, dernekler ve yerel halk tarafından finanse edilirler. Eğitimin ücretsiz olduğu bu medreseler yerel oluşumlar tarafından idare edilmektedir. Bu medreselere rağbet diğer devlet okullarından çok daha fazladır.²⁹⁹

Pakistan'da eyalet sisteminin varlığından dolayı lise eğitimini tamamlayan öğrenciler her eyaletin kendine özgü öğrenci kabul etme uygulamalarına göre üniversitelerden kabul almaktadırlar. Bunun yanı sıra devlet ve özel üniversitelerin de kendilerine göre farklı kabul kuralları bulunmaktadır. Her üniversitenin kendine özgü özel bir sınavı vardır. Devlet üniversitelerine girmek isteyen öğrenciler, öncelikle üniversitenin bağlı olduğu eyaletin uygulamış olduğu *Merkezi Sınava* girmek zorundadırlar. Bu sınavı geçen öğrenciler okumak istedikleri üniversitenin yaptığı *kayıt sınavına* girerler ve aldıkları puana göre üniversite içindeki bir bölüme yerleştirilirler. Özel üniversitelere girmek isteyen öğrenciler ise eyaletler tarafından yapılan *merkezi sınavdan* aldıkları puan ortalaması ile istedikleri özel üniversiteye başvuru yapabilirler. Ancak bu üniversitelerde eğitim alabilmek için üniversite tarafından belirlenmiş olan ücreti ödemek zorundadırlar.³⁰⁰

Pakistan'da eğitim sistemi, geri kalmış pek çok ülkede olduğu gibi arka plana atıldığından yatırımların az yapıldığı bir alan olmuştur. Bu durum günümüzde de devam etmektedir.

²⁹⁸ Rıdvan Küçükali-Hüseyin Can Coşkun, "Pakistan Eğitim Sistemi ve Okullara Yönetici Atama Kriterlerinin İncelenmesi", *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama*, C.3, S.3, İstanbul, 2020, s.88-89

²⁹⁹ Emrin Çebi, "Pakistan'da Eğitim ve Belli Başlı Sorunlar", *İNSAMER*, 2018, S.4
https://insamer.com/tr/pakistanda-egitim-ve-belli-basli-sorunlar_1484.html Erişim Tarihi: 15/02/2021

³⁰⁰ Rıdvan Küçükali-Hüseyin Can Coşkun, s.94

III. BÖLÜM

2000 YILI SONRASI TÜRKİYE-PAKİSTAN İLİŞKİLERİ

3. SİYASİ VE DİPLOMATİK İLİŞKİLER

3.1. 2000 Yılı Öncesi İkili İlişkiler

Türklerin başta Hintliler olmak üzere alt kıtada yaşayan diğer kavimlerle olan ilişkileri Kuşanlar ve Akhunlar gibi Türk topluluklarına kadar uzanan köklü bir geçmişe sahiptir. Sonrasında Gaznelilerin Hint-alt kıtasına hâkimiyeti ile İslamiyet'le tanışan bölge halkı Türklerle daha yakın ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Babürlülerin ise bölgede üç yüz yıl hüküm sürmesi ile birlikte Türkler ve bölge insanı günümüzde de hala etkileri devam eden ortak bir kültür oluşturmayı başarmışlardır.³⁰¹

Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri, Fatih Sultan Mehmet döneminde 1463 yılında Behmeni Hanedanının Sultanı III. Muhammed Şah'ın, Fatih Sultan Mehmet'e bir mektup yazarak onu İstanbul'un fethi nedeniyle tebrik etmesi ve iyi ilişkiler kurmak istediğini söylemesi ile başlar. 1527 yılında Behmeni Hanedanlığının çöküşüne kadar karşılıklı gönderilen mektuplar ve elçilerle ilişkiler sürdürülür. İlişkilerin gelişmesinde Behmenilerin Hâce-i Cihân diye anılan ünlü veziri Hoca Mahmûd-ı Gâvân'ın rolü büyüktür. Gâvân, gönderdiği temsilciler ile Osmanlılarla doğrudan ticari ilişkiler kurmuş ve Bursa'ya kadar Hint mallarını göndererek burada bir pazar oluşturmayı başarmıştır.³⁰² XVI. Yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra halifeliğin Osmanlı Devleti'ne geçmesi ile birlikte Guçerat Hükümdarı II. Muzaffer Şah, 1518 yılında gönderdiği bir mektupla sultanın zaferini kutlar. Osmanlılarla dostluk kurmaya önem veren Muzaffer Şah, Yavuz Sultan Selim ile karşılıklı mektuplar göndererek siyasi münasebetlerin kurulmasını sağlar. Muzaffer Şah'ın veziri olan Melik Ayaz, sultana halife olarak hitap ettiği mektubunda Hint okyanusundaki Portekiz tehdidine karşı yardım ister ancak Yavuz Sultan Selim'in 1520 yılında vefat etmesiyle bu yardım gerçekleşemez. 1531 yılında Kanuni Sultan Süleyman, bu bölgeye bir donanma gönderir. Daha sonra bölgeye Portekiz baskısı ve artan tehditler sonucu 1538 yılında Hadım Süleyman Paşa idaresinde ikinci bir Osmanlı donanması gönderilir. Söz konusu donanma buradaki Portekiz üslerini top atışına tutarak Portekiz donanmasına önemli kayıplar veririr.³⁰³ Osmanlının bölgeye

³⁰¹ Şule Sevinç Kişi, "Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923)",

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl. 16, S.32, (Hacettepe Üniversitesi), Ankara, 2020, s.750

³⁰² Azmi Özcan, "Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.81

³⁰³ Mevlânâ Ebu'l Kalam Ahmed, **Hindistan'da İngiliz Zulmüne Karşı Savunma**, (çev. Emre Müftüoğlu),

yaptığı bu müdahale, o dönem ve sonrasında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ni ve halifeyi sığınacak tek liman olarak görmelerini sağlamıştır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Hint-alt kıtasının yavaş yavaş İngiliz hâkimiyeti altına girmesi bölge halkının Osmanlı ile yakınlaşma isteğini daha da artırır. 1849 yılında Osmanlı Devleti'nin Bombay ve Kalküta'da konsolosluk açması bölgedeki Müslümanların Osmanlı'ya olan bağlılıklarının devamını sağlar.³⁰⁴ 1853 yılında Kırım Savaşı'nın başlaması ile birlikte Hindistan'ın bazı şehirlerinde Türk ordusu için yardım toplanması bu bağlılığın bir göstergesi olarak görülebilir. Özellikle 1857 yılında Hindistan'daki büyük isyanın bastırılmasından sonra Hintli Müslümanlar, Panislamizm hareketini kendilerine güvence olarak görürler ve din kardeşliği temelinde bu hareketin batılı güçler karşısında güç kazanmasını sağlamak amacıyla her zaman Osmanlıya yardım için ellerinden geleni yaparlar.³⁰⁵

1877 yılında Türk-Rus savaşında (93 Harbi) yaralanan Türk askerleri için Kalküta şehrindeki camilerde yardımlar toplanmış, gösteriler yapılmış ve İngiliz hükümeti nezdinde olayın vahameti ve Osmanlıya destek olunması yönünden müracaatlarda bulunulmuştur. O dönemde söz konusu bölgede yaşayan Müslümanlar, *“Türkler için yapabileceğimiz her şeyi yapmak bizim için farzdır; zira yeryüzünde Müslümanların taşıdıkları haysiyet yüzündendir.”* anlayışı ile hareket ederek topladıkları yardımları, Osmanlıya ulaştırılmak üzere Hindistan'daki Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne vermişlerdir.³⁰⁶ Sonraki süreçte de Osmanlı'nın neredeyse girdiği her savaşta destek olmaya çalışmışlardır. 1897 Yunan Savaşı ve Hicaz Demiryolu inşası için büyük meblağlar yardım olarak gönderilmiştir. Yine 1911 yılında Osmanlı'nın İtalyanlarla yaptığı Trablusgarp Savaşı'nda zarar gören Türklerin yaralarını sarmak amacıyla Kalküta şehrinde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yardım komitesi oluşturulmuştur. Ayrıca Hint Müslümanları, Trablusgarp'ta yaralanan Osmanlı askerlerinin tedavisi için bir tıp heyeti ile birlikte yüz yataklı seyyar bir hastaneyi Osmanlıya ulaştırılmak üzere Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne teslim etmişlerdir.³⁰⁷ I. Dünya Savaşı'nın başladığı sırada ise Hint Müslümanları, Osmanlı'ya yardım için kampanyalar başlatmışlar ve İngilizlerin, Osmanlı aleyhine yaptığı en küçük hareketlerde bile onlara

(Has-Dağ yay.), İstanbul, 1982, s.6

³⁰⁴ Aziz Ahmad, **Studies in Islamic Culture in The Indian Environment**, Oxford University, 1964, s.10

³⁰⁵ Hilal Şahin, “Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanlarının Tarihi Bağı ve Hindistan Hilafet Hareketi”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.24, Kars, Sonbahar 2019, s.739

³⁰⁶ Özcan, “Osmanlı Hindistan Münasebetleri” s.84; Kişi, s.750

³⁰⁷ Hasan Taner Kerimoğlu, “Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yaptıkları Yardımlar”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.12, S.2, İzmir, 2012, s.166

karşı büyük tepkiler göstermişlerdir.³⁰⁸ Özellikle Çanakkale Savaşı'nın başlamasıyla daha sonra Pakistan'ın kuruluşunda da etkili olan ve milli şair olarak kabul görecek olan Muhammed İkbal, Lahor'da bir miting düzenleyerek Türkler için maddi yardım ve savaş gönüllüsü toplamıştır. Badşah Camii'nde yaptığı konuşmasında Hz. Muhammed'i rüyasında gördükten sonra yazdığı şu mısraları okumuştur:

“Dedi Hz. Muhammed
Cihan bahçesinden bana bir koku gibi yaklaştın
Söyle bana hediye olarak ne getirdin?
Dedim ki: Ya Muhammed, dünyada yok rahatlık,
Bütün özlemlerimden umudu kestim artık.
Varlık bahçesinde binlerce gül lale var,
Ama ne renk, ne koku...
Hepsi de vefasızdır.
Yalnız bir şey getirdim, kutlanmıştır tekbirlerle
Bir şişe kan ki eşi yoktur. Namusudur, vicdanıdır
Buyurun, bu Çanakkale şehitlerinin kanıdır.”³⁰⁹

Günümüzde hala Hindistan coğrafyasında yaşayan Müslümanların Osmanlı yıkılmasın diye kadınların üzerlerindeki ziynet eşyalarını ile ceplerindeki son kuruşa kadar gönderdikleri yardımlar minnetle anılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesinin ardından imzalanan Mondros Mütarekesi ile İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu işgal etmesi Kurtuluş Savaşı'nın başlamasına vesile olmuştur. Anadolu halkının başlattığı Kuvâ-yı Milliye hareketi ile bölgesel olarak topraklardan düşmanların çıkarılmaya çalışılmasının ardından Amasya Genelgesi, Sivas ve Erzurum Kongreleri ile top yekûn bir mücadele başlamıştır. Bu doğrultuda tam bağımsız bir ülke kurma amacı, hem Hindistan Müslümanları arasında hem de bütün İslam dünyasında geniş bir yankı uyandırmıştır. Bu bağlamda Hint Müslümanları

³⁰⁸ Umair S. Khan, **Türkiye ve Pakistan Arasındaki kamu Diplomasisi Pratiklerinin Mahiyeti ve Eğilimlerinin Bir Analizi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı), Ankara, 2018, s.41

³⁰⁹ Enes Polat, “Lahor'dan Çanakkale'ye Türkiye'nin Unutamadığı İyilik”, <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/lahordan-canakkaleye-turkiyenin-unutamadigi-iyilik-406116.html> Erişim Tarihi: 30/06/2021

“Hilafet Hareketi” ile Türklerin mücadelesini dünya kamuoyuna duyurarak bu mücadeleye maddi ve manevi yardımda bulunmuşlardır.³¹⁰

1947 yılında bağımsızlığını yeni ilan eden Pakistan, Hindistan Devleti karşısında daha zayıf olması nedeniyle bölgede güç kazanıp avantaj elde etmek için dış politikada yeni arayışlara girer. Pakistan, alt-kıtanın Müslüman ülkesi olması sıfatıyla İslam dünyasını oluşturan ülkelerle yakın bir dış politika izlemeye çalışır. Bu sebeple bölgedeki Müslümanların, geçmişte Anadolu’ya sağladıkları destekle şekillenmeye başlayan iki ülke ilişkileri dış politikada eşine az rastlanır bir şekilde ilerleme kaydeder. Aynı şekilde Türkiye de Pakistan gibi Arap olmayan ve büyük Müslüman nüfusa sahip bir ülke ile her zaman yakın ilişkiler kurmaktan yana tavır alır. İki ülkenin kendilerini bu kadar yakın hissetmelerinin nedeni olarak buldukları coğrafyaların stratejik açıdan önem arz etmesi, kültürel ve tarihsel derin ilişkilere sahip olmaları ve mücadele ettikleri problemlerin benzerlikleri gösterilebilir. Ayrıca hem Türkiye hem Pakistan önemli tarihsel birikimler sonucunda yeni dönemde kurulmuş modern devlet özellikleri taşımaktadırlar.³¹¹

Türkiye ve Pakistan’ın benzer sorunlar yaşadığı görülür. Kıbrıs ve Keşmir konularındaki sorunlar geçmişte başlamış ve günümüzde de halen devam etmektedir. Uluslararası alanda da bu konuda benzer zorluklarla karşılaşmışlardır. Pakistan, Kıbrıs ve PKK konularında her zaman Türkiye’ye destek vermiş, Türkiye ise Pakistan’a Keşmir konusunda Hindistan ile ilişkilerinin bozulması pahasına da olsa destek olmuştur. Her iki ülkede de belli aralıklarla askeri yönetimler sivil hükümetlere darbe yaparak demokrasiyi kesintiye uğratmışlardır. Yine her iki ülke, Pencap ve Fırat nehirleri üzerindeki haklar, terörizm, kaçakçılık, yüksek işsizlik oranları ve cari açık gibi konularda benzer problemlerle mücadele etmişlerdir.³¹²

İlerleyen dönemlerde Türkiye ve Pakistan, aralarındaki dostluk bağlarını güçlendirmek ve iş birliğini daha geniş alanlarda uygulamak amacı ile 26 Temmuz 1951 tarihinde Ankara’da “Dostluk Antlaşması” imzalarlar.³¹³ Antlaşmaya Türkiye’yi temsilen

³¹⁰ Kişi, s.763

³¹¹ Pakize Yüzbaşıoğlu, **Yeni Nesil Nükleer Enerji Santralleri ve Toryum Ekseninde Pakistan-Türkiye İş Birliğinin İki Ülke Dış Politikalarına Olası Etkileri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası Politik Ekonomi Bilim Dalı), İstanbul, 2019, s.47

³¹² Servet Arslan, “Bölgesel Güçlerin Güvenlik Alanında İşbirliği Çabaları”, **Güvenlik ve İşbirliği Semineri-I (Türkiye-Pakistan) (09 Aralık 2009)**, (Harp Akademileri Basımevi), Genelkurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, İstanbul, 2010, s.44

³¹³ Reşat Yazıcı, **Türkiye, İslam Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuat**, C.2, (Gelişim Matbaası yay.), Ankara,

dönemin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Pakistan'ı temsilen ise Pakistan'ın Ankara Büyükelçisi Mian Bashir Ahmad katılır. Bu antlaşmaya göre, 1) Yüksek Âkid, taraflar arasında ebedi barış ve dostane münasebetler cari olacağını ve bundan maada iki memleket halkı arasındaki samimi münasebetleri idame ettirmeye ve kuvvetlendirmeyi beyan eder. 2) Taraflar, milletlerarası esaslara ve usullere uygun şekilde aralarında diplomasi ve konsolosluk münasebetlerinin idamesi ile her bir taraf diğerinin nezdindeki diplomasi ve konsolosluk temsilcilerinin, mütekabiliyet esasına göre ve müsellemler beynelmilel esaslara uygun şekilde, en ziyade mazharı müsaade Devlet muamelesi görmeleri hususunda mutabık kalmışlardır. 3) Yüksek akit, tarafların bir an evvel imkân nispetinde ilerde akdeylemeyi taahhüt ettikleri anlaşmaları tahdidi olmayan bir şekilde tatdat etmektedir. 4) Taraflar, aralarında bütün anlaşmazlıkların mütad diplomatik yollardan, dostane ve muslihane bir şekilde halledilmesini kabul ve tasrih ederler ve bu usulün muvaffak olamadığı hallerde Birleşmiş Milletler Antlaşmasının hükümlerini ve kaidelerine uygun olan her hangi diğer bir usulü tatbik etmeyi taahhüt eyerler.³¹⁴

3 Nisan 1954 tarihinde ise Karaçi'de Türkiye ve Pakistan arasında Karaçi Antlaşması olarak da bilinen Türkiye-Pakistan Dostane İşbirliği Antlaşması imzalanır.³¹⁵ Antlaşmayı Türkiye adına Türk Büyükelçisi Selahaddin Refet Arbel, Pakistan adına da Dışişleri Bakanı Sir Zafirullah Han imzalamışlardır. Bu antlaşmaya göre, taraflardan biri herhangi bir sebep olmadan saldırıya uğradığında karşılıklı yardım yapılacak ve bir başka ülkeden de yardım alınabilecektir. İki ülke birbirlerinin iç işlerine karışmayacak, birbirlerinin aleyhine olan bir faaliyette bulunmayacaktır. Her iki taraf kültürel, iktisadi ve teknik konularda anlaşmalar imzalayarak silah ve cephane konusunda birbirlerine mümkün mertebe yardım edeceklerdir. Bu antlaşmalarla birlikte iki ülke ilişkileri kurumsal bir çerçevede ilerleme göstermeye başlamıştır.³¹⁶

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'da tehlike oluşturmasından endişelenen ABD ve İngiltere, bölgede bir savunma sisteminin oluşturulmasını gerekli görürler. Bunun için ABD Dışişleri Bakanı J. F. Dulles, bütün Orta

1982, s.300

³¹⁴ Türkiye ile Pakistan Arasında Dostluk Andlaşmasının Onanması Hakkında Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/259), <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c014/tbmm09014065ss0122.pdf> Erişim Tarihi: 30/06/2021

³¹⁵ Duman, s.1513

³¹⁶ Türkiye ile Pakistan Arasında Akdedilen Dostane İşbirliği Andlaşmasının Tasdikine Dair Kanun, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc037/kanuntbmmc037/kanuntbmmc03706416.pdf Erişim Tarihi: 30/06/2021

Doğu ülkelerine bir dizi ziyaretlerde bulunur. Ziyareti sırasında bölgedeki ülkelerin Sovyetler tehlikesinden haberlerinin olmadığını görür ve bir savunma sisteminin kurulmasının mümkün olamayacağı kanaatine varır. Bu sırada dönemin Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, Dulles'i Türkiye davet eder ve Sovyet tehdidine karşı Türkiye'nin kurulacak bir savunma sisteminde merkez olabileceğini belirtir.³¹⁷ Böylece bölgede Türkiye, Pakistan, İran, Irak ve Suriye'den oluşacak bir savunma sistemi ile Süveyş Kanalı'ndan Umman Denizi'ne ve Pakistan'a doğru uzanan geniş yelpazede petrol kaynaklarının ve stratejik bölgelerin korunması sağlanmış olacaktır.³¹⁸ Pakistan, Sovyetler Birliği'ne herhangi bir sınırı olmamasına rağmen hem bu tehdiye karşı duyarlı olduğunu göstermek hem de Keşmir konusunda Hindistan'a karşı elini güçlendirmek adına kurulacak olan bu sisteme dâhil olmayı kabul eder. Taraf ülkeler arasında yapılan ikili antlaşmalarla 1955 yılında Bağdat Paktı adı ile bir savunma teşkilatı kurulur. Bu pakt sayesinde Türkiye ve Pakistan arasındaki ilişkiler stratejik bir boyut kazanarak askerî ve teknik anlamlarda da yardımlaşmaların temeli atılmış olur. Neticede Türkiye, Pakistan'a silah yardımı ve askeri eğitim konularında destek olabilecektir.³¹⁹ Paktın üyesi olan Irak, ülkede 1958 yılında meydana gelen ihtilalden bir yıl sonra paktan ayrılır. Bunun sonucunda Bağdat Paktı şekil değiştirerek CENTO adını alır ve merkezi Ankara'ya taşınır. Böylece CENTO üyeleri faaliyetlerini ekonomik, kültürel ve teknik işbirliği konularında yoğunlaştırırlar.³²⁰

21 Temmuz 1964 tarihinde Türkiye, Pakistan ve İran devlet başkanlarının katılımıyla İstanbul'da resmî adı Regional Cooperation for Development (RCD) olan Bölgesel İşbirliği Teşkilatı hayata geçirilir. Sekretaryası Tahran'da bulunan teşkilatın amaçları şu şekilde ifade edilir:

- Malların üye ülkeler arasında serbest dolaşımını ve iş dünyaları arasında daha yakın ilişki kurulmasını sağlamak.
- Ortak teşebbüsler için çaba harcamak.
- Taşıma ve haberleşme sektörlerinde iş birliği yapmak.
- Eğitim ve öğretim imkânlarını seferber etmek, ortak kültürel mirasa sahip çıkarak bu alandaki faaliyetleri birlikte yürütüp yaygınlaştırmak.

³¹⁷ Ayşegül Şentürk, **CENTO Merkezi Antlaşma Teşkilatı (1959-1979)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı), Isparta, 2001, s.22

³¹⁸ İsmail Soysal, "1955 Bağdat Paktı", **Bellekten**, C.55, S.212, (TTK yay.), Ankara, 1991, s.185

³¹⁹ Selma Göktürk Çetinkaya, "Bağdat Paktı'nın Kuruluş Sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu ve Batı ile İlişkileri", **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.1, İstanbul, 2016, s.16

³²⁰ Davut Dursun, "Bağdat Paktı", **DİA**, C.4, İstanbul, 1991, s.447

- Ekonomilerin birbirini tamamlayıcı özelliğinden azami derecede faydalanarak hızlı kalkınmaya yardımcı olmak.

Bütün bu çabalara rağmen üye ülkeler arasında ticaretin fazla gelişmemesine rağmen teşkilat 1979 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. İran'da gerçekleşen devrimden sonra teşkilat işlerliğini kaybetmiştir. Ancak 1984 yılına gelindiğinde üye ülkeler tekrar bir araya gelerek 1985 yılında imzaladıkları bir protokolle Ekonomik İşbirliği Teşkilatı(EİT) adı altında yeni bir sistem kurmuşlardır. 1992 yılında Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Kazakistan ve Afganistan'ın da katılımıyla teşkilat üye sayısı 10'a çıkmıştır.³²¹ Bu anlaşmanın yanı sıra Türkiye ve Pakistan, BM ve İslam Ülkeleri Konferansı Örgütü gibi uluslararası kurumlarda da uyum içinde çalışmaya devam etmişlerdir.

1999 yılında Pakistan, Keşmir konusunda Hindistan'a karşı ayrılıkçılığı destekleyince bazı ülkeler tarafından terörü desteklemekle suçlanır. Daha sonra nükleer silah denemeleri de yapınca dış politikada yalnızlaşır. Ayrıca Pakistan'ın, Afganistan'daki Taliban'ı merkezi hükümet olarak görmesi ve desteklemesi Türkiye ile Pakistan arasındaki ilişkilerde kısa süreli de olsa bazı sıkıntılar oluşturur. Türkiye ve Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri, Taliban'ı kendi istikrarlarına karşı bir tehdit olarak görürler. Buna bağlı olarak Türkiye ve Orta Asya ülkeleri ortak hareket etme kararı alırlar. Bu bağlamda Türkmenistan-Pakistan gaz boru hattı projesinin askıya alınması Pakistan'ı ekonomik açıdan kısmi de olsa sıkıntıya sokar. Bu projenin amacı Türkmen petrolünün Hazar denizi üzerinden Pakistan'ın Gwadar limanına taşımak, buradan da Güneydoğu Asya ve Uzak Doğu bölgelerine aktarmaktır.³²² Türkiye, ilerleyen dönemde Pakistan ile ilişkilerinde yeni bir adım atmak adına 15 Ocak 2001 tarihinde İslamabad'da iki ülkenin dışişleri bakanlıkları arasında siyasi istişare mekanizmasının kurulmasına ilişkin "Mutabakat Muhtırası" imzalanmasına vesile olur.³²³

3.2. 2000 Yılından Günümüze Siyasi ve Diplomatik İlişkiler

3.2.1. 2000-2010 Yılları Arası İlişkiler

11 Eylül 2001 saldırılarından sonra ABD teröre karşı savaş ilan etmiş ve Pakistan, yalnız kaldığı dış politikada kendine yeniden yer edinebilmek adına ABD'nin yanında yer

³²¹ Emin Ertürk, "Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Teşkilatı", **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, s.265

³²² Mevlut Katik, "Turkey and Pakistan Sign anti-Terrorism Pact", **A EurasiaNet Commentary**, <https://www.refworld.org/docid/46ef8798a.html> Erişim Tarihi: 23/04/2021

³²³ Akbaş, s.134

almıştır. Bu durum Pakistan'ın Afganistan konusunda uyguladığı politikasını değiştirmesine neden olur. Böylece Pakistan, Türkiye ve Orta Asya ülkeleri ile ikili ilişkilerini geliştirme yoluna gider. 11 Eylül saldırıları sonrası atılan tüm bu adımlar Taliban yönetiminin sonunu getirir. Bu sırada Afganistan'da yaşanan çatışmalar nedeniyle Pakistan'a mülteci geçişlerinin başlaması ile Taliban üyelerinin de sınırdan geçmesi Pakistan için güvenlik sorununu ortaya çıkarır. Bunun üzerine Pakistan, ülke içinde bulunan el-Kaide ve Taliban üyelerine karşı ABD'nin de baskısı ile operasyonlar yapmak durumunda kalır. Bu durum Kuzeybatı Sınır Eyaleti'nde bulunan Federal Aşiret Bölgeleri'nin hükümete karşı ayaklanmasına neden olur.³²⁴ Pakistan, uluslararası arenada düştüğü yalnızlıktan kurtulmak isterken kendi içinde bazı sıkıntılarla karşı karşıya kalır.

1999 yılında devlet başkanı olan Pervez Müşerref döneminden itibaren Türkiye ve Pakistan arasındaki ikili ilişkileri iyi yönde geliştirme amacı ile üst düzey ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda 25 Ekim 2001 tarihinde Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Pakistan'a resmi bir ziyarette bulunur.³²⁵ Sezer, resmi törenle Türkçe "hoş geldiniz" diye karşılanır. İki liderin görüşmesinde özellikle Afganistan konusu ele alınır. Sezer, Müşerref'e Afganistan'da kurulacak yeni hükümette "ılımlı Taliban" kesiminin yer almasına Türkiye olarak sıcak bakmadıklarını ifade eder. Ayrıca yeni kurulacak olan hükümetin Afgan halkının seçimiyle ve tüm etnik grupları kapsayacak şekilde kurulması konusunda iki lider görüş birliğine varır. Müşerref'in, ılımlı Taliban grubunun da hükümette yer alması ısrarına karşı çıkan Sezer, onun yerine ülkenin yaklaşık %40'ını oluşturan Peştunların yer almasını ister. Sezer ve Müşerref yaptıkları basın toplantısında 11 Eylül saldırılarını kınayarak terörizmin İslam ile bağdaştırılamayacağını ifade ederler. Müşerref, yaptığı açıklamada "*İslam barış, hoşgörü ve anlayış dinidir. Şiddete ve masum insanların ölümüne karşıdır. Pakistan bu olayın sorumlularının adalet önüne çıkarılması için hemen harekete geçmiştir.*" der.³²⁶ Sezer ise Türkiye'nin her zaman Pakistan'ın yanında yer alacağını ifade ederek "*Kardeş Pakistan'ın göğüslemek zorunda kaldığı ciddi güçlükleri aşması için hak ettiği destek verilmelidir. Türkiye, kardeşinin yanında olacak ve elinden gelen desteği esirgemeyecektir.*" ifadelerine yer verir. Bu konuların haricinde iki lider, ekonomi ve ticaret başta olmak üzere her alanda ilişkilerin ortak yarar temelinde daha üst seviyelere çıkarılması hususunda anlaşıklarını belirtirler. Sezer, ziyaretinin ikinci

³²⁴ Akbaş, s.135

³²⁵ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2014)**, (Der yay.), İstanbul, 2008, s.1187

³²⁶ Milliyet Gazetesi, 27 Ekim 2001

gününde Lahor şehrini ziyaret ederek bölge halkının Türklere olan sevgisini yakından gözlemlene fırsatı bulmuştur.³²⁷

Bir dizi yurt dışı seyahatine çıkan Pervez Müşerref 7 Kasım 2001 tarihinde Türkiye'ye gelir. Yaptığı açıklamada Pakistan'ın terörizme karşı verilen mücadelede Türkiye ile beraber hareket ettiklerini ve Afganistan'daki iç çatışmaları mümkün olan en kısa sürede sona erdirmek için her türlü çabayı gösterdiklerini belirtir.³²⁸

2002 yılında Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin hükümete gelmesi ile birlikte iki ülke arasında yaşanan gelişmeler hız kazanır. 2003 yılının mayıs ayında dışişleri bakanı Abdullah Gül, çeşitli görüşmeler yapmak üzere İslamabad'a gider. Gül, Irak Savaşından sonra Pakistan'ı ziyaret eden ilk üst düzey Türk yetkilisi olmuştur. Yapılan görüşmelerde ekonomik, ticari ve siyasi konular derinlemesine masaya yatırılır.³²⁹ Aynı yılın haziran ayında ise Türkiye Cumhuriyeti Başbakan Recep Tayyip Erdoğan İslamabad'ı ziyaret eder. Bu ziyaretle Pakistan ile son dönemlerde arzu edilen seviyede ilerlemeyen ilişkilerin yeniden üst seviyelere çıkarılması amaçlanmıştır. Erdoğan, Pakistan Başbakanı Mir Zaferullah Han Cemali tarafından karşılanır. İki başbakan arasında ikili ilişkiler her yönüyle gözden geçirilir. Görüşmede Erdoğan, KKTC'nin İslam Konferansı Örgütü'ne tam üye olması konusunda Pakistan'ın destek vermesini ister. Görüşmelerden sonra düzenlenen ortak basın toplantısında Cemali, iki ülke ilişkilerini daha ileriye taşımak için yılda bir kez başbakan seviyesinde bir araya gelme kararı aldıklarını söyler. Erdoğan da iki ülke arasında ortalama 156 milyon dolar olan ticaret hacminin daha ileri seviyelere çıkarılmasını hedeflediklerini ifade eder. Cemali, Keşmir konusunda dönemin başbakanı Bülent Ecevit'in tavrı nedeniyle Erdoğan'a sitemde bulunmuştur. Zira Ecevit, daha önceden planlanan Pakistan gezilerini iptal ederek Hindistan'a ziyaretlerde bulunmuştu. Bu durumdan dolayı Pakistan ve Türkiye ilişkilerinde soğuk bir dönem yaşanmıştı.³³⁰ Erdoğan ise yaşanan bu soğukluktan haberinin olduğunu belirterek Keşmir sorununun barışçıl yollar ve uluslararası meşruiyete dayanan çözümden yana olduklarını ifade ederek şunları söyler; *“Adil çözümden yanayız, zulüme dayalı çözümü kabul etmemiz mümkün değil.”* Bu ziyaret

³²⁷ Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Pakistan Ziyaretlerinden Dönüşlerinde Esenboğa Havaalanı'nda Basına Yaptıkları Açıklama, <https://www.tcgb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/4913/cumhurbaskani-ahmet-necdet-sezerin-pakistan-ziyaretlerinden-donuslerinde-esenboga-havaalaninda-basina-yaptiklari-aciklama> Erişim Tarihi: 25/04/2021

³²⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 8 Kasım 2001

³²⁹ Gül'ün Pakistan Ziyareti, **Voice of Amerika**, <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-a-2003-05-20-5-1-87926992/817093.html> Erişim Tarihi: 25/04/2021

³³⁰ Pakistan'dan Ecevit Sitemi, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/pakistandan-ecevit-sitemi-153495> Erişim Tarihi: 25/04/2021

sırasında iki taraf arasında karayolu taşımacılığı, uyuşturucu ve kaçakçılıkla mücadele konularında anlaşmalar imzalanır. THY'nin Pakistan'a seferlerinin artırılması konusunda da görüş birliğine varılır.³³¹

2004 yılının Ocak ayında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in davetlisi olarak Ankara'ya gelen Pervez Müşerref, Meclis Genel Kurulu'nda bir konuşma yapar. Konuşmasına “*Türkiye, benim ikinci evim*” diyerek Türkçe başlar. Çocukluk ve öğrencilik yıllarının bir kısmını Türkiye’de geçirdiğini belirterek konuşmasının neredeyse yarısını Türkçe yapar.³³² Konuşmasında iki ülke ilişkilerinin yanı sıra bölgesel ve küresel gelişmeleri değerlendirir. Yapılan baş başa ve heyetler arası görüşmelerde ikili ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atılarak organize suçlarla ve uluslararası terörle mücadele, sağlık ve bankacılık gibi alanlarda sıkı işbirliği konusunda mutabık kalınır ve bazı anlaşmalar imzalanır.³³³ Özellikle uluslararası terörizm ve organize suçlarla mücadele konusunda imzalanan işbirliği anlaşması ile hem bilgi hem de uzman değişimi yapılması hususunda mutabık kalınır. Müşerref, son dönemlerde her iki ülkenin de çeşitli terör olaylarına maruz kaldığını ve terörün hedefi haline geldiğine dikkat çekerek, “*Bu terör eylemleri ve teröristler, İslam'ın adını kullanarak İslam'a zarar veriyor. İslam, aşırılıkların ve hoşgörüsüzlüklerin dini gibi algılanmaktadır. Terörizmi ve aşırılıkları reddetmeliyiz.*” şeklinde ifadeler kullanır.³³⁴ Ziyaret kapsamında İstanbul'a geçen Müşerref, burada işadamları ve medya mensupları ile bir araya gelir. Yapılan toplantılarda iki ülke arasındaki ticaret hacminin geliştirilmesi ve Türk iş adamları tarafından Pakistan'a yatırım yapılması konularında çağrıda bulunur ve Türkiye ile Pakistan arasındaki ticaret hacminin 2005 yılına kadar bir milyar dolara çıkarmayı hedeflediklerini söyler.³³⁵ Müşerref, katıldığı Türk-Pakistan İş Konseyi yemeğinde ise iki ülke arasında denizcilik hattının kurulması talebinde bulunur. Bu sayede iki ülke ticaret mallarının taşınması maliyetlerinde bir düşüş olacağı ifade edilir.

Müşerref'in Afganistan politikası ve Afganistan'a yapılan operasyonlara destek vermesi, terör örgütlerinin hedefi haline gelmesine neden olmuştur. Bu nedenle iki kez

³³¹ Akbaş, 369

³³² Pakistan Devlet Başkanı Pervez Müşerref Cumhurbaşkanı Sezer'in Konuğu olarak Ankara'da <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-a-2004-01-20-16-1-87944927/823912.html> Erişim Tarihi: 26/04/2021

³³³ Sercan Doğan, “Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Ziyareti Işığında Türkiye-Pakistan İlişkileri”, **Ortadoğu Analiz**, C.2, S.16, Ankara, 2010, s.94

³³⁴ Gökçen Ekici, “Gönüllü Dostluktan Zorunlu İşbirliğine”, **Stratejik Analiz**, C.4, S.47, Ankara, 2004, s.70

³³⁵ Akbaş, s.373

suikast girişimine maruz kalan Müşerref, Ankara'nın destek ve iş birliği mesajlarına vurgu yaparak Türkiye ile geliştirilmeye çalışılan siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerin Pakistan'ın bölgesindeki yalnızlığını gidereceğini ifade etmiştir.³³⁶

İki ülke arasında daha önce görüş birliği gereğince yılda bir kez görüşme kararı bağlamında Erdoğan, 20 Ekim 2005 tarihinde Pakistan'a başbakan olarak ikinci ziyaretini gerçekleştirir. Erdoğan'a bu ziyaretinde Başbakan Yardımcısı Mehmet Ali Şahin, Devlet Bakanı Mehmet Aydın, Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik, Sağlık Bakanı Recep Akdağ, Tarım Bakanı Mehdi Eker ve Bayındırlık Bakanı Faruk Özak eşlik ederler. Heyet, Pakistan'da yaşanan deprem nedeniyle Türkiye'de toplanan nakit ve beş uçak yardım malzemesini de beraberinde götürürler. Erdoğan'ı Pakistan Başbakanı Şevket Aziz karşılayarak onuruna iftar yemeği verir. Yemeğin ardından düzenlenen basın toplantısında Erdoğan yaptığı konuşmada Pakistan'daki depremin Türkiye'de büyük üzüntüye neden olduğunu belirterek, *“Türkiye olarak iki ülke arasındaki tarihi dostluk ve kardeşlik bağlarının tezahürü olarak ilgili birimlerimizle bu işe katkıda bulunmanın heyecanını yaşıyoruz. Tabii bu bizim kardeşlik bağlarımızın gereği, aynı zamanda Kurtuluş Savaşı sıralarında özellikle Pakistanlı kardeşlerimizin gösterdiği duyarlılığı halkımız çok iyi biliyor.”* ifadelerine yer verir. Depremi kış mevsiminde olması nedeniyle çadır ve battaniye hazırlıklarının yapıldığını söyleyen Erdoğan, *“İlk etapta Pakistan'a bir milyon civarında battaniye ulaştırılacak ve çadır yardımları peyder pey gönderilecek. Bunun yanında yine yoğun bir biçimde altyapı çalışmaları ve konut yapımına yönelik konuların incelenmesi ve bu hususlarda adımların atılması amacıyla ekiplerimizi getirdik. Yarın bölgeyi dolaştıktan sonra arkadaşlarımız ilgili yetkililerle görüşmeler yapmak suretiyle projelendirmeler yapıp ona göre adımlar atılacak.”* açıklamasını yapar.³³⁷ Erdoğan, deprem bölgesinde incelemelerde bulunduğu sırada yaraların sarılması için ayrıca 150 milyon dolarlık yardım sözü verir. Bu yardımın 100 milyon doları nakit, 50 milyon dolarının ise malzeme olarak verileceğini ifade eder. Erdoğan, hem deprem bölgesine giden ilk yabancı başbakan hem de verdiği yardım sözü ile Pakistan'a dış dünyadan en fazla yardım yapan lider olarak tarihe geçer. Ayrıca Erdoğan, 21 Ekim günü depremden en fazla hasarla çıkan Azad Keşmir'in başkenti Muzafferabad'a da giderek incelemelerde

³³⁶ Ekici, s.71; Akbaş, s.375

³³⁷ Recep Tayyip Erdoğan, “Yeni Türkiye Vizyonu”, **Mazlumların Sığınağı, Ocak 2003-Aralık 2014**, (Cumhurbaşkanlığı yay.-86), Ankara, 2019, s.67-68

bulunur. Burada Türkiye'nin kurduğu 50 yataklı sahra hastanesinde yaralıları ziyaret ederek geçmiş olsun dileklerini iletir.³³⁸

Ayrıca Erdoğan'ın bu ziyaretinde ticarete ve savunma sanayiinde işbirliğinin artırılmasına dair önemli kararlar alınır. Bu bağlamda iki ülke arasında 400 milyon dolar olan ticaret hacminin 1 milyar dolara çıkarılması hedeflenerek Türk iş insanlarına Pakistan'a yatırım yapmaları çağrısında bulunur.³³⁹

Türkiye ile Pakistan arasındaki en önemli gelişmelerden biri de Afganistan'ın durumu olur. Zira Türkiye, 11 Eylül sonrası ABD önderliğindeki uluslararası toplumun Afganistan politikalarına destek vermek durumunda kalır. 11 Eylül'ü takiben Afganistan'da yaşanan karmaşıklıklardan en fazla etkilenen ülkenin Pakistan olduğunu söylemek yanlış olmaz. Pakistan, Afgan hükümeti ile çeşitli sorunlar yaşayıp karşılıklı olarak birbirlerini suçlamalarından dolayı iki ülke ilişkilerinin gerginleştiği bir dönem başlar. Bu durumu çözmek adına dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in daveti ile Ankara'nın ev sahipliğinde, 29 Nisan 2007 tarihinde, Afganistan Cumhurbaşkanı Hamid Karzai ve Pakistan Cumhurbaşkanı Pervez Müşerref'in katılımı ile Türkiye-Pakistan-Afganistan üçlü zirve toplantısı gerçekleştirilir. Bu toplantı ile Türkiye, Afganistan ve Pakistan'ı bir araya getirerek sorunların çözümünde arabulucu rol üstlenmeyi hedefler.³⁴⁰ Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın da katıldığı toplantının sonunda Ankara Bildirisi imzalanır. Toplantı sonucunda yayınlanan bildiri ile söz konusu üç ülke arasındaki işbirliğini sağlamlaştırmak amacıyla yeni bir sürecin başladığı ifade edilir. Zirvede teröristlere ve devlet karşıtı faaliyetlere karışan unsurlara barınma, eğitim ve finansman sağlanmasının engellenmesi ve bu bağlamda somut istihbarat paylaşımı başlatılmasını teminen derhal harekete geçilmesi konusunda taahhütte bulunulur.³⁴¹ Ayrıca Müşerref ve Karzai, iyi komşuluk, toprak bütünlüğüne saygı ve birbirlerinin iç işlerine karışmama temelinde ikili ilişkilerini daha da güçlendirme konusunda görüş birliğine

³³⁸ Pakistan Erdoğan'ı Bekliyor <https://www.cnnturk.com/2005/turkiye/10/14/pakistan.erdogani.bekliyor/132369.0/index.html> Erişim Tarihi: 26/04/2021

³³⁹ Türkiye-Pakistan askeri İşbirliğinde Bugüne Nasıl Gelindi?, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-55947260> Erişim Tarihi: 26/04/2021

³⁴⁰ Doğan, s.97

³⁴¹ Afganistan İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Pakistan İslam Cumhuriyeti Başbakanı'nın Sekizinci Üçlü Zirve Sonucunda Kabul Edilen Ortak Bildiri, https://www.mfa.gov.tr/afganistan-islam-cumhuriyeti-cumhurbaskani_-turkiye-cumhuriyeti-cumhurbaskani-ve-pakistan-islam-cumhuriyeti-basbakani_nin-sekizi.tr.mfa Erişim Tarihi: 28/04/2021

varırlar. Bu bağlamda karşılıklı güvenlik ve işbirliği ortamını iyileştirip başta ekonomik kalkınma olmak üzere birlikte çalışmayı kararlaştırırlar.³⁴²

28 Ağustos 2007 tarihinde Türkiye’de Abdullah Gül’ün Cumhurbaşkanı olarak seçilmesinden sonra Pakistan ile Türkiye arasında üst düzeyde karşılıklı ziyaretlerin sayısı artar ve ilişkiler çok daha geniş bir alana yayılarak siyasi, stratejik ve ekonomik anlamda genişlemeye başlar.³⁴³ 2-3 Aralık 2007 tarihlerinde Abdullah Gül, Pakistan’a Cumhurbaşkanı sıfatı ilk resmi ziyaretini gerçekleştirir. Müşerref, Abdullah Gül’ü askeri bir üs de uçağın kapısında karşılar. İki lider el ele dostluk görüntüsü verir. Bu sırada Pakistan’da muhalif liderlerin destekçileri ve iktidar yanlıları arasında çatışmalar yaşanmaktadır. Gül, verdiği mesajda her iki tarafa da seslenerek Pakistan’ın geleceğine odaklanılması gerektiğini ifade eder. Ayrıca iki lider yaptıkları ortak açıklamada kardeşlik vurgusuyla her durumda birbirlerini destekleyeceklerini yinelerler. Pakistan’da dönemin muhalif liderleri olan Benazir Butto ve Navaz Şerif’in genel seçimleri boykot etme kararı almasından dolayı onlarla bir araya gelen Abdullah Gül, oluşan siyasi gerginliği yumuşatmayı başarır ve muhalif liderleri seçimlere katılmalarının daha faydalı olacağı konusunda ikna eder.³⁴⁴

18 Şubat 2008 tarihinde Pakistan’da yapılan genel seçimler sonucunda yeni bir hükümet göreve gelir ve ilerleyen süreçte de Pervez Müşerref, başkanlıktan ayrılarak Asıf Ali Zerdari cumhurbaşkanlığı görevini üstlenir. Parlamento seçimlerinden Benazir Butto’nun partisi olan Pakistan Halk Partisi, 88 milletvekili ile birinci parti olarak çıkar. Pakistan’da yaşanan yönetim değişikliği Türkiye ile olan ilişkilerde herhangi bir değişikliğe neden olmaz.³⁴⁵ Zerdari döneminde iki ülke arasında özellikle stratejik iş birliğine ve ekonomik ilişkilerin gelişmesine daha fazla önem verilir ve yeni adımlar atılır. 5 Aralık 2008 tarihinde Abdullah Gül’ün daveti üzerine Hamid Karzai ve Asıf Ali Zerdari İstanbul’da bir araya gelerek Türkiye-Pakistan-Afganistan üçlü zirvesinin ikinci toplantısı gerçekleştirilir. Toplantıya Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın da katılımıyla bölgesel ve uluslararası konularda görüş alış verişinde bulunulur. Toplantı sonrasında Erdoğan, görüşmelerde her üç ülkenin de terörle mücadele etmek zorunda kaldığını vurgulayarak

³⁴² Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri, **Genelkurmay Başkanlığı** (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yay.), Ankara, 2009, s.104

³⁴³ Khan, s.47

³⁴⁴ Hasan Kanbolat, “Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Pakistan’da”, **ORSAM**, <https://www.orsam.org.tr/tr/cumhurbaşkanı-abdullah-gul-pakistan-da/> Erişim Tarihi: 28/04/2021

³⁴⁵ Pakistan’da Genel Seçim ve Sonrası, <https://bianet.org/bianet/dunya/105137-pakistan-da-genel-secim-ve-sonrasi> Erişim Tarihi: 28/04/2021

aynı coğrafyada yaşamanın getirdiği şartlar ve küresel ekonomik krizin etkilerinin atlatılması için her zamankinden daha fazla iş birliği yapılmasının gerekli olduğunu ifade eder. Erdoğan, Pakistan ve Afganistan'ın iç politikalarında yaşadıkları sorunlara değinerek bunlara gereğinden fazla zaman harcamanın terörle mücadelede başarı oranını düşüreceğine vurgu yapar. Zirvede eğitim konusunun da gündeme geldiğini özellikle kız çocuklarının eğitilmesi ve genç nesillerin iyi bir eğitimden geçirilmesinin aşırılıklarla mücadelede etkili olacağını söyler. Bu bağlamda üç ülkenin eğitim bakanlarının bir araya gelmeleri konusunda görüş birliğine varılır.³⁴⁶ Yapılan görüşmelerin ardından üç ülkenin cumhurbaşkanları ortak bir açıklama yaparak bölgede güvenlik, istikrar ve ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesine dair taahhütlerini ifade ederler. Ayrıca bölgedeki tüm ülkelerin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı gösterilerek diğer devletlerin iç işlerine karışılmaması teyit edilir. Afganistan ve Pakistan başta güvenlik ve terörle mücadele olmak üzere madencilik, tarım, imalat, kara ve demir yolu iletişim hatları konularında projeler geliştirilip yeni adımlar atılması hususunda anlaşılır. Ayrıca söz konusu üç ülke arasında bölgeler arası işbirliğini teşvik amacıyla “Ortak Çalışma Grubu” kurulur. Grup, daha sonra yaptığı toplantılarda tarım sektörü odaklı organize sanayi bölgeleri ve iş geliştirme merkezi kurulması önerisinde bulunur. Özellikle madencilik, tarım ve hayvancılık projelerine önem verilmesini önerir. Bunların dışında terörizm ve uyuşturucuyla mücadele ile polis ve askerlerin eğitimi konusunda da ortak katılımlı eğitim kurslarının yapılması tavsiyesinde bulunur.³⁴⁷

Türkiye-Pakistan-Afganistan üçlü zirve toplantısının üçüncüsü Abdullah Gül'ün ev sahipliğinde 1 Nisan 2009 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilir. Toplantı kapsamında Gül ve Erdoğan, Afganistan ve Pakistan Cumhurbaşkanları ile ayrı ayrı görüşmeler yapar. Ortak toplantıların bazı bölümlerine Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ ve üç ülkenin askeri ve istihbarat yetkilileri de katılır. Toplantıda özellikle bölgede güvenlik, istikrar, barış ve ekonomik kalkınmayı teşvik edici projeler masaya yatırılır.³⁴⁸

Ekim 2009'da Pakistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştiren dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'a Asif Ali Zardari tarafından Pakistan'ın en büyük sivil ödülü olarak kabul edilen *Nişan-e Pakistan* verilmiştir. Pakistan senatosu ve Ulusal Meclis'in

³⁴⁶ Erdoğan, s.204-205

³⁴⁷ Afganistan İslam Cumhuriyeti, Pakistan İslam Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları Arasında Gerçekleştirilen İkinci Üçlü Zirve Sonucunda Kabul Edilen Ortak Açıklama, İstanbul, 5 Aralık 2008, https://www.mfa.gov.tr/afganistan-islam-cumhuriyeti_-pakistan-islam-cumhuriyeti-ve-turkiye-cumhuriyeti-cumhurbaşkanlari-arasında-gerçekleştirilen-ikinc.tr.mfa Erişim Tarihi: 30/04/2021

³⁴⁸ Milliyet Gazetesi, 2 Nisan 2009; Akbaş, s.398

ortak oturumunda konuşma yapan Erdoğan, Pakistan'ın terörizme karşı mücadelesinin mutlaka başarıya ulaşacağına vurgu yaparak, “*Terör ve aşırılıklarla mücadele de yalnız değilsiniz*” mesajını verir. Erdoğan, Pakistan Meclisi'nde konuşan ilk Türk Başbakanı ve dördüncü dünya lideri olmuştur. Erdoğan'ı resmi törenle karşılayan Pakistan Meclis Başkanı Fehmida Mirza, o dönemde dünyanın ilk ve tek kadın meclis başkanıdır. Erdoğan, bu ziyareti sırasında Pakistan'ı Anadolu Kartalı tatbikatına davet eder. Daha önceki yıllarda yapılan görüşmelerde olduğu gibi bu ziyarette de başta terörle mücadele olmak üzere birçok konu masaya yatırılarak ikili ilişkileri daha da ileriye taşımak için neler yapılabileceği üzerinde durulur.³⁴⁹

Görüşmelerde Pakistan Başbakanı Yusuf Ziya Gilani, Türkiye'deki İmam Hatip Lisesi modelini Pakistan'daki dini aşırılıkları önlemek amacı ile inceleyerek uygulamak istediklerini söyler. Bunun üzerine Erdoğan, kendisinin de bir imam hatip mezunu olduğunu belirterek bu liselerin yapısı hakkında bilgi verir. Ayrıca Gilani, Pakistan F-16 savaş uçaklarının TAI'de modernizasyonunun yapılacak olmasını çok önemsediklerini ifade eder. Ayrıca Gilani, Keşmir konusunda Türkiye'nin yaklaşımını takdir ettiklerini ifade ederek Orta Asya ile ilişkilerin geliştirilmesi konusunda Türkiye'ye yardımcı olabileceklerini söyleyip, “*Bizim Çin ile ilişkilerimiz iyi, size bu konuda yardımcı olabiliriz.*” açıklamasında bulunur. Erdoğan da Pakistan'ın NATO'ya katılması için Türkiye'nin elinden geleni yapacağını belirtir. Yapılan baş başa ve heyetler arası görüşmeler sonucunda iki ülke arasında iş birliğine dair bazı anlaşmalar imzalanarak Türkiye ile Pakistan arasında iş adamlarına uygulanan vizenin kaldırıldığı açıklanır.³⁵⁰

İslamabad'da iki ülke arasında 25 Ekim 2009 tarihinde TİKA tarafından Program Koordinasyon Ofisi Kurulmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası imzalanır.³⁵¹ Erdoğan gezisinin sonunda Keşmir'in başkenti Muzafferabad'a giderek 2005 yılındaki depremin ardından TOKİ tarafından yaptırılan konutların ve sosyal tesislerin açılışını yapar.³⁵² Bu gezi ile birlikte iki ülke arasındaki dostluk bağlarında büyük bir gelişme kaydedilip iş birliği konusunda atılan adımlar belli bir plana göre uygulamaya konulur.

³⁴⁹ Milliyet Gazetesi, 26 Ekim 2009

³⁵⁰ Pakistan Türk İş Adamlarına Vizeyi Kaldırdı, <https://www.cnnturk.com/2009/dunya/10/25/pakistan.turk.isadamlarina.vizeyi.kaldirdi/549170.0/index.html>
Erişim Tarihi: 28/04/2021

³⁵¹ <http://www.resmigazete.gov.tr/default.aspx#> Erişim Tarihi: 28/04/2021

³⁵² Cumhuriyet Gazetesi, 27 Ekim 2009

11-15 Ocak 2010 tarihinde Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç'ın daveti üzerine Pencap Eyaleti Başbakanı Şahbaz Şerif, Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirir. Şerif, bu ziyareti yaklaşık yüz kişilik bir iş adamı grubuyla yaparak Ankara, İstanbul ve Kayseri'de temaslarda bulunur.³⁵³ 25 Ocak 2010 tarihinde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün himayesinde Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin ev sahipliğinde Türkiye-Pakistan-Afganistan üçlü zirvesinin dördüncü toplantısı Çırağan Sarayı'nda gerçekleşir. Gül, önce Karzai, daha sonra da Zerdari'yi kabul ederek ikili görüşmeler yapar. Yapılan görüşmelerde 2011 yılında Afganistan-Pakistan arasındaki güvenliğin sağlanmasının tamamen Afganistan'a devredilme sürecinin nasıl olacağı hakkında görüş alış verişinde bulunulur. Ayrıca Taliban'ın buna nasıl tepki vereceği ve üç ülkenin bu konuya nasıl destek verecekleri tartışılır. Sonrasında Karzai ve Zerdari durumu kendi aralarında değerlendirirler. Toplantıya bir önceki zirvede olduğu gibi her üç ülkenin de genelkurmay başkanı ile istihbarat teşkilatından yetkililer katılır ve ortaklaşa çalışmayla terörle mücadele ve Afgan ordusunun eğitimi konusu ele alınır. Zira Taliban'ın Pakistan'ın Kuzeybatı Sınır Eyaleti'nde aşiretlerin kontrolündeki bölgede faaliyetlerini artırması Pakistan ve Afganistan ilişkilerinin gerilmesine neden olur. Bunun üzerine Türkiye, arabulucu olarak Taliban liderleri ile görüşme teklifinde bulunur.³⁵⁴ Ayrıca eğitim konularını görüşmek üzere her üç ülkenin milli eğitim bakanları bir araya gelerek müzakerelerde bulunur. Yapılan görüşmeler sonucunda yayınlanan bildirimde imam hatip liselerini de içine alan eğitim önerileri kabul edilir. Bu zirvede ülkeler arasındaki ekonomik işbirliğinin ve yatırımların geliştirilmesi için de yetkililer arasında ayrıca bir görüşme gerçekleştirilmiştir.³⁵⁵

Aynı yılın 28 Şubat-4 Mart tarihleri arasında Pakistan'ın yatırımlardan sorumlu devlet bakanı Saleem H. Mandviwalla Türkiye'yi ziyaret ederek devlet bakanı Zafer Çağlayan, Başbakan yardımcısı Bülent Arınç ve Türkiye-Pakistan KEK (Karma Ekonomik Konseyi) eş başkanı ve devlet bakanı Mehmet Aydın ile temaslarda bulunur. 7-12 Mart tarihlerinde de Pakistan Ulusal Meclisi Başkanı Fehmida Mirza, 8 Mart Dünya Kadınlar günü münasebetiyle Türkiye'ye davet edilir. Söz konusu tarihler arasında Türkiye'yi ziyaret eden Mirza, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, TBMM Başkanı Mehmet Ali Şahin, Milli Eğitim Bakanı Nimet Çubukçu ve TBMM Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Murat

³⁵³ Dış Politika Kronolojisi, Ocak, <https://www.mfa.gov.tr/ocak.tr.mfa> Erişim Tarihi: 28/04/2021

³⁵⁴ İstanbul'da Afgan Zirvesi, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/01/100125_turkey_afghan Erişim Tarihi: 28/04/2021

³⁵⁵ Akbaş, s.400

Mercan ile temaslarda bulunarak böyle bir günde Türkiye'ye davet edilmekten duyduğu memnuniyeti dile getirir.³⁵⁶

Aradan daha bir ay geçmeden Zerdari'nin daveti üzerine Abdullah Gül, 30 Mart-2 Nisan tarihleri arasında Pakistan'a gerçekleştirdiği resmi ziyaretinde İslamabad ve Lahor'da çeşitli temaslarda bulunur. Gül, Cumhurbaşkanı Zerdari, Başbakan Gilani, Meclis Başkanı Mirza, Senato Başkanı Naek, ana muhalefet partisi lideri Navaz Şerif, Pencap Eyalet Başbakanı Şahbaz Şerif ve Pencap Eyalet Valisi Taseer ile görüşmeler yapar. Yapılan görüşmeler sonucunda planlama, yatırımlar ve tarım konularında mutabakat zaptları imzalanır. Bu bağlamda daha önce başlayan müteahhitlik, enerji, ulaştırma, bankacılık, turizm ve savunma sanayi alanlarındaki çalışmalar somut projeler haline getirilir. Abdullah Gül, ziyareti sırasında muhalefette bulunan Navaz Şerif ile Başbakan Gilani'yi bir araya getirir. Bu durum kamuoyunda Türkiye'nin Pakistan'daki siyasal aktörleri uzlaştırmak suretiyle ülkede istikrar sağlamaya çalıştığı yorumlarına sebep olur ve Pakistan'da siyasal istikrarın oluşmasının bölgesel güvenliğin sağlanmasında etkili olacağı değerlendirilir.³⁵⁷

Bu ziyaret esnasında Pakistan *Kaidi Azam Üniversitesi* tarafından Abdullah Gül'e uluslararası ilişkiler dalında fahri doktora unvanı verilir. Tören güvenlik gerekçesiyle Cumhurbaşkanlığı Sarayı'nda gerçekleşir. Ayrıca Gül'e Pakistan'ın en saygın nişanlarından olan *Nişan-ı Pakistan* takdim edilir. Gül, İslamabad'daki temaslارının ardından nisan ayının birinci günü ülkenin kültür başkenti olarak bilinen Lahor'a geçer. Bölge halkı Gül'ü ellerinde Türk bayrakları ile karşılarken caddelerin Gül'ün posterleri ile donatılması dikkat çeker. Navaz Şerif'in konutunda Gül onuruna verilen yemeğe iktidar ve muhalefet parti liderlerinin katılması bu ziyaretin birleştirici bir unsur olarak Pakistan için oldukça önem arz ettiğini söylemek yanlış olmaz. Yemekten sonra Gül, adının verildiği "Abdullah Gül Kavşağı"nın açılışını yapar.³⁵⁸

Aynı yılın 12-13 Ekim günleri başbakan Erdoğan, beraberinde kabine üyelerinden oluşan bir heyet ile birlikte Pakistan'a gider. Heyetler arasında yapılan çeşitli görüşmelerden sonra sel felaketinin olduğu bölgeye geçer. Erdoğan, felaketin yaşandığı bölgede TİKA ve TOKİ'nin yaptığı çalışmalarla ilgili bilgi vererek konuşması arasında şu

³⁵⁶ TBMM Meclis Haber https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=98234 ; Dış Politika Kronolojisi, Mart, https://www.mfa.gov.tr/mart_tr.mfa Erişim Tarihi: 28/04/2021

³⁵⁷ Doğan, s.92

³⁵⁸ Pakistan Özel, <http://www.abdullahgul.gen.tr/sayfa/ziyaretler/pakistan-ozel/> Erişim Tarihi: 29/04/2021

cümlelere yer verir: “Bunları hamaset olsun diye değil kardeşliğin bize yüklediği sorumluluk gereği anlatıyorum. Kardeşlik zor günde belli olur. Arapların güzel bir atasözü var, ‘tokların şükretmesi önemli değil, zira toklar zaten şükreder’ önemli olan darda şükredebilmektir. O da kendinden darda olana bakarak şükretmektir. Biz buna bakacağız, ama bir de aramızda dayanışma olacak. Bu da mensubu olduğumuz dinin bize yüklemiş olduğu bir görev. Bunu yerine getirmek zorundayız. Onun için de koşuyoruz, koşacağız, koşturacağız. Gecikmeye tahammülümüz yok. Önümüzde kış var, bu mevsimin sıkıntıları var. Yoğun bir çalışma yapmamız lazım. Onun için değerli başbakan kardeşime söyledim. Hemen yerini belirleyelim. Yıkılmış okulları yapalım. Hastanelere ihtiyacımız var. 2 tane sahra hastanesi kurduk, 3.sünü kuruyoruz. Kalıcı hastaneler için de süratle adım atacağız. Onun için bugün buradayız, sizlerle beraberiz. Şunu bilmenizi isterim ki; Türk milleti sizi unutmadı, unutmuyor. Onların selamını size getiriyorum.”³⁵⁹

Erdoğan konuşmasından sonra sel mağdurları için yapılan Mevlana evlerinin açılış törenine katılarak burada yaptığı konuşmasında da Pakistan halkına terör uyarısında bulunur. Türkiye olarak aynı sorunla mücadele ettiklerini vurgulayarak Pakistan’ın da birliğine kastedenlerin olduğunu belirtir. Bu yüzden bölge halkına bunu bozmak isteyenlere fırsat vermemelerini, ülkedeki birlik, beraberlik ve bütünlüğe sahip çıkmaları tavsiyesinde bulunur.³⁶⁰ Ertesi gün kahvaltıda Erdoğan’la bir araya gelen Gilani, Türk halkının toplamış olduğu 200 milyon dolarlık yardım için minnettar olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca Erdoğan ve eşi diğer dünya liderlerine ve eşlerine kişisel mektuplar yazarak uluslararası toplumu harekete geçirmeye çalışmış ve Emine Erdoğan kişisel mücevherlerini de orada yardım olarak bağışlamıştır.³⁶¹ Gilani, Türkiye’nin yaptığı bütün bu yardımlar ve sel felaketi mağdurları için Türkiye’de camilerde toplanan paralar nedeniyle memnuniyeti ve mutluluğunu belirtir. Ayrıca Türkiye, felaketzedeler için prefabrik evlerden oluşan bir köy kurar. 10 bin kişi için 2000 ev yapıldığını söyleyen Gilani, Türkiye’nin bunu yapan ilk ülke olduğunu ifade eder.³⁶²

2010 yılının Aralık ayında (6-9 Aralık) Pakistan Başbakanı Gilani ve ailesi, Erdoğan’ın daveti üzerine Türkiye’ye gelirler. Bu ziyaret sırasında Cumhurbaşkanı

³⁵⁹ Başbakan Erdoğan’ın Pakistan Ziyareti Bitti, <https://www.cnnturk.com/2010/dunya/10/13/basbakan.erdoganin.pakistan.ziyareti.bitti/592906.0/index.html> Erişim Tarihi: 30/04/2021

³⁶⁰ Haber Türk Gazetesi, 14 Ekim 2010

³⁶¹ Pakistan Grateful to Turkey for Generous Support-Pakistani Prime Minister, <http://pakturkey.blogspot.com/2010/10/pakistan-grateful-to-turkey-for.html> Erişim Tarihi: 30/04/2021

³⁶² Pakistan Postası, C.35, S.7, Eylül-Ekim 2010, s.4

Abdullah Gül, iki ülke ilişkilerine yapmış olduğu katkılardan dolayı Gilani'ye "Cumhuriyet Nişanı" takdim eder. Ertesi gün Gilani, Meclis Genel Kurulu'nda bir konuşma yapar. Konuşmasında iki ülkenin dostluğuna vurgu yapan Gilani, "*Biz iki devlette yaşayan bir milletiz. Türkiye'nin uluslararası sahada dik durması, bölgesel ve küresel barış için yaptığı katkılardan dolayı saygı görmesinden büyük gurur duyuyoruz.*" ifadelerini kullanır. Ayrıca Cumhuriyet Nişanı'ndan dolayı Gül'e ve Türk hükümetine teşekkür ederek, Pakistan'da yaşanan sel felaketinden dolayı Türk halkının yaptığı yardımlara müteşekkire olduklarını belirterek "*Türk halkının gösterdiği olağanüstü dayanışma, destek ve cömertlik sayesinde güç bulduk, ruhumuz canlandı, umutlarımız tekrar yeşerdi. Dostluk ve düşüncenin doğurduğu sıcak duygular Türkiye genelinde ifade edildi. Türk çocuklarından en tepedeki liderine, Konya'dan harçlığını bağışlayan küçük öğrenciden emekli maaşını veren yaşlı adama kadar herkes destek oldu. Bunlar bizi çok duygulandırdı. Kalplerimizi ısıtan birçok örnek, hafızamızdan silinmeyecek izler bırakmıştır.*" şeklindeki cümlelerle duygularını ifade eder. Ayrıca konuşmasında güvenlik, ekonomi, kültür ve siyasi konulara da değinen Gilani, bu alanlardaki işbirliğini 21. yüzyıl ortaklığına dönüştürmeyi hedeflediklerini söyler. Özellikle terör konusu üzerinde duran Gilani, bu konuda hiçbir ülkenin tek başına mücadele edemeyeceğini, sadece askeri önlemlerin yeterli olmayacağını, uluslararası kamuoyunun uyumlu bir şekilde çalışmasının gerekliliğine dikkat çeker. Geçmişte başarılarıyla tanınan ve hayranlıkla izlenen İslam dünyasının bugün sayısız tehlikelerle karşı karşıya olduğunu vurgulayan Gilani, hep beraber kitleleri ayağa kaldıracak sosyo-ekonomik bir gelişme başlatılması gerektiği üzerinde durur.³⁶³

22-24 Aralık 2010 tarihinde yılın son toplantısı olarak Türkiye-Pakistan-Afganistan üçlü zirvesinin beşinci toplantısı gerçekleştirilir. Gül, zirvenin açılışında yaptığı konuşmada üç ülke arasında var olan ilişkilerin çok özel olduğunu söyler. Söz konusu ilişkilerin devletlerarası olmasından ziyade halkların birbirine olan bağlılıklarından dolayı farklı bir anlam taşıdığına vurgu yapar ve "*Halklarımız arasındaki köklü tarihi geçmişe dayanan sağlam dostluk bağları, bizi birbirimize yakınlaştırmaktadır.*" ifadesine yer verir. Konuşmasının devamında üçlü zirvelerin başladığı 2007 yılından itibaren bölgenin yararına birçok projenin hayata geçirilmesiyle zirvelerin iş birliği kurumu haline geldiğini, belirtir. Ayrıca Türkiye ile Pakistan arasında demiryolu bağlantısının önemine de dikkat

³⁶³ Prime Minister Gilani Address to Turkish Grand National Assembly, <http://pakturkey.blogspot.com/2010/12/prime-minister-gilani-address-to.html> Erişim Tarihi: 30/04/2021

çekerek zaman içerisinde demiryolu bağlantısının Afganistan'ı da içine alacak şekilde geliştirilmesi ve bu bağlamda iletişim, havayolu, ticaret ve enerji bağlantılarının daha da güçlendirilmesinin gerekliliği üzerinde durur. Zirvenin ardından yapılan ortak basın toplantısında Zerdari, bölgenin ekonomik kalkınmasını sağlamak ve refah seviyesini artırmak için kansere benzettiği terörün tamamen yok edilmesi gerektiğini söyler.³⁶⁴ Zirvede özellikle üzerinde durulan terör konusunun çözümü için her üç ülkenin iç işleri, dışişleri bakanları, istihbarat teşkilatları başkanları ve genelkurmay başkanlığı harekât başkanlarının ortak çalışmasına karar verilir. Ayrıca Türkiye, Pakistan ve Afganistan silahlı kuvvetlerin katılımıyla Nisan 2011'de ortak bir tatbikat yapılacağı açıklanır.

3.2.2. 2011-2020 Yılları Arası İlişkiler

Abdullah Gül'ün daveti üzerine 11-14 Nisan 2011 tarihleri arasında Zerdari, Türkiye'yi ziyaret eder. Türkiye'de ilk buluşmasını Erdoğan ile gerçekleştirir. Yapılan ikili görüşmede bölgesel ve uluslararası konularda görüş alışverişinde bulunan liderler, iki ülke tarafından kurulan Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi'nin çalışmaları kapsamında planlanan projelerin hayata geçirilmesi konusunda kurumsal düzenlemeleri destekleme kararı alırlar. İki ülke iş adamlarının yatırımlar için daha fazla teşvik edilmeleri konusunda anlaşan liderler, tekstil, telekomünikasyon, madencilik ve teknoloji alanlarında ortak girişimler oluşturmanın gerekliliğine vurgu yaparlar. Zerdari, Türkiye'nin siyasi istikrarı ve ekonomik büyümesinden övgü ile bahseder. Bu durumun, genel olarak İslam dünyasında bölgesel barışın ve istikrarın ilerlemesine de katkı sağladığını ifade eder. Ayrıca Türkiye'nin demokratik ve ekonomik olarak güçlenmesinin diğer Müslüman ülkelere ilham verdiğini belirtir.³⁶⁵ 13 Nisan günü Gül tarafından kabul edilen Zerdari, hazırlanan özel bir törenle kendisine 'Devlet Nişanı' takdim edilir. Gül, takdim töreninde yaptığı konuşmada Zerdari'nin zor bir coğrafyada zor şartlar altında örnek bir liderlik gösterdiğini belirterek *"Çalışmalarınız bölgesel ve küresel barış, huzur, istikrar ve refahın geliştirilmesi bakımından hayati önem taşımaktadır. Türkiye ile Pakistan ilişkilerinin pekiştirilmesine yaptığınız katkılar ise her türlü takdirin üstündedir."* der. Zerdari ise aldığı nişanın kendisi ve halkı için büyük bir onur olduğunu belirterek değerli bir hazine olarak saklayacağını ifade eder. Ayrıca Zerdari, bu törenin sembolik olmaktan çok öte olduğunu, aldığı nişanın iki ülke ilişkilerini daha da geliştirme yönünde kendisine yeni

³⁶⁴ Türkiye-Afganistan-Pakistan Üçlü Zirvesi, <http://www.abdullahgul.gen.tr/sayfa/ziyaretler/tapucluzirve>
Erişim Tarihi: 30/04/2021; Pakistan Postası, C.35, S.4, Kasım-Aralık 2010, s.3

³⁶⁵ Zerdari, Erdoğan Pledge to Focus on Building Strategic Partnership, <http://pakturkey.blogspot.com/2011/04/zardari-erdogan-pledge-to-focus-on.html> Erişim Tarihi: 02/04/2021

sorumluluk yüklediğini belirtir.³⁶⁶ Zerdari, törenden sonra TBMM'yi ziyaret eder. Burada Meclis Başkanı Mehmet Ali Şahin ile görüşen Zerdari, aldığı Devlet Nişanından duyduğu memnuniyeti dile getirir. Şahin, bu nişanın iki ülkenin örnek ilişkilerinin simgesi olduğunu vurgulayarak ilişkilerin kurumsal bir boyuta taşındığını söyler ve Pakistan'ın terörle mücadele konusundaki tavrını Türkiye olarak takdir ettiklerini ve desteklediklerini ifade eder. Bunun üzerine Zerdari, *“Bizim Pakistan’da bir değişimiz var. Bir artı bir iki etse de, Türkiye ile Pakistan bir araya geldiğinde bu on bir demektir. Yani Türkiye ve Pakistan iki kardeş ülkedir. Türkiye, Pakistan’ın yaşadığı acıları çok iyi anlıyor.”* ifadelerine yer verir. Yine Zerdari, daha önceki ziyaretlerinde Türkiye’deki enflasyonun çok yüksek olduğunu, ancak şu anda Türkiye’nin örnek oluşturacak bir duruma geldiğini vurgular.³⁶⁷ Ziyaretinin son gününde Zerdari, düşünce kuruluşları üyeleri, basın mensupları, akademisyenler ve iş adamları ile bir araya gelir. Yapılan görüşmelerde özellikle ekonomi ve güvenlik konuları üzerinde durulur.

2011 yılının Kasım ayının ilk günü Türkiye-Pakistan-Afganistan üçlü zirvesi, üç ülkenin cumhurbaşkanlarının yanı sıra dış işleri ve iç işleri bakanları, üst düzey askeri ve istihbarat yetkililerinin katılımıyla İstanbul’da gerçekleştirilir. Gül’ün önce her iki ülkenin başkanları ile ayrı ayrı görüşmesinden sonra genel oturuma geçilir. Oturumun açılışında Gül, üç ülkenin dostluk bağlarının geçmişe gittiğini hatırlatarak bu bağları korumanın ve güçlendirmenin herkes için ortak bir görev olduğunu belirtir. Bu yüzden zirvede üçlü iş birliğinin nasıl daha ileriye taşınabileceğine dair görüş alış verişinde bulunacaklarını söyler. Zirvenin ana gündemini ekonomik kalkınma ve güvenlik alanlarındaki iş birliğini artırma ve Afganistan’da güvenliğin sağlanması konuları oluşturur. Ayrıca toplantıda ABD askerlerinin 2014’e kadar Afganistan’dan çıkmasından önce strateji belirlenmeye çalışılır.³⁶⁸ Söz konusu toplantı, 20 Eylül’de Afganistan eski devlet başkanı Burhaneddin Rabbani’nin öldürülmesinin Pakistan ve Afganistan ilişkilerinde oluşturduğu gerginliğin gölgesinde geçer. Abdullah Gül ortamı yumuşatmak ve suikastın aydınlatılması için Türkiye öncülüğünde bir işbirliği komisyonu kurulacağını ve Türkiye’nin bu çalışmalara destek vereceğini açıklar.³⁶⁹

³⁶⁶ Pakistan Cumhurbaşkanı Zerdari’ye Devlet Nişanı, <http://www.abdullahgul.gen.tr/haberler/170/79507/pakistan-cumhurbaskani-zardariye-devlet-nisani.html>
Erişim Tarihi: 02/04/2021

³⁶⁷ Pakistan Cumhurbaşkanı Zerdari’den Ziyaret, **Meclis Haber Dergisi**, S.170, Ankara, Mart 2011, s.44

³⁶⁸ Yeni Şafak Gazetesi, 02 Kasım 2011

³⁶⁹ Pakistan Postası, C.35, S.8, Ekim-Aralık 2011, s.3

20-22 Mayıs 2012 tarihlerinde Erdoğan, Başbakan Gilani'nin daveti üzerine Pakistan'a gider. Ziyaretinde çeşitli temasların yanı sıra 'Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi' toplantısına katılır. Ziyaretinin ilk gününde Pakistan Ulusal Meclisi'nde bir konuşma yapar. Konuşmasında, *"Demokrasilerde muhalefet en az iktidar kadar önemlidir. Muhalefetin tek amacı iktidarı sınırsızca eleştirmek, onu bir an önce iktidardan uzaklaştırmak olamaz. Muhalefetin esas işleri, halk yararına icraatlara destek olmak, yanlış yapıyorsa doğrusunu söylemektir. Yapıcı bir muhalefet demokrasinin olmazsa olmazıdır."* ifadelerine yer verir. Erdoğan, ayrıca 'Arap Baharı' adı verilen Orta Doğu'da yaşananlara istinaden, *"Üzülerek şunu söylemek durumundayım. Şu anda İslam dünyasında olanları görüyoruz, takip ediyoruz. Tunus'ta başlayıp Mısır'da, Yemen'de, Filistin'de, Suriye'de devam eden süreç, Irak'taki gelişmeler endişe vericidir. Eğer güçlü bir İslam dünyası olursa bunları barışla çözmeye imkânımız olacaktır."* sözlerine yer verir. Konuşmasını yaşasın Türkiye-Pakistan dostluğu diyerek bitirir.³⁷⁰

Meclisteki oturumdan sonra Erdoğan, Gilani ile baş başa bir görüşme gerçekleştirir ve akabinde Türkiye-Pakistan Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi toplantısına geçilir. Yapılan toplantı sonunda sekiz anlaşma ve mutabakat zaptları imzalanır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: **1)** Orta Doğu Teknik Üniversitesi ile Kaid-i Azam Üniversitesi arasında "Teknopark" kurulmasına ilişkin mutabakat muhtırası. **2)** Türkiye ile Pakistan arasında arşiv alanında işbirliği protokolü. **3)** Yatırımların karşılıklı teşvik edilmesi ve korunması anlaşması. **4)** Karaçi Belediyesi ve Albayrak Holding arasında katı atık yönetimi mutabakat muhtırası. **5)** İki ülke arasında şehirleşme alanında mutabakat muhtırası. **6)** Ortak ekonomik komisyon protokolü. **7)** İki ülke arasında yenilenebilir enerji alanında işbirliği üzerine yapılan mutabakat zaptı. **8)** Uluslararası karayolu taşımacılığı alanında işbirliğine ilişkin çerçeve belgesi.³⁷¹ Toplantıdan sonra yayınlanan ortak bildiri, *"Pakistan, yatırım yapmak isteyen Türk firmaları için özel teşvik paketleri ve özel yatırım bölgeleri ihdas edecektir. İki ülke emniyet kuruluşları terörle ve uyuşturucu kaçakçılığıyla mücadelede işbirliğini artıracak, iki ülke halkının kültürel ortak noktaları ve tarihi ilişkilerini vurgulamak amacıyla 2013-2014 yılları her iki ülkede kültür yılları olarak kutlanacaktır."* ifadelerine yer verilir.³⁷²

³⁷⁰ Akit Gazetesi, 22 Mayıs 2012; Akbaş, s.392

³⁷¹ Joint Declaration of the 2nd Meeting of Pakistan-Turkey High Level Cooperation Council, <http://pakturkey.blogspot.com/2012/05/joint-declaration-of-2nd-meeting-of.html> Erişim Tarihi: 03/04/2021

³⁷² Hürriyet Gazetesi, 23 Mayıs 2012; Akbaş, s.393

22 Mayıs günü Kaid-i Azam Üniversitesi tarafından Erdoğan'a felsefe ve uluslararası ilişkiler alanında fahri doktora takdim edilir. Güvenlik nedeniyle tören cumhurbaşkanlığı sarayında yapılır. Gilani ve Senato Başkanı Neyyar Hüseyin Buhari, katıldıkları törende Erdoğan'ın uluslararası alanlarda yaptığı girişimler, İslam dünyasında üstlendiği rol, demokrasiyi ve insan haklarını geliştirme çabaları ve evrensel barış için gösterdiği çabalar nedeniyle bu unvana layık görüldüğü açıklarlar.³⁷³

11-12 Aralık 2012 tarihleri arasında Türkiye-Pakistan-Afganistan üçlü zirve toplantısının yedincisi Ankara'da gerçekleştirilir. Gül ve Erdoğan ikilisi, her iki ülkenin cumhurbaşkanları ile ayrı ayrı görüşmeler yaptıktan sonra dörtlü görüşmeye geçilir. Oturum başlamadan hemen önce bir konuşma yapan Gül, ekonomik, ticari, siyasi ve kültürel ilişkilerin gelişmesine hizmet edecek tedbirlerin alınmasının gerekliliğine dikkat çeker ve bu üçlü zirvelerin başlangıcından bugüne giderek kapsamlı hale geldiğini ve yapılan işbirliği ile de daha da güçlendiğini belirtir. Konuşmasında üç ülke ilişkilerinin emsalsiz olduğunu nitelendiren Gül, dostluk bağlarının tarihi temellere dayanmasından dolayı bu toplantının bağlılık teması üzerine gerçekleştirileceğini ifade eder.³⁷⁴ Görüşmelerden sonra üç ülke arasında ticari ve ekonomik işbirliğini teşvik etmek ve kolaylaştırmak amacıyla üçlü mutabakat zaptı imzalanır. Buna bağlı olarak 'Üçlü Ticaret Konseyi' kurulması kararlaştırılır. Konsey kapsamında yabancı yatırımcının teşvik edilmesi, ticari bağların güçlendirilmesi ve çeşitlendirilmesi, ayrıca söz konusu üç ülkenin iş adamlarına gerekli kolaylıkların sağlanmasına karar verilir. Bu toplantının dışında üç ülkenin ulaştırma bakanları ekonomik gelişmeleri ve kalkınmayı ilerletmek amacıyla bir araya gelirler. Başta Pakistan ve Türkiye arasındaki tren yolunun geliştirilmesi olmak üzere çeşitli konular masaya yatırılır.³⁷⁵

16-18 Eylül 2013 tarihleri arasında Pakistan Başbakanı Navaz Şerif, Erdoğan'ın daveti üzerine başbakan sıfatıyla ikinci yurtdışı gezisi olarak Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirir. Ziyareti sırasında Abdullah Gül düzenlenen özel bir törenle iki ülke arasındaki yakınlık ve kardeşlik ilişkisini temsilen Şerif'e Cumhuriyet Nişanı takdim eder. Bu ziyaret kapsamında Şerif, Erdoğan ile birlikte Ankara'da düzenlenen Türkiye-Pakistan Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi toplantısına başkanlık yapar. Toplantının ardından

³⁷³ Turkish Prime Minister Conferred PhD Degree, <http://pakturkey.blogspot.com/2012/05/turkish-prime-minister-conferred-phd.html> Erişim Tarihi: 03/04/2021

³⁷⁴ Türkiye-Afganistan-Pakistan 7. Üçlü Zirve, <http://www.abdullahgul.gen.tr/ziyaretler/UcluZirve/7UcluZirve/> Erişim Tarihi: 03/04/2021

³⁷⁵ Turkey, Pakistan and Afghanistan ink Trilateral MoU on Economic and Commercial Cooperation, <http://pakturkey.blogspot.com/2012/12/turkey-pakistan-and-afghanistan-ink.html> Erişim Tarihi: 03/04/2021

Erdoğan ve Şerif ortak bir basın toplantısı düzenler. İkili yaptıkları açıklamalarda enerji, ticaret, finans, ulaşım, altyapı geliştirme, güvenlik, eğitim ve kültür gibi birçok alanda ilişkileri geliştirmek adına anlaşmalar imzaladıklarını ifade ederler. Ayrıca toplantıdan iki ülke arasındaki bağlantıyı güçlendirmek için haftalık uçuş sayısının artırılması kararı çıkar.³⁷⁶ Açıklamaların ardından Şerif, gelir düzeyi düşük halk için inşa edilen TOKİ konutlarını yerinde inceler. 18 Eylül'de İstanbul'a giden Şerif, burada düzenlenen İş Forumuna katılarak Türk iş adamları ve yatırımcılarla görüşüp var olan iş potansiyelleri hakkında görüş alış verişinde bulunur.³⁷⁷

Aynı yılın Aralık ayında Erdoğan, beraberindeki kabine heyeti ile birlikte Pakistan-Türkiye İş Forumuna katılmak üzere Lahor'a gider. Erdoğan'ın geçeceği güzergâhtaki tüm caddeler Türk bayrakları ve Erdoğan'ın posterleriyle süslenmiştir ve her yere Türkçe 'Hoş Geldiniz Kardeş Tayyip Erdoğan', 'Recep Tayyip Erdoğan'la gurur duyuyoruz.', 'Pakistan ve Türk kalpleri birlikte atar.', 'Tayyip Erdoğan gerçek Pakistan dostu' afişleri asılmıştır.³⁷⁸ Erdoğan, kaldığı otelden çıktığı anda kendisini bekleyen Lahor halkı tarafından güllerle karşılanır ve makam arabasının üzeri ve geçtiği bütün yollara kırmızı güller serpilir. Daha önce Pakistan'ın en kalabalık şehirlerinden biri olan Lahor'da ulaşım sorununu çözmek için İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin yardımıyla kurulan metrobüs hattında incelemelerde bulunur. Ayrıca Lahor'da bulunan kültür köyünü gezen Erdoğan'a bir at hediye edilir. Ziyaretinin ikinci gününde iş forumu toplantısına katılan Erdoğan, toplantı sonrası yaptığı açıklamada iki ülke arasında var olan kardeşlik bağlarına vurgu yaparak ilişkileri her alanda geliştirme bağlamında tercihli ticaret anlaşmasını 2014'ün ilk çeyreğinde gerçekleştirilmesi, hava, kara, demir yolları ve deniz taşımacılığında ne gibi adımların atılacağı, Lahor'da bir konsoloslüğün ve kültürel noktada Yunus Emre Kültür Merkezinin bir şubesinin açılması konularının ele alındığını ifade eder. Ayrıca Erdoğan, güçlü ekonomik ilişkilerin kurulması ile ticaret hacminin de artacağına vurgu yapar. Ev sahibi Navaz Şerif ise Erdoğan ve Türk heyetini ağırlamaktan duyduğu memnuniyeti dile getirerek bu ziyaret ile iki ülkenin kadim dostluğunun pekiştiğini söyler.³⁷⁹

³⁷⁶ Remarks of Prime Minister of Pakistan http://pakturkey.blogspot.com/2013/09/remarks-of-prime-minister-of-pakistan_24.html Erişim Tarihi: 04/04/2021

³⁷⁷ Pakistani Prime Minister due in Turkey Next Week, https://www.pakembassyankara.com/pakistani-prime-minister-due-in-turkey-next-week-pakistan-basbakani-onumuzdeki-hafta-turkiyeye-geliyor_4-193 Erişim Tarihi: 04/04/2021

³⁷⁸ Başbakan Erdoğan'ın Pakistan Ziyareti Hazırlıkları, <https://www.haberler.com/basbakan-erdogan-in-pakistan-ziyareti-hazirliklari-5456109-haberi/> Erişim Tarihi: 04/04/2021

³⁷⁹ Uluslararası Politika Akademisi, <http://politikaakademisi.org/2013/12/25/basbakan-erdogan-pakistan-turkiyenin-kardesidir/>; Başbakan Erdoğan'ın Pakistan Ziyareti Hazırlıkları

12-13 Şubat 2014 tarihleri arasında Türkiye-Pakistan-Afganistan üçlü zirvesinin sekizinci toplantısı Türkiye'nin ev sahipliğinde Ankara'da gerçekleşir. Gül ve Erdoğan toplantı öncesi liderlerle ikili görüşmeler yapar. Daha sonra Gül ve Erdoğan'ın birlikte katıldığı dördümlü zirve toplantısı gerçekleşir. Zirvede 'Asya'nın Kalbinde Sürdürülebilir Barış' teması ile gerçekleştirilerek üç ülkenin yer aldığı bölgede kalıcı barış ve istikrarın hâkim olması için atılabilecek adımlar ele alınır. Liderlerin aile fotoğrafı çektilmesinden sonra zirvenin geniş katımlı oturumuna geçilir. Oturumun açılışını yapan Gül, konuşmasına üçlü zirve sürecinde üç ülkenin çalışmalarının temelinde siyasi diyalogun, güvenliğin, işbirliği ve kalkınma ortaklığının bulunduğunu ve yine her üç ülke arasındaki işbirliğinin gücünü, halklar arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarından aldığını ifade ederek başlar.

Toplantı sonrası yayınlanan ortak bildiri de Afganistan ve Pakistan arasındaki ikili ilişkilerde sağlanan olumlu gelişmelerin memnuniyetle karşılandığı, terörün her türlüyle mücadele etme konusunda ortak kararlılığın devam edeceği ve Afganistan ile Pakistan arasında sosyo-ekonomik kalkınma amaçlı ortak projelerin teşvik edilmesinin kararlaştırıldığına vurgu yapılır. Toplantı sonrası düzenlenen ortak basın toplantısında liderler, Asya'daki huzurun sağlanması, Afganistan'daki barış sürecinin hızlanması, Afganistan-Pakistan arasındaki beraber çalışma ortamının bütün kurumlara yansıtılması gibi birçok konuda çok açık, samimi ve gayet faydalı görüşmeler yapıldığı tarzında birbirine benzer ifadeler kullanırlar.³⁸⁰

17 Şubat 2015 tarihinde dönemin başbakanı Ahmet Davutoğlu, Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi toplantısına katılmak üzere İslamabad'a gider. Davutoğlu ve Pakistan Başbakanı Navaz Şerif'in eş başkanlıklarında gerçekleştirilen toplantıda terörizme karşı işbirliği, güvenlik, bilim, ticaret, enerji ve ulaşım gibi alanlarda birçok kararlar alınarak 11 yeni belgeye imza atılır. Toplantı sonrası Davutoğlu, yaptığı konuşmada "Türkiye ile Pakistan'ın birbirine komşudan da öte yakın olduğunu, ancak coğrafi uzaklık nedeniyle daha etkili ulaşım yollarına ihtiyaç duyulduğunu belirterek iki ülke arasındaki ulaşım ağlarının yetersiz olduğuna vurgu yapar ve bu durumun iki ülke arasındaki ticaret hacmini olumsuz yönde etkilediğine değinir. Ulaşım sorunundan dolayı bölgenin

<https://www.haberler.com/basbakan-erdogan-in-pakistan-ziyareti-hazirliklari-5456109-haberi/> Erişim

Tarihi: 05/04/2021

³⁸⁰ Türkiye-Afganistan-Pakistan Üçlü Zirve Toplantısı Ankara'da Gerçekleştirildi, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afganistan-pakistan-uclu-zirve-toplantisi-ankara-da-gerceklestirildi.> ; Üçlü Zirve, <http://www.abdullahgul.gen.tr/ziyaretler/8UcluZirve/Zirve/> Erişim Tarihi: 04/04/2021

potansiyel ticari kaynaklarının işletilemediği ve siyasi sorunlardan dolayı bölge halkının fakirliğe mahkûm edildiğini ifade eder. Belki de bu toplantının en önemli sonucu olarak iki ülke arasında tercihli ticaret anlaşmasının bir adım öteye taşınıp serbest ticaret anlaşmasının kabul edilmesi gösterilebilir. Toplantının bir diğer önemli maddesi ise akademik alandaki işbirliğinin geliştirilmesi konusudur. Bu hususta Pakistan tarafı iki ülke üniversitelerinin eşleştirilerek kardeş haline getirilmesi önermiştir.³⁸¹

17-21 Ağustos 2016 tarihleri arasında Pakistan Senatosu ve Milli Meclisi'nin farklı partilere mensup üyelerinden oluşan bir heyet, 15 Temmuz darbe girişiminden dolayı dayanışma içinde olduklarını göstermek amacıyla Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirir. Heyet, öncelikle Erdoğan ve Meclis Başkanı İsmail Kahraman ile görüşerek Türk hükümetine olan desteklerini iletir. Ardından TBMM Türkiye-Pakistan Parlamentolararası Dostluk Grubu ve Milli Savunma-Dışişleri Komisyonları başkanları ile temaslarda bulunurlar.

Aynı yılın Kasım ayında Pakistan Cumhurbaşkanı'nın daveti üzerine Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, eşi ile birlikte bakanlar, üst düzey bürokratlar ve iş adamlarından oluşan bir heyetle Pakistan'a resmi ziyaret gerçekleştirir. Bu ziyaret Erdoğan'ın cumhurbaşkanı sıfatıyla Pakistan'a yaptığı ilk ziyarettir. Erdoğan'ın Pakistan'ı ziyaretinden bir gün önce Pakistan hükümeti ülkedeki FETÖ'ye ait 23 okulda çalışan 108 öğretmeni aileleri ile birlikte üç gün içinde ülkeyi terk etmelerini ister. Pakistan'ın bu tutumu ziyaret öncesi Erdoğan nezdinde Türk halkına yapılan bir jest olarak algılanır. Erdoğan, Cumhurbaşkanı Memnun Hüseyin ile görüşmelerinden sonra Türkiye-Pakistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği toplantısına katılır. Bu toplantıya Erdoğan ve Navaz Şerif başkanlık ederler. Toplantının ardından yapılan ortak açıklamada iki ülke arasında yeni işbirliği alanlarının geliştirilmesi ve enerji, alt yapı, gıda, tarım ve konut alanlarındaki işbirliğinin daha ileriye taşınmasında fikir birliğine varıldığı açıklanır. Bu kapsamda ikili serbest ticaret antlaşmasının yıl sonuna kadar tamamlanması için alınan kararların uygulanmasına karar verilir. Bunlara ek olarak turizm aracılığı ile iki ülke arasında kültürel ilişkilerin geliştirilmesi, Türkçe ile Urduca'nın iki ülkede tanıtılması, savunma konusunda da kapsamlı bir işbirliği geliştirilmesi hususunda mutabakata varılır. Ayrıca iki ülke arasında BM ve İslam İşbirliği Teşkilatı başta olmak üzere uluslararası

³⁸¹ Celal Demir, "Davutoğlu'nun Pakistan Ziyaretinin İzdüşümü", **GASAM**, İstanbul, 2015 <https://gasam.org.tr/davutoglundun-pakistan-ziyaretinin-izdusumu/> Erişim Tarihi: 05/04/2021; Sadık Babür Girgin, "Başbakan Davutoğlu'nun Pakistan Ziyareti" <http://pakturkey.blogspot.com/2015/02/basbakan-davutoglundun-pakistan-ziyareti.html> Erişim Tarihi: 05/04/2021

platformlarda ortak konularda girişimlerde bulunulmasına karar verilir.³⁸² Ziyaretinin ikinci gününde Erdoğan, Pakistan Ulusal Meclisi ve Senato Meclisinin düzenlediği ortak oturumda bir konuşma yapar. Konuşmasına, iki ülke ilişkilerinin diplomasinin çok ötesinde olduğunu ve sözde değil iki ülkenin gerçek anlamda iki kardeş olduğunu söyleyerek başlar. Pakistan'ın geçmişte Türk halkının yaşamış olduğu savaş dönemlerinde yaptığı yardımların hala minnetle anıldığını hatırlatarak iki ülke bağlarının derinliğine vurgu yapar. Ayrıca Türkiye'de yaşanan 1999 depreminde en büyük desteği ve yardımı Pakistan halkından gördüklerini söyleyen Erdoğan, 2014 yılında Soma'da meydana gelen maden faciasında Pakistan'ın bir günlük yas ilan etmesini de minnetle yâd eder. 2014'ün Aralık ayında Peşaver'deki askeri okula düzenlenen terör saldırısı neticesinde hayatını kaybeden öğrenciler için Türkiye'de bir günlük yas ilan edildiğini söyler. Erdoğan, konuşmasının devamında Türkiye'de yaşanan 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Pakistan hükümeti ve halkı ile birlikte Türkiye'nin yanında yer alan ilk ülke olduğunu belirterek Pakistan halkına ve hükümetine teşekkür eder ve Pakistan'ı, FETÖ'nün sadece Türkiye'yi değil faaliyet gösterdiği tüm ülkelerde tehdit oluşturan eli kanlı bir terör örgütü olduğu konusunda uyarır. İki ülke arasındaki işbirliğinin sadece bölgenin barış ve güvenliği için değil aynı zamanda ekonomik kalkınmanın sağlanması için de önem arz ettiğini belirtir. Erdoğan konuşmasının sonunda Keşmir meselesine de değinerek Pakistan ve Hindistan'ın Keşmir halkının talepleri doğrultusunda bu konunun diyalog yolu ile çözülmesini ve bu hususta da Türkiye'nin her türlü yardımı göstereceğini dile getirir.

2017 yılına gelince Şubat ayının 23'ünde Başbakan Binali Yıldırım ve Pakistan Başbakanı Navaz Şerif'in eş başkan olarak katıldıkları Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi toplantısı Ankara'da gerçekleştirilir. Toplantı sonunda çeşitli alanlarda dokuz anlaşma imzalanır. Yayınlanan ortak bildiriye, siyasi, güvenlik ve savunma, enerji, ticaret, finans, ulaştırma ve haberleşme, tarım, eğitim ve bilim, kültür ve turizm alanlarında işbirliğinin artırılmasında mutabık kalınır.³⁸³

3-4 Ocak 2019 tarihleri arasında Erdoğan'ın daveti üzerine Pakistan Başbakanı İmran Han, beraberinde bakanlardan oluşan bir heyetle Türkiye'ye gelir. İmran Han ziyaretinin ilk günü Konya'ya giderek Mevlana türbesini ziyaret eder. Mevlana'nın

³⁸² Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Pakistan ve Özbekistan Ziyareti, **Siyaset Dergisi**, <https://siyasetdergisi.com.tr/cumhurbaskani-erdoganin-pakistan-ve-ozbekistan-ziyareti/> Erişim Tarihi: 05/04/2021

³⁸³ Text of Turkish President Erdoğan's Address at Pakistani Parliament's Joint Session, <http://pakturkey.blogspot.com/2016/11/text-of-turkish-president-erdogans.html> Erişim Tarihi: 05/04/2021

sözlerinin tüm dinlerden insanları birleştirmeye hizmet ettiğini söyleyen Han, Muhammed İkbâl'in de onun manevi öğrencisi olduğunu ifade eder. Ayrıca başbakan ve heyeti burada bulunan İkbâl'in sembolik mezarını da ziyaret ederek dua eder. Ertesi gün Ankara'ya geçen Han, Erdoğan ile bir araya gelerek basına kapalı bir görüşme gerçekleştirir. Erdoğan ve Han yaptıkları ikili görüşmeden sonra düzenlenen ortak basın toplantısında iki ülke arasındaki bütün ilişkileri ele aldıklarını söylerler. Erdoğan konuşmasında, özellikle Pakistan yüksek mahkemesinin FETÖ'yü terör örgütü olarak ilan etmesi sonucunda söz konusu okulların Türkiye Maarif Vakfına teslim edilmesinden dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirir. İki ülke kardeşliğinin tarihi bağlarına değinen Erdoğan, Türkiye'nin her zaman Pakistan'ın yanında olacağını belirtir. Erdoğan, görüşmede ele alınan en önemli konulardan birinin savunma sanayi ile ilgili alınan kararlar olduğunu belirtir. Han ise yaptığı konuşmada iki ülke arasında daima iyi ilişkilerin mevcut olduğunu söyleyerek bundan sonra iki ülkenin çok daha yakın olacağını vurgular. Görüşmede, ticaret, dış ilişkiler, terörle mücadele ve ortak güvenlik tehditleri gibi birçok konunun ele alındığını ifade eden Han, özellikle Türkiye'nin konut inşasındaki tecrübelerinden yararlanmak istediklerini dile getirir. Ayrıca Türkiye'nin sağlık hizmetlerinden etkilendiğini belirterek Türkiye'de uygulanan sağlık sigortası sisteminin kendi ülkesinde de uygulanmasını hedeflediklerini söyler. Pakistan'da üç farklı eğitim sisteminin olduğunu belirten Han, Türkiye'deki eğitim sisteminden de yararlanarak yeni bir eğitim sistemi oluşturmak istediklerini belirtir.³⁸⁴

13 Şubat 2020'de Erdoğan, Türkiye-Pakistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi toplantısına eş başkan olarak katılmak üzere Pakistan'a gider. Nur Han Hava Üssü'nde İmran Han tarafından resmi törenle karşılanır. Ziyaret, Pakistan basınında geniş yer bulur. Ülkenin en yüksek tirajlı *Daily Ittehad* gazetesi Türkçe "*İslam Dünyasının Lideri Pakistan'a Hoş Geldin*" manşeti atarak Erdoğan'ın ziyareti için özel bir ek çıkarır. Havalimanından başbakanlık binasına geçen ikili, burada baş başa bir görüşme yapar. Daha sonra Cumhurbaşkanı Arif Alvi ile bir araya gelerek onuruna verilen akşam yemeğine katılır. Ziyaretinin ikinci gününde Pakistan Milli Meclisi ve Senatosu'nun ortak oturumunda bir konuşma yapar. Erdoğan, konuşmasına kendisine verilen hitap fırsatı için meclis üyelerine teşekkür ederek başlar. İki ülke arasındaki kardeşlik bağlarına dikkat

³⁸⁴ Prime Minister of Pakistan Imran Khan Visits Konya, <http://pakturkey.blogspot.com/2019/01/prime-minister-of-pakistan-imran-khan.html> ; Cumhurbaşkanı Erdoğan: Afganistan, Pakistan ve Türkiye arasındaki Üçlü Zirve İstanbul'da Gerçekleştirilecek, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/afganistan-pakistan-ve-turkiye-arasindaki-uclu-zirve-istanbulda-gerceklestiri.1Bpudh4cxkGI0eYoOHJLLA> Erişim Tarihi: 07/05/2021

çekerek bunun dünyada çok az ülkeye nasip olduğunu söyler. Türklerin Gaznelilerden beri şu an içinde bulunulan geniş bir coğrafyanın parçası olduğunu vurgulayarak bugünkü Pakistan'ı da içine alan büyük bir bölgeyi yöneten Çağatay Türklerinden Babürlülerin de iki ülkenin ortak tarihinde derin izler bıraktığını ifade eder. İki ülke ilişkilerinin şair Muhammed İkbâl ve Muhammed Ali Cinnah'ın çabalarıyla bugüne geldiğini hatırlatan Erdoğan, 1915'de Türk askeri Çanakkale'yi savunurken Lahor Meydanı'nda Türkler için yardım ve gönüllü toplamak amacıyla bir miting düzenlendiğini hatırlatır. Konuşmasının devamında İkbâl'in Hz. Muhammed'i rüyasında gördükten sonra yazdığı mısralara yer verir. Türk halkının Kurtuluş Savaşı sırasında Pakistan halkının ekmeğinden artırarak gönderdiği yardımları hiçbir zaman unutmayacağını söyler. Bu yüzden dün Çanakkale ne ise bugün de Keşmir aynıdır, aralarında hiçbir fark yoktur diyerek Keşmir'in Türk halkı için aynı öneme sahip olduğunu vurgular. Pakistan halkını, her türlü baskıya, tehdide ve yokluğa rağmen Türk milletini yalnız bırakmayan vefa abidesi olarak niteleyen Erdoğan, iki ülkenin kardeşliğinin kan bağından değil gönül bağından kaynaklandığını belirtir. Bu anlayışla da Pakistan'ın yaşadığı sel ve deprem felaketlerinde Türkiye'nin tüm imkânları ile yardımda bulunmaya gayret ettiğini söyler. 15 Temmuz darbe girişimi sonrası Pakistan makamlarının FETÖ'ye ait okulları Türkiye Maarif Vakfı'na devretmesine ayrıca teşekkür eder. Konuşmasında ekonomi konusuna da değinerek ülkenin kalkınması için planlı ve çok çalışmak gerektiğini belirtir. İki ülke arasında imzalanacak Stratejik Ekonomik Çerçeve ve Eylem Planı ile ticaret, altyapı, yatırımlar ve turizm gibi birçok alanda anlaşma yapılmasına karar verildiğini açıklar.

Konuşmasının son bölümünde özetle terörle mücadele konusunda Pakistan'ı desteklemeye devam edeceklerini söyleyerek İslam dünyasının çatışmalar, neo-Nazi örgütleri, mezhepçilik faaliyetleri, açlık ve fakirlik gibi konularla mücadele ettiğini belirtip bu sorunlardan en fazla etkilenen ülkelerin coğrafi konumlarından dolayı Türkiye ve Pakistan olduğunu ifade eder. Bu yüzden Türkiye'nin Filistin, Keşmir ve Kıbrıs başta olmak üzere İslam dünyasında haklı olunan bütün davalara sahip çıkmaya devam edeceğini belirtir. Bu minval üzere 74. BM Genel Kurulu'nda Keşmir'e sahip çıktıklarını hatırlatarak bu sorunun çatışma ve baskıyla değil, ancak hakkaniyet ve adaletle çözülebileceğini söyler. Konuşmasına Ebul Eser Hafız'ın şu mısraları ile son verir:³⁸⁵

³⁸⁵ Pakistan Milli Meclisi ve Senatosu'nun Oturumunda Yaptıkları Konuşma, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/116685/pakistan-milli-meclisi-ve-senatosu-nun-oturumunda-yaptiklari-konusma> Erişim Tarihi: 08/05/2021; Sabah Gazetesi, 13/02/2020

Sen ey mukaddes ÷lke, m÷barek ol.

Sen ey g÷zel diyar, mesut ol.

Sen ey y÷ksek Őanlı azim niŐanesi Pakistan toprağı,

İmanımızın merkezi, Őad ol.

Erdoğan, meclis ve senato ÷yelerine hitabından sonra İmran Han ile birlikte T÷rkiye-Pakistan İŞ Forumu'na katılarak burada iş adamları ile bir araya gelir. Burada yaptđđ konuşmada da iki ÷lkenin ticari ve ekonomik ilişkilerini siyasi ilişkiler seviyesine çıkarmak istediklerini s÷yler. T÷rk firmalarının enerji, gıda, temizlik ve inşaat gibi birçok alanda Pakistan'da yaptıkları yatırımların tutarının 500 milyon dolar olduğunu belirten Erdoğan bu rakamı y÷kseltecek ilave yatırım planlarının da olduğunu belirtir. T÷rkiye'de ise 158 Pakistan firmasının 100 milyon dolara yakın yatırımını bulunduğunu ifade ederek bu rakamların daha da artmasını temenni ettiğini ilave eder. Konuşmasını tamamlarken sağlık konusuna da değinerek T÷rkiye'nin sağlık altyapısında b÷y÷k aşama kaydettiğini ve d÷nya sağlık turizminde ilk sıralara yerleŐtiđini hatırlatıp tedavi için batılı ÷lkeleri tercih eden Pakistan halkını daha uygun fiyat ve daha iyi bir hizmet kalitesi için T÷rk hastanelerine davet eder. Toplantı sonunda stratejik ekonomi çerçevesinde iki ÷lke arasında 13 belgeye imza atılır.³⁸⁶ Erdoğan ziyaretinin son diliminde T÷rkiye-Pakistan Y÷ksek D÷zeyli Stratejik İŞbirliği Konsey toplantısına katılır. Geniş bir heyetin katılımıyla yapılan bu toplantının sonunda ticaretin kolaylaştırılması ile g÷m÷ruk ve helal sertifikasyon alanlarında iş birliği protokolleri imzalanır ve ziyaret bu toplantıyla son bulur.

Netice itibariyle iki ÷lke arasında son yirmi yılda diplomatik ve siyasi ilişkilerde b÷y÷k ilerleme kaydedildiğini s÷ylemek yanlış olmaz. Her iki ÷lkenin de hedefi, başta ekonomi ve ticari ilişkiler olmak ÷zere diğer alanlardaki b÷t÷n ilişkileri diplomatik ve siyasi ilişkiler seviyesine çıkarmaktır.

3.3. ASKERİ VE GÜVENLİK İLİŞKİLERİ

3.3.1 T÷rkiye ve Pakistan Ordularının Durumu

T÷rklerde ilk d÷zenli ve disiplinli ordunun M.Ö. 209 yılında B÷y÷k Hun İmparatoru Mete Han'ın tahta çıkmasıyla kurulduğu kabul edilir. Bu tarih g÷n÷m÷zde de Kara Kuvvetlerinin kuruluş tarihi olarak d÷Ő÷n÷l÷r. Mete Han tarafından kurulan onluk

³⁸⁶ T÷rkiye-Pakistan İŞ Forumu'nda Yaptıkları Konuşma, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/116684/turkiye-pakistan-is-forumu-nda-yaptiklari-konusma> Erişim Tarihi: 08/05/2021t

sistem zaman içinde küçük değişikliklere uğramış olsa da günümüz de dâhil bütün Türk devletlerinde uygulanagelmıştır. Türklerde ordu, her zaman devletin en önemli ve en temel yapısı olmakla birlikte eğitim, silah, disiplin yönünden mükemmel olmak bütün Türk ordularının temel özelliklerini oluşturmuştur. Büyük Selçuklular döneminde Ege ve Marmara denizi kıyılarına kadar ulaşan Türk beyleri aracılığı ile ordu denizcilik alanı ile tanışır. Türk donanmasının tarihi de 1081 yılında Çaka Bey öncülüğünde Alanya ve Sinop tersanelerinde üretilen gemilere kadar götürülür. 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılarak yerine Asakiri Mansure-i Muhammediye adında kurulan yeni ordu, günümüzdeki modern ordunun temelini oluşturur. Bu orduya subay yetiştirilmesi amacıyla da 1834 yılında Mekteb-i Harbiye-i Şahane adıyla kara harp okulu açılır. 17 Mart 1867 tarihinde Bahriye Nezareti (Denizcilik Bakanlığı) kurulur. Kurmay Yarbay Süreyya Bey başkanlığında 1911 yılında oluşturulan Tayyare Komisyonu, günümüz Türk Hava Kuvvetlerinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Güçlü bir ordu yapısının oluşturulması amacı ile 1920 yılında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kurulur. 1924'te değiştirilen kanunla teşkilatın bakanlık statüsü kaldırılarak Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti adında bağımsız bir yapı oluşturulur. 1935 yılına gelindiğinde ise kurumun adı Genelkurmay Başkanlığı olarak değiştirilir. 1949 yılında Kara Müsteşarlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığına, Deniz Müsteşarlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığına dönüştürülür. Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olmasıyla birlikte ordu, yeni silah ve teçhizatlarla donatılarak daha modern hale getirilir.

1980'li yılların sonunda yeniden yapılandırılan Türk Silahlı Kuvvetleri'nde 15 Temmuz 2016'daki darbe teşebbüsünün ardından köklü değişikliklere gidilmiştir. Günümüzde Türkiye'nin başta askerî eğitim konusunda işbirliği olmak üzere birçok ülke ile askerî ve güvenlik anlamında çeşitli anlaşmaları ve işbirlikleri söz konusudur.³⁸⁷

1947 yılında Hindistan'dan ayrılarak bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan **Pakistan**'da ise ordunun kuruluşu da bu dönemle başlar. Ülke bağımsızlığına kavuşunca üst rütbeli subay yetersizliğinden ilk etapta İngiliz komutanlara ihtiyaç duyulmuştur. Ordunun yeniden yapılandırılması için General Frank Messervy ve General Douglas Grecey, Pakistan ordusunun ilk komutanları olmuştur. Ordunun ilk Genelkurmay Başkanı olarak göreve getirilen Liyakat Ali Han'ın yanı sıra Sir Douglas Grecey'e de çalışma izni

³⁸⁷ T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=Tarihce>; T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Kara Kuvvetleri Komutanlığı, <https://www.kkk.tsk.tr/tarihce.aspx> Erişim Tarihi: 10/05/2021; TSK'da Yeni Dönem, **MSI Dergisi**, S.134, Ankara, Ağustos, 2016, s.68-69

verilir. Ordunun başında bir İngiliz'in bulunması takip eden süreçte bazı sıkıntılar meydana getirir. Nitekim 1951 yılında başarısız bir darbe girişimi gerçekleşir. Bunun üzerine İngilizlerin hoşuna gitmese de İslami öğretilerin ordu mensuplarına daha çok verilmesine karar verilir.³⁸⁸ Nitekim 1951 yılında Eyüp Han, genelkurmay başkanı olarak göreve gelmiştir. Pakistan ordusunun yeniden yapılandırılması ve güçlenmesi için büyük çaba sarf etmiştir.

Pakistan'da her zaman bütçeden en büyük pay orduya ayrılırken aynı zamanda ordu kendi sahip olduğu ekonomi ile de dikkat çekmektedir. Ordu, kendine ait ticari anlamda beş büyük şirkete sahiptir. Bunların başında Fauji Grubu yer alırken, sırasıyla Ordu Refah Güven Şirketi, Askeri Bank, Budut Çalışma Örgütü, Ulusal Lojistik ve Özel İletişim Örgütü gelir.³⁸⁹ Pakistan'ın bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren güvenlik tehditleri nedeniyle en büyük yatırım orduya yapılır. 2000 yılından itibaren El-Kaide ve Taliban gibi terör örgütleri ile mücadele etmek zorunda kaldığından silah sanayisinde önemli ilerlemeler sağlar. Günümüzde nükleer güce sahip olan tek Müslüman ülkedir. Keşmir meselesinden dolayı en büyük rakibi olan Hindistan karşısında gücünü koruyabilmek için sahip olduğu nükleer silahlarını ve bu silahları taşıyacak platformları geliştirmeye devam etmektedir. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsünün yayınladığı 2020 raporuna göre Pakistan'ın yaklaşık 160 nükleer başlığa sahip olduğu ve önümüzdeki on yılda genişlemeye devam edeceği tahmin edilmektedir. Bunun yanı sıra Pakistan'ın silah olarak kullanabileceği plütonyum ve zenginleştirilmiş uranyum stoklarını da artırmaya devam ettiği düşünülmektedir.³⁹⁰ Ayrıca uzun menzilli füze sistemleri de geliştirmeye çalışan Pakistan'ın en büyük silah tedarikçisi Çin'dir. Çin'den aldığı teknoloji ile kendi tanklarını yapmaktadır.³⁹¹

3.3.2. Askeri İlişkiler

İki ülke arasında 1954 yılında imzalanan Dostane İşbirliği Anlaşması, savunma ve güvenlik ilişkilerinin temelini oluşturmaktadır. Anlaşmanın 4. Maddesi iki ülkenin özellikle savunma alanında danışma ve işbirliğinin çerçevesini ve ne olacağına dair verilen taahhütleri içermektedir. Buna göre taraflar silah ve mühimmat üretimi konusunda imkân

³⁸⁸ Abbas, s.32; Özgül, s.72; Stephen Philip Cohen, **The Idea of Pakistan**, Brookings Institution Pres. Washington, 2004, p.102

³⁸⁹ Gökçen Oğan, "Pakistan Geleceğini Arıyor", **Stratejik Analiz**, C.8, S.94, Ocak 2008, s.27

³⁹⁰ Fatih Mehmet, "Pakistan'ın Nükleer Gücü", <https://www.defenceturk.net/pakistanin-nukleer-gucu-2020> Erişim Tarihi: 10/05/2021

³⁹¹ Pakistan Army, <https://defence.pk/pakistan-army/> Erişim Tarihi: 10/05/2021; Arslan, s.44

dâhilinde ihtiyaçların karşılanmasına, teknik gelişmeler ve tecrübelerden faydalanmak için görüş teatisinde bulunulmasına ve tarafların herhangi birinin saldırıya uğraması durumunda BM Anlaşmasının 51. Maddesine uygun olarak iş birliği yapılmasına karar verilir. Bu anlaşmaya dayanarak iki ülke arasında güvenlik güçlerine ait personelin eğitimi için ortak programlar düzenlenmesi ve savunma sanayinde ortak projeler geliştirilmesi günümüzde de devam etmektedir.³⁹² Ayrıca iki ülke arasında o tarihlerden günümüze kadar olan süreçte askeri heyetler arasında karşılıklı ziyaretler gerçekleştirilerek bu alandaki ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış ve bu kapsamda iki ülke arasında savunma alanında çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 11 Mart 1987’de savunma sanayi ve hizmetleri alanında işbirliği yapılmasına dair mutabakat muhtırası
- 23 Eylül 1991’de iki ülke arasında C-130, T-37 uçaklarının tamir ve bakım desteğine ait değişken bedelli sözleşmeye dair anlaşma
- 7 Kasım 1992’de iki ülke arasında 94 kalem uçak yedek parça satış anlaşması
- 9 Şubat 1993’te iki ülke arasında savunma sanayine ilişkin gizlilik dereceli bilgilerin mübadelesi anlaşması

1994 yılında Pakistan Cumhurbaşkanı Faruk Ahmet Legari, Türkiye’ye yaptığı ziyarette Cumhurbaşkanı Demirel ile görüşerek iki ülke arasında savunma sanayinde işbirliği yapılmasını teklif eder. Bu bağlamda ABD’nin Pakistan’a nükleer silahlarından dolayı ambargo uygulaması nedeniyle Pakistan, Türkiye’ye yedek parça ve füzesavar sistemleri konularında işbirliği yapma önerisinde bulunur. Daha önceleri de Pakistan Türkiye’den F-16 parçaları talep etmiş ancak Türkiye’nin NATO üyesi olması nedeniyle üçüncü bir ülkeye askeri malzeme ve silah satışı yapabilmesi için ABD’den izin alması gerektiğinden bu satış gerçekleşmemiştir. Pakistan cumhurbaşkanının bu ziyaretteki talebi F-16 parçaları olmayıp diğer silah ve teçhizat alımı ve savunma sanayinde genel işbirliği olması nedeniyle bu konuda iki ülke arasında yapılacak herhangi bir işbirliği problem teşkil etmez. Yine de o dönemde Türkiye, ABD’nin Pakistan’a uygulamış olduğu silah yasağı nedeniyle siyasi ilişkilerinde yakın olduğu Pakistan ile savunma sanayisinde işbirliği yapma konusunda çok ileriye gitmeyip çekingen davranır. Nitekim Pakistan, sahip olduğu nükleer silahlar nedeniyle ABD ve Batı ülkeleri tarafından ülkesine uygulanan

³⁹²Türkiye ile Pakistan Arasında Akdedilen Dostane İş Birliği Anlaşmasının Tasdikine Dair Kanun, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc037/kanuntbmmc037/kanuntbmmc03706416.pdf Erişim Tarihi: 11/05/2021; Doğan, s.97

ambargo sonucunda F-16 parçalarını başka bir ülkeden satın alamaz. Söz konusu uçağa ait yedek parçaları elde edemeyince süre içerisinde kendisi geliştirerek üretmeye başlar. Daha sonra Pakistan yetkilileri, F-16 parçaları konusunda geliştirdikleri teknolojik bilgileri Türkiye'ye verebileceklerini söylerler. Bunun yanında Pakistan, geliştirmiş olduğu füzesavar sistemlerini de ortak üretme teklifinde bulunur.³⁹³ Aynı tarihlerde Türkiye ile Pakistan arasında savunma sanayi alanında gizli bilgilerin değişimi anlaşması çerçevesinde iki ülke arasında bilgi alış veriş yapılr. Ancak ABD'nin baskısı sonucu bu alanda somut ileri adımlar atılamaz. Zira Türkiye'nin daha önceki yıllarda Pakistan'ın isteği üzerine C-130 Hercules tipi nakliye uçaklarının yedek parçalarını satması ABD'nin tepkisini çekmiş ve ABD, F-16'ların üretildiği TAI tesislerine gelerek Türkiye'nin Pakistan'a bu teknolojik bilgileri verip vermediği konusunda incelemelerde bulunmuştur.³⁹⁴ Bütün bu engeller nedeniyle Türkiye ile Pakistan ortak bir üretim yapamamışlar ancak karşılıklı bazı alımlar yapabilmışlerdir. 1996 yılında Türkiye, Pakistan'a 15 milyon dolar değerinde zırhlı araç satışı gerçekleştirmiştir.

İki ülke arasında 1998'de "Pakistan Hava Kuvvetleri Komutanlığı Personeline verilecek Fizyolojik Eğitim Protokolü" ile 2001 yılında "Türkiye ve Pakistan arasında Askeri Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması" imzalanır. 2003 yılında ise iki ülke arasında savunma alanında işbirliğini geliştirmek adına "Yüksek Düzey Askeri Diyalog Forumu" kurularak yılda iki kez toplanma kararı alınır. Bu forum, taraflar arasında savunma alanındaki işbirliğinin gelişmesine katkı sağlar. Yine 2004 yılında iki ülkenin savunma bakanlıkları arasında "Savunma Araştırma, Teknoloji ve Üretim Alanlarında İşbirliği Konulu Mutabakat Muhtırası" imzalanır. Ayrıca aynı yıl ortak proje geliştirme kapsamında insansız hava aracı projesinin görüşmelerine de başlanmıştır.

Öte yandan Pakistan ve Türkiye arasında 1 Haziran 2005 tarihinde Ankara'da Teknik ve Bilimsel İşbirliğine İlişkin Anlaşmanın Uygulama Protokolü imza altına alınır. Protokolün uygulanması Türkiye adına TÜBİTAK'a, Pakistan adına ise Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'na bırakılır. Buna göre her iki ülkenin öncelikli amaçları dikkate alınarak biyoteknoloji, enformasyon teknolojisi, ilaçlar ve kimyasallar, mineral kaynaklar, deniz ve

³⁹³ Akbaş, s.177-178

³⁹⁴ Akbaş, s.179; Bilgehan Emeklier-Kemal Olçar-Atasay Özdemir, "Türkiye-Pakistan Arasında Teknoloji Alanında İşbirliği İmkânları", **Güvenlik ve İşbirliği Semineri-I (Türkiye-Pakistan) (9 Aralık 2009)**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2010, s.145

atmosfer bilimleri, mühendislik bilimleri ve malzeme bilimleri alanlarında işbirliği yapılmasına karar verilir.³⁹⁵

İki ülkenin askeri personel eğitimi konusunda ise 1955 yılından 2012 yılına kadar 501 Pakistan askeri personeline Türkiye’de, 134 Türk askeri personeline ise Pakistan’da eğitim verilmiştir. 2017 yılına gelindiğinde ise Türkiye’de eğitim alan Pakistan askeri personel sayısı toplam 1494’e ulaşır. Daha önce imzalanan askeri işbirliği anlaşmaları kapsamında 2017 yılı içerisinde Pakistan askeri personelinden 3 kişi Harp Akademileri Komutanlığında, 2 kişi Kara Harp Okulunda, 116 Pakistan askeri TSK Barış için Ortaklık Eğitim Merkezinde, 138 asker ise Terörizmle Mücadele Mükemmeliyet Merkezinde çeşitli kurs ve eğitimlere katılır. Bunların yanı sıra iki ülke arasında hava kuvvetleri personeli arasında da değişim programları uygulanmıştır. Bu bağlamda 51 Pakistan askeri Türkiye’de görev yapmış ve 5 personelin görevi hala devam etmektedir. Buna karşılık 47 Türk askeri personel de Pakistan’da görev almıştır. Bir uçak bakım subayı ise görevine devam etmektedir. 9 Mart 2017 tarihinde de Türkiye ve Pakistan arasında T-37 yedek parçaları ve teçhizatının hibe anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Türk Hava Kuvvetleri envanterinde bulunan 119 milyon 396 bin 245 TL tutarındaki T-37 yedek parçaları ve teçhizatı Pakistan’a hibe edilmiştir.³⁹⁶

Takep eden süre içerisinde Türkiye, her geçen gün hava ve deniz alanlarında elektronik sistemlerde önemli ilerlemeler sağlarken Pakistan da El-Khalid Tankı ve JF-17 savaş uçağı ve balistik füze sistemlerinde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Diğer taraftan TSK, yerli imkânlarla geliştirdiği ürünleri ve bazı teknolojik bilgileri iki ülke arasındaki teknolojik işbirliği çerçevesinde Pakistan’la paylaşmak ve onları da üretime dâhil etmek ister. Buna örnek olarak 2009 yılında Türkiye’de üretilmesine karar verilen milli ve bağımsız helikopter sanayisinin temeli olan A-129 Mangusta projesinde Pakistan’ın da yer alması gösterilebilir. Pakistan’ın 34 adet F-16 Blok 15 uçağının Türkiye’de modernleştirilmesi diğer bir örnektir. İki ülkenin askeri işbirliği konusunda attığı diğer bir önemli adım ise aynı yıl içinde imzalanan 67 adet gelişmiş insansız hava aracının ortak

³⁹⁵ Emeklier-Olçar-Özdemir, s.142

³⁹⁶ Türkiye’den Pakistan’a Eğitim Desteği, <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/6085> Erişim Tarihi: 11/05/2021; Cihangir Akşit, “Türkiye ve Pakistan’ın Eğitim Alanında Yapabilecekleri İşbirliği Olanakları”, **Güvenlik İşbirliği Semineri-I (Türkiye-Pakistan) (9 Aralık2009)**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2010, s.112; Türkiye’den Pakistan’a 120 Milyon TL’lik Askeri Hibe, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiyeden-pakistana-120-milyon-tlik-askeri-hibe/817662> Erişim Tarihi: 11/05/2021

üretilmesi ve Pakistan'ın Çin ile birlikte geliştirdiği JF-17 (FC-1) uçaklarının aviyonik³⁹⁷ sistemlerinin bir kısmının Türkiye'den sağlanması olur. Bu durum Pakistan ile Türkiye'nin Batı'dan bağımsız bir uçak sanayisinin oluşması açısından ayrıca önemlidir. Diğer yandan Pakistan'ın savunma sanayi alanında Çin ile olan yakın ilişkisi Türkiye ve Çin arasında köprü görevi görürken Türkiye'nin de Batı teknolojisini yakından tanıyor olması Pakistan'ın da bu teknolojiden faydalanmasına imkân sağlamaktadır.³⁹⁸

İki ülke arasında süreç içerisinde savunma sanayinin yukarıda belirttiklerimizin dışında **farklı alanlarda** da çeşitli işbirliğinin yapıldığı görülür. Örneğin, 27-29 Haziran 2006 tarihlerinde Türkiye-Pakistan Savunma Sanayi İşbirliği Toplantısı gerçekleştirilir. Üç oturum halinde yapılan toplantıda, daha önce imzalanan savunma araştırma, teknoloji ve üretim işbirliğine dair çalışma gruplarının kurulmasına ve İHA çalışma grubunun faaliyetlerine devam etmesine karar verilir. Ayrıca Savunma Sanayi Müsteşarlığı tarafından zırh teknolojileri ve elektronik harp konularında karşılıklı çalışma grupları kurularak çalışma takvimi ve görev talimatı hazırlanır. Yine Türkiye'de üretilen KBRN tespit, koruma ve temizleme teçhizatının geliştirilmesi, üretimi, temini, depolanması ve kullanımı iki ülke arasında potansiyel işbirliği alanı olarak değerlendirilir. Diğer taraftan Türkiye'deki MKEK ile Pakistan Ordu Donatım Fabrikaları (POF) arasındaki işbirliği kapsamında Pakistan, MKEK'den silah yedek parçaları ve mühimmat alırken Türkiye ise POF'tan pirinç levha ve zırh delici malzemeler temin eder. ASELSAN ile Pakistan'ın elektronik sanayi kuruluşu olan NRTC'nin işbirliği kapsamında ASELSAN tarafından üretilen 4600 serisi frekans atlamalı telsizlerin Pakistan'da üretimi gerçekleştirilir. Adı geçen sistemin ileri versiyonu olan 9600 serisinin Pakistan'da üretilmesi amacıyla 2000 yılında bir sözleşme imzalanır. Proje bedeli 30 milyon dolar olan bu sistemin üretimi Pakistan'da devam etmektedir. Ayrıca Türk Hava Kuvvetleri, 17 milyon dolar değerinde bomba ve bomba tapasını Pakistan'dan temin eder. 13 Haziran 2013 tarihinde Pakistan ile Türk firması olan Yonca-Onuk A.Ş. arasında imzalanan sözleşme kapsamında değeri 3 milyon avro olan sahil güvenlik botlarının Pakistan'a satışı gerçekleştirilir. Diğer yandan HAVELSAN ve Pakistan makamları arasında 26 Haziran 2006 tarihinde Pakistan'a 28.5 milyon dolar değerinde elektronik harp test ve eğitim sahası kurulmasına ilişkin sözleşme imzalanır. BMC ve Pakistan arasında imzalanan sözleşmeye göre ise Pakistan'a 13.5

³⁹⁷ **Aviyonik:** Havacılık elektroniği anlamına gelir. Uçak, uzay araçları, füzeler ve uydu gibi hava araçlarının tüm elektronik sistemini kapsar.

³⁹⁸ Ali Külebi, "Pakistan-Türkiye İşbirliği", **Dünya Gündemi**, 6-13 Mayıs 2007, s.9; Emeklier-Olçay-Özdemir, s.140

milyon değerinde 50 adet uçak akaryakıt tankerinin satışı gerçekleştirilir. 23 Mayıs 2007 tarihinde de TAI ve Pakistan arasında özgün TİHA geliştirme projesi kapsamında işbirliği anlaşması imzalanır. 2008 yılının Haziran ayında ise Pakistan Deniz Kuvvetleri ile stamp stabilize makineli tüfek platformunun satışı ile ilgili sözleşme yapılırken Kasım ayında da Pakistan F-16 uçaklarının modernize edilmesi için TUSAŞ'la anlaşma imzalanır.³⁹⁹

Türkiye ve Pakistan arasında **donanma** alanında yapılan işbirliğini de 1960'lı yıllara kadar götürmek mümkündür. O dönemlerde Pakistan lideri General Eyüp Han, ülkesinin donanma gücünü güçlendirmek ister. Bu bağlamda 1967 yılında Pakistan'ın ABD üretimi olan PNS Gazi isimli denizaltısının modernizasyonu ve geliştirilmesi Gölcük Tersanesi'nde yapılır. Devam eden yıllarda bu alandaki işbirliğinde fazla ilerleme olmamasına rağmen 2000'li yıllara gelindiğinde Yüksek Düzeyli Askeri Diyalog Grubu'nun çalışmaları ile bu alanda da ilişkiler canlandırılmaya çalışılır ve süreç içerisinde bazı adımlar da atılır. Öte yandan Pakistan ve Türk donanmalarının son yıllarda yakın ilişki içerisinde oldukları görülür. Bu kapsamda Türkiye'de iki yılda bir düzenlenen Mavi Balina Tatbikatına, Pakistan Deniz Kuvvetleri 2008 yılından beri katılmaktadır. 22 Ocak 2013 tarihinde Pakistan Savunma Üretim Bakanlığı ile Türkiye Savunma Teknolojileri Mühendislik A.Ş. arasında imzalanan anlaşma ile Türkiye, Karaçi'deki tersanede deniz ikmal tankeri inşa etmeye başlamıştır. 2016 yılında da burada üretilen askeri yük gemilerinin geliştirilmesi ve güncellenmesi Türk ekiplerinin işbirliği ile yapılmaya devam eder. Yine aynı yıl içinde Pakistan'ın denizaltılarının modernize edilmesi ihalesini Türk Savunma Teknolojileri Mühendislik A.Ş. (STM) kazanarak denizaltılarda bulunan Fransız sistemlerinin tamamı HAVELSAN'ın ürettiği yazılımlarla değiştirilip KAŞİF isimli coğrafi bilgi sistemleri yüklenir. Bu Türk yazılımını kullanan ilk yabancı ülke Pakistan olur. Buna ek olarak STM, Karaçi'de üretilen 17 bin tonluk donanma tankerinin tasarımını yapar. Bunun üretimi de kurulan ortak bir ekip tarafından yapıp 2018'de teslim edilir. Ayrıca 6 Temmuz 2018 tarihinde hem Türkiye hem de Pakistan için son derece önemli olan MİLGEM (Milli Gemi) korvet anlaşması imzalanarak Pakistan'a dört adet savaş gemisi satılacağı duyurulur. Anlaşmaya göre gemilerin ikisinin Türkiye'de ikisinin de Pakistan'da üretilmesine karar verilir. Kararlaştırılan programa göre ilk geminin 54. ayda, ikinci geminin 60. ayda, üçüncü geminin 66. ayda, dördüncü geminin ise 72. ayda tamamlanması planlanır. Buna göre ilk teslimat 2023 yılında Türkiye'de yapılacaktır.

³⁹⁹ T.C. Savunma Sanayi Müsteşarlığı, <https://www.ssb.gov.tr/> Erişim Tarihi: 12/05/2021; Emeklier-Olçar-Özdemir, s.149-150

Ayrıca iki ülkenin donanmalarının birlikte çalışabilirlik ve bölgesel deniz güvenliğini artırmak amacıyla tatbikatlar düzenlenir. 2016 yılında Umman Denizinde gerçekleştirilen tatbikatta iki ülkeden su üstü gemileri, uçaklar, helikopterler ve Büyükkada Fırkateyni'nin katıldığı görülür. Bu tatbikatla hava savunma operasyonu, iletişim ve ortak manevra kabiliyetini artırma çalışmaları yapılmıştır. 2018 yılında ise “Turgutreis” isimli tatbikat Nisan ve Eylül aylarında Kuzey Arap Denizi'nde ve Doğu Akdeniz'de geniş kapsamlı askeri tatbikat olarak gerçekleştirilmiş ve 2019-2020 yıllarında da devam etmiştir. 2019 yılında ise 12 gün süren sadece özel kuvvetlerin katıldığı “Ayyıldız-2019” ortak donanma tatbikatı yapılmıştır. 2020 yılında ise iki ülkenin donanması Pakistan'da yapılan “Aman” deniz tatbikatına katılmıştır. Aynı yıl Pakistan donanmasına ait PNS Zulfiqar fırkateyni üzerinde taşıdığı helikopter ve deniz gözetleme uçağı ile Türkiye'deki Mavi Balina tatbikatına dâhil olmuştur.⁴⁰⁰

Türkiye ile Pakistan arasında **hava savunma** alanında da ilişkiler gelişerek devam etmektedir. Türkiye'de 2016 yılında yaşanan 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Türk Hava Kuvvetlerinden çok sayıda pilotun ihraç edilmesinden dolayı kurumda kadro sıkıntısı yaşanır. Türkiye bu açığı kapatmak ve yeni pilotların hızlı bir şekilde eğitilmesi için ABD'ye başvurur. ABD'den olumsuz yanıt gelmesi sonucunda Pakistan'dan eğitim desteği talep edilir. Pakistan yetkilileri hemen ertesi gün deneyimli pilot gönderme sözü verir, ancak ABD ikili anlaşmalar kapsamında ve kullanılan uçaklar arasındaki farklılıklardan dolayı bunun yapılamayacağını bildirir. Buna rağmen 2016 yılının Kasım ayında Pakistan Savunma ve Üretim Bakanlığı, Türkiye'nin Pakistan'dan 52 adet Super Mushshak eğitim uçağı almasına ilişkin anlaşma imzaladıklarını duyurur. İlk teslimatın Haziran 2020'de başlayıp 2022 sonuna kadar tamamlanması planlanır. Ayrıca 2018 yılında TUSAŞ'ın üretmiş olduğu T-129 ATAK helikopterinin Pakistan'a satışını öngören anlaşma imzalanır. Yapılan bu anlaşmaya göre 30 adet helikopterin satışı onaylanmıştır.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Pakistan ve Türkiye'den Ortak Deniz Tatbikatı, <https://www.haberturk.com/dunya/haber/1317049-pakistan-ve-turkiyeden-ortak-deniz-tatbikati>; Türkiye'de İnşa Edilen İkinci PN MİLGEM Korveti Kızağa Konuldu, <https://www.savunmasanayist.com/pakistanin-ucuncu-milgem-korveti-kizaga-konuldu-2/> ; Türkiye-Pakistan Askeri İşbirliğinde Bugüne Nasıl Gelindi?, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-55947260> ; Pakistan Donanmasına Ait Gemi Türkiye'de Uluslararası Deniz Tatbikatına Katıldı, <https://www.haberler.com/pakistan-donanmasi-na-ait-gemi-turkiye-de-13702575-haberi/> ; Arda Atakan Yiğın, “Türkiye-Pakistan Ortak Komando ve Özel Kuvvet Tatbikatı Başlıyor”, <https://www.defenceturk.net/turkiye-pakistan-ortak-komando-ve-ozel-kuvvet-tatbikati-basliyor> Erişim Tarihi: 12/05/2021

⁴⁰¹ Uygur Osman Gül, “TSK'ya Pakistan'dan Tedarik Edilecek Super Mushshak Eğitim Uçağı Test Uçuşunda”, <https://www.defenceturk.net/tsk-ya-pakistandan-tedarik-edilecek-super-mushshak-egitim-ucagi-test-ucusunda> Erişim Tarihi: 12/05/2021

Yine 1998 yılından beri düzenli olarak Pakistan ile Türkiye arasında ortak komando ve özel kuvvet tatbikatı düzenlenmektedir. Bu tatbikat Türkiye’de gerçekleştirildiğinde “Cinnah Tatbikatı”, Pakistan’da düzenlendiğinde ise “Atatürk Tatbikatı” olarak adlandırılmaktadır. MSB’ye göre bu tatbikatların amacı Pakistan ve Türk Silahlı Kuvvetleri arasında karşılıklı işbirliği ile ortak çalışabilme imkânlarını geliştirmektir.⁴⁰²

3.3.3. Kaçakçılık ve Terörizm

Türkiye ve Pakistan, Pakistan’ın kuruluşu olan 1947’den bu yana birbirlerini kardeş ülke olarak tanımlarlar. Bu iki ülke farklı coğrafyalarda bulunmalarına rağmen aynı sorunlarla yıllardır mücadele edegelmişlerdir. Türkiye yıllardır PKK ve DEAŞ gibi terör örgütleri ile mücadelesini sürdürürken Pakistan ise özellikle 11 Eylül olaylarından sonra Taliban ve El-Kaide gibi örgütlerle mücadele etmektedir. Terörizm ve onu besleyen kaçakçılık konuları bölgede istikrarı bozan ve ülkelerin gelişmeleri önünde engel olan en büyük sorunlardır. Kaçakçılığın birçok türü bulunmakla birlikte teröre finans kaynağı olan uyuşturucu kaçakçılığı, uluslararası boyutta bir sorun teşkil etmektedir. Terörizm özellikle 21. yüzyıl başlarından günümüze kadar bir takım güçlerin araç olarak kullandığı bir unsurdur. Terör örgütleri genel olarak kendi başlarına ayakta duracak bir güce sahip olmadıkları halde tehdit ve eylemlerini sürdürebilmek için kaynak arayışı içine girerler. Bunun için maliyeti ucuz getirisi yüksek olan uyuşturucu ticareti, terörist gruplar için oldukça cazip bir kaynaktır. Uyuşturucu ticaretinin büyük bir kısmını elinde bulunduran PKK, Orta Asya’dan Avrupa’ya kadar olan bölgeyi kontrolü altında tutmaya çalışmaktadır.⁴⁰³ Diğer yandan dünya genelindeki eroinin önemli bir kısmı Afganistan kaynaklı olup Taliban kontrolünde olan bölgede üretilmektedir. Üretilen bu eroin, başta Afganistan’a komşu ülkeler olmak üzere birçok ülkenin halk sağlığı ve güvenliği için büyük bir tehdittir. Özellikle son yıllarda BM Uyuşturucu Kontrol Programı raporlarına göre Pakistan’dan Batı Avrupa’ya hava ve deniz yolu ile yapılan eroin kaçakçılığına dikkat çekilmektedir. Terörizmin kaynağı olan uyuşturucu ile mücadele edebilmek için özellikle ilgili ülkeler ortak çıkarları doğrultusunda birlikte hareket etme durumunda olmuşlardır. PKK ile mücadelesinde Türkiye, narkotik alanda da büyük bir tecrübeye sahiptir. Bu yüzden uyuşturucu üretiminin, yerinde tespit edilmesi ve yakalanması için Türk ve

⁴⁰² Arda Atakan Yiğın, “Türkiye-Pakistan Ortak Komando ve Özel Kuvvet Tatbikatı Başlıyor”, <https://www.defenceturk.net/turkiye-pakistan-ortak-komando-ve-ozel-kuvvet-tatbikati-basliyor> Erişim Tarihi: 12/05/2021

⁴⁰³ Ahmet Pek, “Narko Terörizm”, **Çağın Polisi Dergisi**, S.68, <https://www.caginpolisi.com.tr/> Erişim Tarihi: 15/05/2021

Pakistanlı yetkililer teknik ve eğitim alanındaki işbirliğini en üst seviyeye çıkarma kararı almışlardır.⁴⁰⁴

Türkiye ile Pakistan'ın buldukları jeopolitik konumları, her zaman terör tehdidi altında olmalarına zemin hazırlamıştır. 1984 yılından beri Türkiye'de terörist faaliyetlerine devam eden PKK, başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yaptıkları saldırılarla birçok sivil halkın ölümüne neden olmuştur.⁴⁰⁵ Bu süre zarfında Türkiye dışında bölge ülkelerinde de çeşitli faaliyetler gerçekleştirerek bütün bölge halklarına zarar veren bir yapı haline gelmiştir. PKK'nın dışında bazı uluslararası terör örgütleri de Türkiye'de çeşitli kanlı eylemlere başvurmuşlardır. 1999 yılında Afganistan'da kurulan DEAŞ terör örgütü 2001'de Kuzey Irak bölgesinde örgütlü bir grup haline gelmiştir. İslami bir grup olduğunu iddia eden örgüt en fazla zararı Müslümanlara vermiştir. Türkiye 2013 yılında DEAŞ'ı bakanlar kurulu kararı ile terör örgütü olarak kabul etmiştir.⁴⁰⁶

Pakistan'a gelince yıllardır çoğunluğunu Peştunların oluşturduğu radikal İslam grubu olarak bilinen Taliban terör örgütü ile başı derttedir. İlk olarak 2002 yılında Pakistan ordusunun sınırı aşan yabancı militanlarla mücadele etmesiyle adı duyulur. 2009 yılında Pakistan ordusunun Taliban'a karşı operasyon başlatmasıyla ülkede intihar saldırıları artar ve yüzlerce sivil hayatını kaybeder. Pakistan'daki Taliban üyeleri El-Kaide ile de irtibat halindedir. Bu yüzden bu terör örgütleri ile mücadelede her iki ülkenin güvenlik güçleri teyakkuz halindedir. Terör olayları her iki ülkenin iç ve bölgesel alanda istikrarını olumsuz olarak etkilemektedir. Özellikle El-Kaide'nin iki ülkedeki eylemleri Türkiye ve Pakistan'ı güvenlik alanında daha fazla iş birliği yapmaya yöneltmiştir. İki ülkenin 1998 yılından beri yapmış olduğu ortak komando tatbikatları bu işbirliğinin en büyük örneğidir. Ayrıca geliştirilen projeler ve üretilen yerli mühimmat ve teçhizatlar bu mücadelede daha fazla başarı elde edilmesini sağlamıştır.

⁴⁰⁴ Seçkin Çetin, "Türkiye ve Pakistan Özelinde Bölgesel Güvenliği Tehdit Eden Unsurlar Olarak Kaçakçılık ve Terörizm", **Güvenlik İşbirliği Semineri-I (Türkiye-Pakistan) (9 Aralık2009)**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2010, s.62-63

⁴⁰⁵ Özhan Hancılar, **PKK Terörizmi ve Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Açısından Kuvvet Kullanma Hakkı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı), Ankara, 2011, s.26

⁴⁰⁶ T.C. İçişleri Bakanlığı,
https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/strateji/deneme/YAYINLAR/%C4%B0%C3%87E R%C4%B0K/deas_arapca.pdf Erişim Tarihi: 15/05/2021

2018 yılında ABD öncülüğünde batılı devletler, Pakistan'ı terörizmin finansmanına engel olmayı başaramadığı gerekçesi ile kara listeye almaya çalışarak yaptırım uygulama yoluna gitmişlerdir. Ancak Türkiye, bu girişimlere şiddetle karşı çıkmış ve aynı yılın Aralık ayında Türkiye'nin talebi ile FETÖ, Pakistan'da resmen terör örgütü olarak tanınmıştır.

3.4. EKONOMİK İLİŞKİLER

3.4.1. Pakistan Ekonomisi

Pakistan'ın, bağımsızlığını kazandığı 1947 yılından itibaren günümüze kadar ekonomik olarak istediği seviyeye ulaşamadığı görülür. Ülke ekonomisi 1980'li yıllarda yıllık ortalama %6, 1990'lı yıllarda ise %9 oranında büyüme sağlar. Pakistan ekonomisi ve ihracatı temel olarak pamuk, tekstil ve buğday vb. ürünlere dayalıdır. Bu nedenle son derece kırılgan ve dalgalı bir yapıda seyreder. Bu yapıdan dolayı ekonomide oluşan kamu ve dış ticaret açıkları gibi makroekonomik dengesizlikler istikrarlı büyümenin önünde engel teşkil etmektedir. 11 Eylül olaylarından sonra sanayi üretiminde düşüş yaşayan Pakistan ekonomisi, ABD'nin yaptırımları kaldırması ve IMF'den alınan borçlarla toparlanma sürecine girer. Ülke içindeki siyasi istikrarsızlık ihracat rakamlarının ve yabancı sermayenin düşük seviyede kalmasına neden olmaktadır. Bu yüzden bütçede açık oluşması, döviz rezervinin yetersizliği ve yüksek enflasyon nedeniyle 2001 yılında IMF ile Standby anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. 2008 yılı itibarıyla hükümet, kalkınma harcamalarını düzenli olarak artırdığı için ülkede fakirliğin %10 oranında azaldığı verilere yansımıştır. Ancak ülke içindeki siyasi ve ekonomik istikrarsızlıktan arzu edildiği şekilde sağlanamaması nedeniyle Pakistan Rupisinin değer kaybetmesi engellenemez.⁴⁰⁷

Genel olarak bakıldığında zaman Pakistan ekonomisinde ve gelişmesinde tarım sektörü en büyük paya sahiptir. Tarım sektörü GSYİH'nın %21'ini oluşturmaktadır. Başlıca tarım ürünleri, pamuk, buğday, pirinç, şeker kamışı ve mısırdır.⁴⁰⁸ Ülkenin sanayi alanında büyümesinde ise tekstil sektörünün ön plana çıktığı görülür. Pamuk ve yün dokumacılığı, hazır giyim, deri ve deri ürünleri, çimento, sağlık ürünleri, meşrubat ve işlenmiş gıda

⁴⁰⁷ Pakistan Ülke Raporu, Ekim 2019, Küresel Fuar Acentesi, s.7, <http://www.salihlitso.org.tr/uploaded/dosyalar/PAK%C4%B0STAN.pdf> Erişim Tarihi: 16/05/2021

⁴⁰⁸ Pakistan Ekonomisi, T.C. Ticaret Bakanlığı, <https://ticaret.gov.tr/> Erişim Tarihi: 16/05/2021

endüstrisi, ülke sanayisinin temel ürünlerini oluştururken kimyasal madde üretiminde de son yıllarda önemli gelişmeler kaydedilmiştir.⁴⁰⁹

Ekonomisini geliştirmek adına Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olan Pakistan, bölgesel ticaret serbestliğini sağlamak için de Türkiye ve İran'la birlikte Ekonomik İşbirliği Organizasyonu'nun (ECO) kuruluşunda yer almıştır. Aynı amaçla Güney Asya Bölgesel İşbirliği Topluluğu'na da üyedir. Bağımsızlığını ilan etmesinden hemen sonraki yıllarda ekonomisinin GSMH'sının %53'ünü tarım sektörü oluşturmuştur. Zamanla tarım üretimi artmış olsa da tarım dışındaki sektörlerde yaşanan gelişmeler, tarımı geride bırakır ve tarım sektörünün ekonomideki payı yaklaşık beşte bir oranına düşer. Özellikle sanayi ve hizmet sektörlerinde hızlı büyüme gerçekleşerek tekstil ve tekstil makineleri, gıda işlemleri, inşaat malzemeleri, kimyasallar, ulaştırma, reklamcılık ve telekomünikasyon gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilir.⁴¹⁰ Son birkaç yıl baz alınarak Pakistan ekonomisine ait bazı verileri şu şekilde ifade edebiliriz:

GSYİH:	314,6 milyar dolar (2018)
Sektörler:	%56 hizmet, %19 sanayi, %25 tarım
Reel GSYİH Büyüme Oranı:	%3,3 (2019)
Kişi Başına GSYİH:	1.590 dolar (2018)
Enflasyon Oranı:	%9,4 (Nisan 2020)
İşsizlik Oranı:	%5,8
Toplam Döviz Rezervi:	17,3 milyar dolar (Nisan 2020)
Yurtdışındaki İşçi Sayısı:	9 milyondan fazla
Yoksulluk Oranı:	%12 sınırın altında, %50 sınırda
Toplam İhracat:	23,1 milyar dolar

En Fazla İhracat Yapılan Ülkeler: AB Ülkeleri, ABD, Çin, Afganistan, BAE

⁴⁰⁹ Pakistan İslam Cumhuriyeti Bilgi Notu, Ankara Ticaret Odası, s.7, <https://www.atonet.org.tr/Uploads/Birimler/Internet/Alt%20Tan%C4%B1t%C4%B1m/2020-08-20-%C3%9Cİke%20Raporlar%C4%B1/Pakistan.pdf> Erişim Tarihi: 16/05/2021

⁴¹⁰ Türkiye-Pakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, <http://www.kto.org.tr/d/file/turkiye-pakistan.doc> Erişim Tarihi: 16/05/2021

Toplam İthalat: 52,1 milyar dolar

En Fazla İthalat Yapılan Ülkeler: Çin, BAE, Endonezya, ABD, Japonya

Para Birimi: Pakistan Rupisi (PKR) 1 dolar=160 PKR (Mayıs 2020)⁴¹¹

3.4.2. Türkiye-Pakistan Ekonomik İlişkileri

Pakistan'ın kurulduğu günden itibaren ekonomisini geliştirmeye çalıştığı ve bu kapsamda geçmişten gelen dostluk bağlarından dolayı başta Cinnah olmak üzere daha sonra ülkeyi yöneten liderlerin Türk ekonomisini model almaya çalıştıkları görülür. İki ülkenin siyasi alanda yüksek düzeyli ilişkileri ve uluslararası platformlarda birbirlerini desteklemeleri ticaret alanındaki ilişkilerin gelişmesine de yansımıştır.

Türkiye, Pakistan ve İran'ın üye olduğu CENTO, birbirine komşu olan bu üç ülkenin aralarında ekonomik, kültürel ve teknik ilişkileri geliştirme amacıyla kurulmuştur. Buna bağlı olarak da 1964 yılında Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü (RCD) kurulur. Söz konusu örgütün kurulması vesilesiyle İstanbul'da bir araya gelen üç devletin yöneticileri, bütün alanlarda işbirliğini genişletmek ve geliştirmek için ortak çalışmaların yapılmasına karar verirler. Özellikle endüstri alanında yapılacak yatırımların teşvik edilmesi, bölge halklarına yüksek düzeyde kalkınma sağlamak, ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda bölgesel bir işbirliği oluşturmak örgütün temel amaçlarını oluşturur.⁴¹² Bu iş birliği anlaşmasına uluslararası alanda "İstanbul Paketi" adı verilir. Yılda birkaç kez bakanlar konseyi toplantılarının yapılmasına karar verilerek Tahran'da sürekli bir sekreterlik kurulur. Ancak ilerleyen dönemlerde bu anlaşmanın uygulamada yetersiz olduğu görülünce 1976 yılına gelindiğinde İzmir'de düzenlenen Bölgesel Ekonomik İşbirliği zirvesinde üç ülke arasında ekonomik işbirliğinin ve örgütün faaliyetlerinin genişletilmesine karar verilerek "Serbest Ticaret Bölgesi" tesis edilir. Ancak bu adım da arzu edilen gelişmeleri sağlayamayınca İran söz konusu anlaşmalardan çekilir. 1979 yılında CENTO dağılır. CENTO'nun dağılmasıyla birlikte RCD de etkisini kaybeder.⁴¹³ 1984 yılına gelindiğinde İran'ın girişimleriyle örgüt yeniden yapılandırılmak istenip Pakistan ile Türkiye'nin de katılımlarıyla Ekonomik İşbirliği Örgütü adı altında tekrar canlandırılır. Örgütün amacı, karşılıklı ticareti artırmak, bölgede sürdürülebilir bir gelişme için kültürel ilişkileri de güçlendirmek olarak belirlenir.

⁴¹¹ Pakistan Ekonomisi, <https://www.mfa.gov.tr/pakistan-ekonomisi.tr.mfa> Erişim Tarihi: 16/05/2021

⁴¹² Akkan Suver, "Türk-İran-Pakistan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Teşkilatı 10 Yaşında", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın**, C.13, S.77, İstanbul, 1974, s.42

⁴¹³ Uçarol, s.741-742; Akbaş, s.242

Türkiye, Pakistan ve İran arasında kültürel, ekonomik ve ticari işbirliğini geliştirmek için 1985 yılında Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) kurulur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri'nin de teşkilata katılması ile birlikte üye sayısı 10'a çıkar. 16 Temmuz 2003 tarihinde İslamabad'da yapılan bakanlar toplantısında EİT Ticaret Anlaşması imzalanır. Bu anlaşmaya göre, üye ülkeler birbirlerine yönelik gümrük vergilerini 8 yıl içinde kademeli olarak %15 seviyesine indirme ve fonları kaldırma kararı alırlar ve birbirlerine karşı tarife dışı engelleri kaldırmayı taahhüt ederler. Ayrıca EİT, 2015 yılına kadar serbest ticaret bölgesi oluşturmayı hedefine koyar.⁴¹⁴

Şimdi de sadece iki ülke arasında ekonomi alanında atılan çeşitli adım ve anlaşmalara göz atalım. Türkiye ve Pakistan arasında ticaret ve ekonomi alanlarına yönelik yapılan ilk anlaşma 20 Ocak 1958 tarihinde "*Gümrük Kanunlarının ve Nizamnamelerinin İhlalinin Önlenmesine, Soruşturmasına ve Tecziyesine Mütedair Karşılıklı Yardım Sözleşmesi*" Ankara'da imzalanır. 20-21 Temmuz 1964 tarihlerinde Türkiye, Pakistan ve İran devlet başkanları İstanbul'da yaptıkları toplantıda Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmasına karar verirler. Bu kapsamda söz konusu üç ülke tarafından özellikle endüstri alanında yatırımların teşvik edilmesi ve desteklenmesi için yeni adımlar atılması amaçlanır. Öte yandan Türkiye ile Pakistan arasında 18 Aralık 1964'te imzalanan "*Türkiye Hükümeti ve Pakistan Hükümeti arasında Ticaret Anlaşması*" taraflar arasında doğrudan ticari ilişkilere yönelik ilk anlaşmadır. 20 Kasım 1975 tarihinde ise "*Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması*" İslamabad'da imzalanır. Ayrıca 1977 yılında ortak bir bakanlar komisyonu oluşturularak iki ülke arasında ekonomik ve endüstriyel ilişkiler geliştirilmeye çalışılır. Yine 14 Kasım 1985'te "*Çifte Vergilendirmeyi Önleme*" ve 16 Mart 1995'te "*Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması*"nın imzalanması iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinde önemli katkılar sağlar. Bütün bunlardan sonra 1987 yılında Pakistan-Türkiye İş Konseyi kurulur. Bu kapsamda birçok kez üst düzey ve ticari heyetlerin ziyaretleriyle yapılan toplantılarda ekonomik ve ticari ilişkilerin güçlendirilmesi için çalışmalar yapılır.⁴¹⁵

Diğer yandan iki ülke arasında 17 Mart 1983 tarihinde "*Tarımsal İşbirliği Anlaşması*", 16 Mart 1995'te "*T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı ile Pakistan Gıda ve*

⁴¹⁴ Hürriyet Gazetesi, 24 Aralık 2010; "Pakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu", Konya Ticaret Odası, Dış Ticaret Müdürlüğü, Şubat-2017, s.23

⁴¹⁵ Suver, s.42; Akbaş, s.244

Tarım Bakanlığı arasında Bilimsel, Teknik ve Ekonomik İşbirliği Protokolü” ve 31 Mart 2010’da ise “*Tarıma Dayalı Endüstriler Alanında İşbirliği Konulu Mutabakat Zaptı*”nın imzalanmasıyla tarımsal alandaki işbirliği faaliyetleri yürütülmeye çalışılır. Bu işbirliği kapsamında uzman değişimi, eğitim ve enformasyon gibi hizmetler sağlanır.

Türkiye ve Pakistan arasında ekonomi alanındaki işbirliğinin geliştirilmesi ve kurumsal bir yapı altında bu işlerin yürütülmesi için DEİK çatısı altında 1987 yılında Türkiye-Pakistan İş Konseyi’nin Türk kanadını oluşturma çalışmalarına başlanır. 16 Ocak 1988 tarihinde ise resmi olarak iş konseyi oluşturulur. Konseyin son yıllarda iş dünyasındaki potansiyelleri anlatmak için önemli çabaları söz konusudur.⁴¹⁶ 2000 yılından sonra ise taraflar arasında yapılan bazı anlaşmalar şöyledir:

- 2002’de (20 Haziran) Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması.
- 2003’te (15 Haziran) Karayolu Taşımacılığı Anlaşması.
- 2004’te (20 Ocak) Kapsamlı Ekonomik Ortaklık Çerçeve Anlaşması ile Tercihli Ticaret Düzenlemesi Çerçeve Anlaşması
- 2004’te (29 Temmuz) Tarım Alanında Teknik, Bilim ve Ekonomik İşbirliği Protokolü.

Pakistan’ın kuruluşundan günümüze her ne kadar Türkiye ve Pakistan arasındaki siyasi ilişkiler tarihsel bağlardan etkilenerek güçlü bir şekilde devam etse de bu durum ticari ve ekonomik ilişkilere arzu edildiği şekilde yansımamış ve iki ülkenin ticaret hacmi istenilen seviyeye çıkamamıştır. Yıllar itibariyle taraflar arasındaki ticaret hacmi aşamalı olarak az da olsa artış gösterip 2000 yılına kadar genel olarak Türkiye’nin lehinde, 2000 yılından itibaren ise belli bir süre Türkiye aleyhinde seyrederek dış ticaret açığı oluşmuştur. 2016 yılından sonra günümüze kadar da Türkiye lehinde dış ticaret fazlası olduğu görülür.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Türkiye-Pakistan İş Konseyi, <https://www.deik.org.tr/turkiye-asya-pasifik-is-konseyleri-turkiye-pakistan-is-konseyi> Erişim Tarihi: 18/05/2021

⁴¹⁷ Pakistan İslam Cumhuriyeti Bilgi Notu, Ankara Ticaret Odası, s.12, <https://www.atonet.org.tr/Uploads/Birimler/Internet/Alt%20Tan%C4%B1t%C4%B1m/2020-08-20-%C3%9Clke%20Raporlar%C4%B1/Pakistan.pdf> Erişim Tarihi: 16/05/2021

Türkiye-Pakistan Dış Ticaret Rakamları (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	52,9	82,2	135,1	-29,3
2001	31,2	101,3	132,5	-70,1
2002	57,4	117,6	175,1	-60,2
2003	70,4	192,0	262,4	-121,7
2004	86,4	240,7	327,1	-154,3
2005	187,6	315,5	503,0	-127,9
2006	129,6	379,6	509,2	-250,0
2007	157,0	531,6	688,7	-374,6
2008	155,1	586,2	741,3	-431,2
2009	163,2	619,2	782,4	-456,0
2010	248,1	749,9	998,1	-501,8
2011	213,7	873,1	1086,8	-659,5
2012	276,1	555,0	831,1	-278,9
2013	285,9	436,7	722,6	-150,8
2014	259,3	435,6	694,9	-176,3
2015	289,1	310,5	599,6	-21,4
2016	347,0	263,4	610,4	83,6
2017	352,3	323,1	675,4	29,2
2018	462,2	330,7	792,9	131,5
2019	550,1	306,3	865,4	243,8
2020	123,6	73,1	196,7	50,5

Kaynak: Sinan Yüzal, “Pakistan Ülke Raporu”, Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara, 2011; Konya Ticaret Odası, “Pakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu”, Dış Ticaret Müdürlüğü, Şubat-2017

Türkiye'nin Pakistan'a yapmış olduğu başlıca ihracat ürünleri, telefon ve telgraf için elektrikli cihazlar, sentetik filamentler (lifler), inşaat demirleri, kimyasallar, hazır giyim ürünleri, tekstil makineleri, hijyenik havlular ve bebek bezi, tuvalet kağıdı, elektrik transformatörleri, fişek ve mermiler, hava taşıtları fırlatma ve iniş takımları, deri kimyasalları, dokuma halılar, yer kaplamaları ve prefabrik yapılarıdır. Türkiye'nin Pakistan'dan ithal ettiği ürünlerin büyük kısmı pamuklu mensucat ürünleridir. Pamuk ipliği, etil alkol, deri ve köseleden giyim eşyaları, hazır giyim ürünleri, poliasetaller, örme

eldivenler ve çeşitli tekstil malzemeleri ithal edilen diğer ürünlerdir.⁴¹⁸ Pakistan ve Türkiye arasında potansiyel işbirliği imkânları arasında gıda, tekstil, kimyasallar, inşaat malzemeleri, kâğıt ürünleri, spor malzemeleri, medikal ürünler, petrol ve petrol ürünleri sayılabilir. Pakistan başkonsolosunun yaptığı açıklamada Pakistan’da yatırım yapılabilecek ve iki ülke şirketlerinin ortaklık yapabileceği alanlar şu şekilde açıklanmıştır:

Yatırım yapılabilecek alanlar: Telekomünikasyon, altyapı (limanlar, havalimanları, demiryolları), katma değerli tekstil ve ihracat bazlı sanayi, hizmet sektörü, tarıma dayalı sanayi kolları, hidroelektrik ve kömüre dayalı enerji üretimi.

Ortaklık kurulabilecek alanlar: Demonte ahşap mobilyalar, tarımsal uygulamalar, araç yedek parçaları, klima, buzdolabı, televizyon, pvc boru, tekstil makineleri, yazılım, ayakkabı, turizm.⁴¹⁹

İki ülke arasında ekonomik ve ticari faaliyetlerin geliştirilmesi amacıyla Pakistan pazarının Türk firmalarına tanıtılması için Şubat 2002’de Karaçi’de Türk Günleri adında bir fuar düzenlenir. 2003 yılında (8-11 Ekim) bu fuarın ikincisi yine Karaçi’de gerçekleştirilir. Ayrıca 9-12 Nisan 2003 tarihlerinde söz konusu şehirde düzenlenen 2. Uluslararası Tekstil ve Deri Makineleri, Aksesuarları Fuarına Türk firmaları katılarak olumlu sonuçlar alınır.

2007 yılında Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Pakistan ziyaretinde beraberindeki heyette bulunan TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu, ECO başkanı sıfatı ile Pakistan Ticaret ve Sanayi Odaları Federasyonu Başkanı Tanvir Ahmed Şeyh arasında yapılan görüşmelerde iki ülke arasında somut bir iş programı üzerinde anlaşma sağlanır. Ayrıca Hisarcıklıoğlu’nun yaptığı görüşmeler kapsamında iki ülkenin ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek için bazı konularda kararlar alınır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) İki ülkenin özel sektör kuruluşları arasında işbirliği sağlamak amacıyla 2008 yılından başlamak üzere yılda dört kez heyetler arası ziyaretler gerçekleştirilecek,
- 2) Müteahhitlik, mermer, enerji ve doğal kaynaklar alanındaki sektörlerle öncelik verilecek,

⁴¹⁸ “Pakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu”, Konya Ticaret Odası, Dış Ticaret Müdürlüğü, Şubat-2017, s.18-20; Sinan Yüzal, “Pakistan Ülke Raporu”, Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara, 2011, s.17-18

⁴¹⁹ Türkiye-Pakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, <http://www.kto.org.tr/d/file/turkiye-pakistan.doc> Erişim Tarihi: 20/05/2021

- 3) Türkiye'nin fuar takvimi Pakistan iş dünyası ile paylaşılarak firmaların fuarlara katılımı sağlanacak,
- 4) THY'nin Türkiye'den Pakistan'a yapacağı uçuşların artırılması Pakistan yetkilileri tarafından takip edilecek,
- 5) Ekim 2007 tarihinde oluşturulan ve ilk toplantısı yapılan İstanbul Forumu'nun Ocak 2008'de ikinci toplantısının İslamabad'da yapılması sağlanacak.⁴²⁰

Türkiye, Pakistan ve Afganistan arasında ekonomik işbirliğini artırmak amacı ile TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklioğlu'nun ECO dönem başkanı sıfatıyla sunduğu öneri çerçevesinde İstanbul'da 27 Ekim 2007 tarihinde Pakistan ve Afganistan'ın da kabulü ile "İstanbul Forumu" kurulur. Bu forumun amacının işsizlik sorununu çözmek için projeler geliştirmek ve bölge insanının refahını artırmak olduğu açıklanır. Forum başkanlığına Hisarcıklioğlu getirilir. Toplantı sonunda yapılan ortak açıklamada forum üyeleri bölgede refahı artırmak için ortaya çıkan yerel sorunlara karşı yerel çözümler üretmek amacıyla ortak iktisadi projeler üreteceklerini belirtirler.⁴²¹ 2008'de (20 Ocak) İslamabad'da forumun ikinci toplantısı yapılır. Toplantı sonrasında yapılan açıklamada, ticaretin kolaylaştırılması, sınır yönetimi ve modernizasyonu, nakliye ve lojistik, mikro finans odaklı iş geliştirme merkezleri, organize sanayi bölgeleri, eğitim, sağlık, teknik bilgilerin tarım alanına uygulanması, KOBİ geliştirme, inşaat ve kapasite geliştirme alanları üzerinde fikir alışverişinde bulunulduğu bildirilir. Ayrıca toplantıda üç ülkenin de ortak yürütebileceği somut projeler geliştirilerek bölgedeki istikrarın sağlanması için istihdamın artırılmasının gerekliliği vurgulanır. Projeler ve üçlü işbirliği alanları belirlendikten sonra üyeler projelerin uygulanabilmesi için üzerlerine düşen gerekli şartları yerine getirmeye karar verirler.⁴²²

İstanbul Forumunun üçüncü toplantısı Pakistan Ticaret ve Sanayi Odaları Federasyonu (FPCCI) Başkanı Tanvir Ahmed Şeyh ve Afganistan Ticaret ve Sanayi Odaları (ACCI) Başkanı Ghulam Muhammed Yailaqui'nin katılımlarıyla 4 Aralık 2008 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilir. Toplantı sonrası yapılan ortak açıklamada

⁴²⁰ Suver, s.47; Akbaş, s.254-255

⁴²¹ "İstanbul Forumu oluşturuldu", <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=1615&lst=Arsiv> Erişim Tarihi: 20/05/2021

⁴²² Afganistan, Türkiye, Pakistan Arasında Ekonomik İşbirliği İçin İstanbul Forumu İkinci Toplantısı Ortak Açıklama Metni, 28 Ocak 2008, https://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1255437951r2121.Afganistan_Turkiye_Pakistan_Arasinda_Ekonomik_Isbirligi_Icin_Istanbul_Forumu_Ikinci_Toplantisi_Ortak_Aciklama_Metni.pdf Erişim Tarihi: 20/05/2021; Akbaş, s.265

Türkiye'nin katkılarıyla Afganistan ve Pakistan'da özel sektörün geliştirilmesi için bölgesel kalkınma projeleri geliştirilmesi, somut projeler oluşturulurken bölge seçimi, mal geçişi kolaylığı, bölgenin fiziki özellikleri, enerji kaynakları gibi niteliklerin dikkate alınması gerektiği vurgulanır. Hayata geçirilecek projeler için öncelikle elektrik santrali inşası, alt yapı ve kapasite artırımı alanındaki ihtiyaçların giderilmesi gerektiği belirtilir. Ayrıca forumda belirli bir bölge ve sektörler için ön fizibilite çalışmaları yapmaları amacıyla bölgelere teknik ekip gönderilmesine karar verilir.⁴²³ Forumunun dördüncü toplantısı 25 Ocak 2010 tarihinde yine İstanbul'da gerçekleştirilir. Üç ülke temsilcilerinin katılımlarıyla gerçekleştirilen forumda, tarıma dayalı sanayi sektörlerinin kurumsallaşması için kapasite inşa programları ve mikro kredi temelli iş geliştirme merkezlerinin çalışmaları değerlendirilir. Toplantı sonrası yapılan ortak açıklamada Afganistan ve Pakistan için mesleki eğitim merkezi, iş geliştirme merkezi, meslek odaları geliştirme, sanayi bölgeleri ve sınır yönetimi konularına odaklı kapasite oluşturulmasında somut projelere ihtiyaç olduğu vurgulanır. Ayrıca taraflar, üçüncü toplantıda alınan kararlara dayanarak TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi'nde *Özel Sektör ve Kalkınma Enstitüsü (IPSED)* ve *Kamu Politikaları Eğitim ve Araştırma Enstitüsü'nün (TRIPP)* kurulmasına karar verirler. Forum'da Afganistan ve Pakistan Transit Geçiş Anlaşması'ndaki tartışmalı konularda, iki ülkenin sanayi odalarının bir araya gelerek çözüm üretmelerinin gerekliliği vurgulanır.⁴²⁴

Forumun beşinci toplantısı 2010 yılının Kasım ayında yine İstanbul'da yapılır. Toplantıya üye ülke temsilcilerinin yanı sıra Türkiye ve Afganistan dışişleri bakanları ve 50'den fazla şirket temsilcisi katılır. Toplantı sonunda Rifat Hisarcıklıoğlu yaptığı konuşmada istikrarın güçlenmesinde özel sektörün en iyi yol olduğunu vurgulayarak İstanbul Forumunun bölgeye barış getirebilecek en önemli araç olduğuna inandıklarını belirtir. Yayınlanan ortak bildiri ise bir önceki toplantıda alınan kararların değerlendirildiği ifade edilip Pakistan ve Afganistan'ın uluslararası ticareti kolaylaştırmak amacıyla TIR (Transports Internationaux Routiers)⁴²⁵ sistemine katılmak için yapılan

⁴²³ İstanbul Forumu'nun Üçüncü Toplantısı Yapıldı, <http://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2008/12/26-28.pdf> Erişim Tarihi: 20/05/2021

⁴²⁴ Türkiye, Afganistan ve Pakistan Ortak Stratejide Anlaştı, <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=2731&lst=Arsiv> Erişim Tarihi: 20/05/2021

⁴²⁵ **TIR:** 15 Ocak 1959 tarihinde Cenevre'de Avrupa ülkelerinin katılımıyla BM himayesinde imzalanan "TIR Karneleri Himayesinde Milletlerarası Mal ve Eşya Nakliyatına Dair Gümrük Sözleşmesi" dir. TIR sistemi gümrük mührü altında uluslararası eşya taşımacılığını en üst düzeyde kolaylaştırmak için planlanmıştır. Sistem, ülkeleri transit geçebilmek için gerekli olan ve risk sayılan gümrük vergi ve resimlerini kapsayan garantileri sağlar. Gümrük makamları ve uluslararası tüccar toplulukları arasındaki sorumlulukları dengeler. (<http://www.kto.org.tr/tir-sisteminin-amaci-ve-faydalari-321s.htm>)

çalışmalara vurgu yapılır. Bildiride, üyeler TOBB, Türkiye Ekonomi Politikalar Araştırma Vakfı (TEPAV) ve İslam Kalkınma Bankası işbirliğinde gerçekleştirilen kapasite geliştirme programlarından duydukları memnuniyeti dile getirerek bu kapsamda organize sanayi bölgeleri, özel sektörün geliştirilmesi, yatırım teşviki ve yerel yönetim alanlarında Türkiye'nin sahip olduğu deneyimlerin üst düzey devlet görevlilerine ve oda temsilcilerine aktarıldığını ifade ederler. Bunların dışında forum üyeleri, TOBB ve İslam Kalkınma Bankası'ndan ticaretin kolaylaştırılması, özel sektörün geliştirilmesi ve mesleki eğitim alanlarında daha fazla kapasite geliştirme programlarının düzenlenmesini talep ederler. Ayrıca Pakistan ve Afganistan, Türkiye'nin TIR sistemi konusundaki 40 yıllık deneyimlerinden faydalanmak için beraber çalışma konusunda anlaşılır.⁴²⁶

Forumun altıncı toplantısı İstanbul'da 2011'de (1-2 Kasım) “Kadın Girişimciliği” temasıyla gerçekleştirilir. Bu kapsamda iş dünyasının temsilcileri ile kadın girişimciler bir araya gelirler. Toplantıda bir konuşma yapan TOBB yönetim kurulu başkan yardımcısı Faik Yavuz, forumun söz konusu üç ülkenin özel sektörleri arasında diyalog geliştirmek için kurulduğunu ve yapılan her toplantının Pakistan ve Afganistan özel sektörlerine önemli katkılar sağladığını belirtir. Konuşmasının devamında son 10 yılda gelişmiş ülkelerde kadınların ekonomiye olan katkıları üzerinde durur.⁴²⁷ Afganistan Madenler Bakanı Vahidullah Şehrani de kadınların ekonomik kalkınmada yer almaları gerektiğine vurgu yapan bir konuşma gerçekleştirir. Ayrıca Şehrani konuşmasında, Orta Asya ülkelerini birbirine bağlayacak demir yolu ağı kurmak için çalıştıklarını ifade ederek bu demir yolu sayesinde Türkmenistan üzerinden Türkiye ve Avrupa'ya bağlanarak daha fazla ticaret imkânı bulacaklarını söyler. Pakistan Ticaret ve Sanayi Odaları Federasyon Başkan Yardımcısı Muhammed Akbar Khan ise kadınların ülke kalkınmasında çok önemli olduğunu, özellikle ileri teknoloji ve bilimsel konularda başarılı olduklarını vurgular. Toplantı sonunda üç ülkenin kadın girişimcilerinin fuarlara aktif şekilde katılmaları ve ürünlerinin tanıtımını yapabilecekleri internet ağının oluşturulmasına karar verilir. Ayrıca üç ülkenin işbirliğinde Afganistan ya da Pakistan'da “Yenilik Merkezi” kurularak kadın girişimciliği çalışmalarının yürütüldüğü odalarla işbirliği içinde olmalarının gerekliliği üzerinde durularak kadın girişimcilerin güçlenmesi ve kadınların ekonomik hayatta rekabet

⁴²⁶ Afganistan, Türkiye ve Pakistan Arasında Ekonomik İşbirliği İçin İstanbul Forumu 5. Toplantısı Ortak Bildirisi Yayınımlandı, <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=3360&lst=Arxiv> Erişim Tarihi: 21/05/2021

⁴²⁷ Pakistan Postası, C.35, S.8, Ekim-Aralık 2011

edebilmeleri için yeni mekanizmaların geliştirilmesine karar verilir.⁴²⁸ Forumun 2012 yılında düzenlenen yedinci toplantısında da bir önceki toplantıda alınan kararlar değerlendirilerek üç ülke arasında Avrasya'ya lojistik bağlantının güçlendirilmesi için çalışmalar yapılmasına karar verilir. Ayrıca üç ülkenin girişimcilerinin ve iş insanlarının sergilere, fuarlara ve diğer tanıtım faaliyetlerine katılımlarının teşvik edilmesi konusunda çalışma yapılması kararlaştırılır.⁴²⁹

İstanbul Forumunun 2014 yılında (13 Şubat) yapılan sekizinci toplantısı Ankara'da gerçekleştirilir. Toplantıda üç ülke arasında lojistik ağların zayıf olmasından dolayı ekonomi potansiyelinin arzu edildiği şekilde değerlendirilemediğine vurgu yapılarak üyelerin kendi aralarındaki ulaşım ağının Orta ve Güney Asya'ya doğru güçlendirilmesinin üç ülke ekonomisine önemli katkısı olacağı ifade edilir. Ayrıca üyeler, üç ülke hükümetlerinden iş dünyasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için hızlı vize hizmeti sağlanması konusunda çağrıda bulunurlar.⁴³⁰

3.4.3. Yapılan Yatırımlar

Pakistan'da yaşanan siyasi istikrarsızlıklar ve terör saldırıları yabancı yatırımcıları öteden beri tedirgin etmiştir. Bu sebeple Pakistan IMF'nin de etkisi ile yabancı yatırımlar konusunda liberal politika anlayışını benimser. Hükümet, yaptığı mali reformlarla ve uyguladığı yatırım politikaları kapsamında pek çok sektör için özel teşvikler uygulayarak bölgelerdeki yatırımların sağlıklı bir şekilde işletilmesini sağlamaya çalışmaktadır. Ayrıca ülkede önemli özelleştirme projeleri gerçekleştirilirken yap-işlet-devret modeli de yaygın şekilde uygulanmaktadır.

İki ülke arasındaki yatırım ilişkileri 1995 yılında imzalanan "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması" ile yasal bir zemine oturtulmaya çalışılır. Anlaşma 2012 yılında yenilenerek tekrar imzalanır. 2015 tarihinde ise söz konusu anlaşma revize edilerek eklenen yeni bir madde ile anlaşmanın ilk hali yürürlükten kaldırılır.⁴³¹

⁴²⁸ İstanbul Forumu Kadın Girişimcileri Bir Araya Getirdi, <http://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2011/11/070-073.pdf> Erişim Tarihi: 21/05/2021

⁴²⁹ Turkey, Pakistan and Afghanistan ink Trilateral MoU on Economic and Commercial Cooperation, <http://pakturkey.blogspot.com/2012/12/turkey-pakistan-and-afghanistan-ink.html> Erişim Tarihi: 21/05/2021

⁴³⁰ Ekonomik Forum Dergisi, s.2, http://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2014/241/020_021.pdf Erişim Tarihi: 21/05/2021

⁴³¹ Pakistan Ülke Raporu 2019, s.8, <https://www.google.com/search?q=pakistan+%C3%BCIke+raporu+2019&oq=pakistan+%C3%BCIke+&aqs=chrome.69i59j0i512l2j69i59j69i57j0i512j69i61j69i60.6321j1j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8> Erişim Tarihi: 21/05/2021

Günümüzde Pakistan'da 17 Türk firması faaliyet göstermektedir. Türk firmaları ağırlıklı olarak enerji, finans, altyapı projeleri ve müteahhitlik sektörlerinde yatırım yapmaktadırlar. Pakistan'da yatırım yapan bazı Türk firmaları şunlardır:

Zorlu Holding: Yenilenebilir enerji alanında çalışmalarını sürdürmektedir. Bu kapsamda yakın bir zamanda Pakistan'ın ilk (6 megawatt) rüzgâr türbinlerini kurmuştur. Firma, türbinlerin kapasitesini 50 megawatt'a çıkarmayı hedeflediklerini belirtir. Bu türbinler, Pakistan'da ilk rüzgâr enerji yatırımı olmasından dolayı Pakistan idarecileri ve halkı tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Karkey Karadeniz Elektrik Üretim A.Ş.: 2008 yılında kazandığı ihale kapsamında Pakistan'ın enerji sorununu çözmek için Karaçi Limanı'nda bulunan iki gemi üzerine inşa ettiği santral aracılığıyla 250 megawattlık elektrik enerjisini beş yıl süre ile Pakistan'a kiralamıştır. Yatırım maliyetinin yaklaşık 351 milyon dolar olduğu açıklanmıştır.

TUSAŞ: 2009 yılında kazandığı ihale ile 75 milyon dolarlık Pakistan'a ait F-16 uçaklarının modernizasyonu projesini 2010 yılında hayata geçirir. Proje kapsamında toplam 42 uçağın belli aralıklarla Türkiye'ye getirilmesi ile modernizasyon işlemleri gerçekleştirilmiştir.

STM: (Savunma Teknolojileri Mühendislik A.Ş.) Pakistan Deniz Kuvvetleri için ikmal tankeri ve denizaltı modernizasyonu dâhil birçok projeye imza atmıştır.

Arçelik: Pakistan'ın beyaz eşya üreticisi Dawlance'ın toplam 243 milyon dolar hisse bedelini satın almıştır. Dawlance'ın Pakistan'daki üretim ve satış şirketleriyle birlikte üç üretim tesisi Arçelik'in üretim ağına eklenmiştir.

Anadolu Grubu: Meşrubat alanında faaliyet gösteren Coca-Cola firmasının Pakistan'da 500 milyon dolarlık mevcut yatırımı bulunmaktadır. Şirketin buna ilaveten 200 milyon dolarlık yatırım planı bulunmaktadır.

Albayrak Grubu: Lahor ve İslamabad şehirlerinde ulaşım hizmetlerinin yanı sıra çöp ve katı atık toplama hizmetleri konusunda da yatırımları bulunmaktadır.

Siyah Kalem: Pakistan'da afet konutları, yerel yönetim binaları, hastane ve okul projeleri ile ilgili olup önemli yatırımları vardır.

Havelsan: Yaklaşık 15 yıldır Pakistan’da faaliyet gösterir. Bu kapsamda sanayi ürünlerinin tedarik edilmesini ve entegrasyonunu sağlamaktadır.⁴³²

Bu firmaların dışında *Asfat, Hayat Kimya, Kale Grubu, Hitit Bilgisayar Hizmetleri A.Ş. ve Sütaş*’ın Pakistan’da yatırımları bulunmaktadır. Ayrıca *Ziraatbank*’ın ve *Ülker* firmasının da Pakistan’da yatırımlarının bulunduğu bilinmektedir. Bunların dışında Pakistan yetkilileri özellikle enerji ve müteahhitlik alanlarında yeni yatırımlara ihtiyaç duyduklarını belirterek Türk yatırımcılara bu alanlarda yatırım yapmaları konusunda çağrıda bulunmaktadır.

Bazı firmaların yatırım alanları ve yatırım içerisindeki payları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

FİRMA ADI	FİRMA UNVANI	YATIRIMIN YAPILDIĞI ÜLKE	YATIRIMIN ŞEKLİ	YATIRIMIN KONUSU	FİRMANIN YATIRIM İÇERİSİNDEKİ PAYI (ABD DOLARI)
Albayrak Turizm Seyahat Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Albayrak Turizm Seyahat Sanayi ve Ticaret A.Ş.- Pakistan Branch Office	PAKİSTAN- RAWALPINDI-MURREE	Türkiye’den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Katı Atık Yönetimi (Çöp Toplama, Süpürme ve Yıkama)	16.278.179
Areaa İnşaat San. ve tic. Ltd. Şti	Areaa İnşaat San. ve tic. Ltd. Şti. Pakistan şubesi	PAKİSTAN	Türkiye’den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Taahhüt ve Danışmanlık	400.000
Artova Mühendislik ve danışmanlık ltd. Şti	Artova Mühendislik ve Danışmanlık Ltd. Şti.	PAKİSTAN	Türkiye’den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Taahhüt ve Danışmanlık	250.000
Coca-Cola İçecek A.S.	Coca-Cola Pakistan Beverage Ltd.	PAKİSTAN- MULTAN- GUJRANWALA	Türkiye’den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Gazlı İçecek Üretimi ve Şişeleme	84.126.403
Duran Yüce	Jancut Danışmanlık (Pvt) Ltd	PAKİSTAN	TC Vatandaşı Olup Hedef Ülkede Elde Edilen Kazanç Suretiyle	Müteahhitlik ve Danışmanlık	10.000
Eko İnş. ve Tic.A.Ş	EKO & KRJ	PAKİSTAN	Türkiye’den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Müteahhitlik	28.000

⁴³² Sinan Yüzal, “Pakistan Ülke Raporu”, Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara, 2011; Türk Firmaları İçin İş Yapma Rehberi 2020, **DEİK**, s.50; Pakistan Ülke Raporu 2019, s.18, <https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a227084/Pakistan%20%C3%9Cİlke%20Raporu%202019.docx>
Erişim Tarihi: 21/05/2021

Eksoy Kimya Sanayi ve Ticaret AŞ	Eksoy Pakistan (Pvt) Ltd	PAKİSTAN-LAHOR	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Tekstil Yardımcı Kimyasalları Üretimi	377.883
Güneş Albayrak Turizm Seyehat Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Güneş Albayrak Turizm Seyehat Sanayi ve Ticaret A.Ş.-Pakistan Branch Office	PAKİSTAN-LAHOR	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Katı Atık Yönetimi (Çöp Toplama, Süpürme ve Yıkama)	26.000.000
Halit Uğurlu / Talha Uğurlu	Istanbul International	PAKİSTAN-İSLAMABAD	TC Vatandaşı Olup Hedef Ülkede Elde Edilen Kazanç Suretiyle	Ticaret	200.000
Şölen Group	Şölen Pvt Ltd.	PAKİSTAN-KARAÇİ	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Lokantacılık	200.000
Limak İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Limak İnşaat Sanayi ve Ticaret A.S Pakistan Şubesi/	PAKİSTAN	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Müteahhitlik	100.000
Numeko Bilişim Teknoloji San. Tic. Ltd. Şti.	Asli Telecom Pvt. Ltd.	PAKİSTAN-İSLAMABAS	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Telekomünikasyon sektöründe GSM alt yapı projeleri için servis ve danışmanlık hizmetleri. Proje yönetimi. Telekom ekipman satışı. Yazılım geliştirme. Mobil katma değerli servisler.	5.000
Özkartallar İnş san ve Tic Ltd Şti	Özkartallar & Campak JV	PAKİSTAN-LAHOR	Türkiye'den sermaye ihraç edilmesi suretiyle	Lahor Şehrinin Yarısının Kentsel Katı Atık Yönetim Projesi	174.000.000
Paköz Taşımacılık Ortak Girişim	Paköz Transport Joint Ventrue	PAKİSTAN	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	TOPLU TAŞIMACILIK	100.000
Platform Turizm Taşımacılık Gıda İnşaat Temizlik Hizmetleri Sanayi ve Ticaret A.Ş	Platform Turizm Taşımacılık Gıda İnşaat Temizlik Hizmetleri Sanayi ve Ticaret A.Ş - Pakistan Branch Office	PAKİSTAN-LAHOR	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Şehir İçi Otobüs Yolcu Taşımacılığı ve Metrobüs İşletmesi	25.000.000
Platform Turizm Taşımacılık Gıda İnşaat Temizlik Hizmetleri Sanayi ve Ticaret A.Ş	Platform Turizm Taşımacılık Gıda İnşaat Temizlik Hizmetleri Sanayi ve Ticaret A.Ş- Pakistan Branch Office	PAKİSTAN-İSLAMABAD	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Rawalpindi-İslamabad Metrobüs İşletmesi	20.000.000

Safa Evke	Nisa Sultan Food (Pvt) Ltd	PAKİSTAN-LAHORE	TC Vatandaşı Olup Hedef Ülkede Elde Edilen Kazanç Suretiyle	Lokantacılık	150.000
Safi Yapı A.Ş.	SAFİ YAI A.Ş. Pakistan ŞUBESİ	PAKİSTAN	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Müteahhtilik	23.000
STFA DENİZ İNŞAATI İNŞAAT SAN.VE TİC.A.Ş.	STFA Regional Office	PAKİSTAN	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Müteahhtilik	678.000
Türk Hava Yolları A.O.	Turkish Airlines Inc.	PAKİSTAN	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Hava Taşımacılığı	
Yıldız Holding A.Ş.	UG Food Company Pvt Ltd	PAKİSTAN-KARAÇİ	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Kek Üretimi	3.231.530
Yüksel Tohumculuk Tarım San ve Tic.Ltd.Şti.	Yüksel Seeds Asia Private Ltd.	PAKİSTAN-LAHOR	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Sebze Tohumu Üretimi	520.200
Zorlu Enerji Elektrik Üretim A.Ş.	Zorlu Enerji Pakistan Ltd.	PAKİSTAN	Türkiye'den Sermaye İhraç Edilmesi Suretiyle	Elektrik Üretimi	67.594.510
	SEFERTÜRK (PVT) LTD.	İSLAMABAD	TC Vatandaşı Olup Hedef Ülkede Elde Edilen Kazanç Suretiyle	Hizmet	196.000

Kaynak: Pakistan Ülke Raporu, 2019, <https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a227084/Pakistan%20%C3%9Cİke%20Raporu%202019.docx>

Müteahhtilik alanı, Türk yatırımcıların Pakistan'da en başarılı oldukları alandır. Son dönemlerde bu alanda Pakistan, Türkler için önemli bir pazar haline gelmiştir. Firmaların bu alandaki yatırımları toplam değeri 3,4 milyar doları aşan 68 projeye ulaşmıştır. Bu projelerin %44,1'ini karayolu, tünel ve köprü, %23,5'ini enerji santralleri, %7,8'ini limanlar, %7'sini sulama sistemleri, %6,8'ini kamu binaları, %5,5'ini ise konutlar oluşturmaktadır.⁴³³

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2020 yılında Pakistan'a yaptığı ziyaretinde paylaştığı yatırım rakamlarına göre Türkiye'nin Pakistan'daki doğrudan yatırımlarının 500 milyon dolar civarında olduğu ve bu yatırımların büyük oranda gıda, meşrubat ve enerji alanlarını kapsadığı görülmektedir. Erdoğan'ın yaptığı bu ziyaret sırasında "Stratejik Ekonomik Çerçeve Anlaşması" imzalanarak tekstil, bankacılık ve finans, ulaştırma, iletişim, düşük maliyetli konut inşası, savunma sanayii, havacılık, otomotiv, tarım, su kaynakları, sağlık hizmetleri, ilaç, eğitim, enerji, organize sanayi

⁴³³ Türk Firmaları İçin İş Yapma Rehberi 2020, **DEİK**, s.49

bölgeleri, turizm ve KOBİ'ler ekonomik işbirliğinde iki ülke arasında öncelikli alanlar olarak belirlenmiştir.⁴³⁴

Türkiye'de ise toplam 233 Pakistanlı firmanın yatırımlarının bulunduğu bilinmektedir. Bu firmaların yatırımlarının toplam değeri 100 milyon dolar civarındadır. Söz konusu firmaların ağırlıklı olarak yatırım yaptıkları alanlar, otomotiv, elektronik, telekomünikasyon, makine, ticaret ve bankacılıktır.⁴³⁵

3.4.4. İki Ülke Arasında Ticarete Yaşanan Sorunlar

Pakistan ve Türkiye arasında ticaretin gelişmesinin önündeki en önemli engel taşımacılıkta yeterli imkânların olmaması gösterilebilir. Türkiye'den Pakistan'a doğrudan deniz taşımacılığı bulunmayıp Dubai aktarmalı yapılmaktadır. Bu da deniz taşımacılığının daha pahalı ve uzun sürede gerçekleşmesine neden olmaktadır. Pakistan ile yapılan bazı iş sözleşmelerinde denizyollarıyla taşıma şartı getirilmesi durumu daha da zorlaştırmaktadır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen karayolu taşımacılığında yaşanan sorunlardan dolayı denizyolu tercih edilmek zorunda kalınmaktadır. Havayolları ile taşıma yüksek maliyetler içermesi nedeniyle tercih edilmemektedir.

Karayolları taşımacılığında geçmişten beri İran ile yaşanan bazı sorunlardan dolayı arzu edilen netice alınamamıştır. 2003 yılında iki ülke arasında karayolu taşımacılığı anlaşmasının imzalanması olumlu bir gelişme olsa da Türkiye'nin TIR sistemine üye olup Pakistan'ın bu sisteme dâhil olmaması bu alanı olumsuz etkilemiştir.⁴³⁶

İki ülke arasında yaşanan diğer bir sorun ise **gümrük** uygulamalarıdır. Pakistan'da her eyalet ve her liman farklı gümrük tarifeleri uygulamaktadır. Ayrıca ülkedeki liman ve alt yapının gelişmemiş olması, gümrükten mal çekme işlemlerinde zaman ve maliyet kayıplarına neden olmaktadır. Kambiyo rejiminin etkisi ile uzun vadeli akreditif açılmaması bankacılık sisteminde de Pakistan'da bazı güçlüklerin yaşanmasına yol açmaktadır. Bu yüzden Pakistanlı firmalar ticarete daha uzun vadeli satış imkânı sağlayan ülkelerin firmalarını tercih etmektedirler. Türk bankaları ise Pakistan ekonomisindeki siyasi ve ekonomik gelişmeleri dikkate alarak devlet bankaları da dâhil olmak üzere bazı

⁴³⁴ Türk Firmaları İçin İş Yapma Rehberi 2020, **DEİK**, s.49

⁴³⁵ Pakistan İslam Cumhuriyeti Bilgi Notu, Ankara Ticaret Odası, s.22, <https://www.atonet.org.tr/Uploads/Birimler/Internet/Alt%20Tan%C4%B1t%C4%B1m/2020-08-20-%C3%9Cİke%20Raporlar%C4%B1/Pakistan.pdf> Erişim Tarihi: 16/05/2021

⁴³⁶ Sinan Yüzal, "Pakistan Ülke Raporu", Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara, 2011, s.19

dönemlerde Pakistan bankalarının açtığı akreditifleri kabul etmemekte ya da yüksek komisyon ücretleri ve güvenilir üçüncü ülke bankalarının garantisini istedikten sonra kabul etmektedirler. Bu durum ya ticareti engellemekte ya da maliyetleri artırmaktadır. Akreditif sisteminin zor ve pahalı olması ödemelerin zamanında yapılamamasına neden olmaktadır. Bu yüzden Pakistan'a ihracat yapan Türk firmaları son dönemlerde ödemelerini zamanında alamamaktan yakınmaktadırlar. Bu durum ise iki ülke firmaları arasında güvensizliğe yol açmaktadır. Bütün bu sıkıntılar, Türk firmalarının Pakistan firmalarıyla iş yapma isteğini azaltmaktadır. **Tekstil ve hazır giyim** ürünlerinde Türkiye, AB ile arasında var olan gümrük birliği anlaşması nedeniyle AB'nin bu alandaki ithalatında üçüncü ülkelere uyguladığı kota ve gözetim önlemleri de başka bir olumsuzluktur. Bu çerçevede Türkiye, Pakistan'dan ithal edilen 15 adet mala çift taraflı kontrol sistemi ile kota uygulamak durumunda kalmaktadır. Son olarak Pakistan Standartlar Enstitüsü'nün tarım, gıda, kimyasallar, tekstil ürünleri gibi malzemelere koyduğu 3500 ulusal standart da tarife dışı teknik engel olarak görülmektedir.⁴³⁷

3.4.5. Turizm

Türkiye ve Pakistan arasında turizm alanındaki işbirliğini, 18 Aralık 1955 tarihinde Ankara'da imzalanan "*Türkiye ile Pakistan arasında vizelerin karşılıklı ve muayyen hallere münhasır olmak üzere kaldırılması hakkında Hariciye Vekâleti ile Pakistan Büyükelçiliği arasında mektup teatisi suretiyle yapılan anlaşma*" ile başlatmak mümkündür. Buna ilaveten 18 Ekim 1964 tarihinde Türkiye, İran ve Pakistan arasında turizm anlaşması, 13 Temmuz 1973'te Türkiye ile Pakistan arasında hava ulaştırma anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca turizm alanında işbirliğini sağlamlaştırmak ve iki ülke arasındaki turist sayısını artırmak amacıyla 13 Ocak 1981 tarihinde Ankara'da "Turizm Anlaşması", 18 Şubat 1989'da ise İslamabad'da "Turizm İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Bütün bunlara ilaveten Türkiye-Pakistan Turizm Karma Komisyonu oluşturularak bu alandaki çalışmalara katkı sağlanmaya devam edilmektedir.

Pakistan'dan Türkiye'ye gelen turist sayısında son yıllarda bir artış meydana gelmişse de bu sayı istenilen seviyede değildir. 2000-2010 yılları arasında Türkiye'ye gelen Pakistanlı turist sayısını bir tablo halinde şu şekilde verebiliriz:

⁴³⁷ <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:vlAyGnIyIVkJ:www.kto.org.tr/d/file/pakistan-ulke-raporu.doc+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr; Pakistan Ülke Notu https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a227084/Pakistan%20%C3%9Cİke%20Raporu%202019.docx>
Erişim Tarihi: 22/05/2021

Yıllar	Toplam Pakistanlı Turist Sayısı
2000	7.900
2001	7.259
2002	8.354
2003	10.082
2004	10.376
2005	11.756
2006	14.700
2007	21.307
2008	21.313
2009	24.004
2010	22.540

Kaynak: TÜİK

İki ülke arasındaki turizm faaliyetlerini geliştirmek adına 2007 yılında (1-3 Haziran) Karaçi Expo Center'da Kültür ve Turizm Bakanlığı işbirliği ile Pakistan Turizm Gelişim Kurumu, Dünya Turizm Organizasyonu, Pasifik Asya Seyahat Birliği, Pakistan Seyahat Acentaları Birliği ve Pakistan Oteller Birliği aracılığıyla Pakistan turizm fuarı yapılır. 2013 yılında 34 bin olan Pakistanlı turist sayısı, 2017'de 77 bin, 2018'de 113 bin, 2019'da 130 bin, 2020 yılında ise 46 bin kişi şeklinde gerçekleşir.⁴³⁸

Dünya Turizm Forumu Başkanı Bulut Bağcı, 2019 yılında yaptığı açıklamada 2020 yılında düzenlenecek olan Dünya Turizm Forumunu, Pakistan'da gerçekleştireceklerini açıklar. Bu kapsamda Pakistan'ın turizm gelirlerini beş yılda 8 milyar dolardan 30 milyar dolara çıkarmak hedeflenmiştir. Forum kapsamında Belucistan eyaletinde Umman Denizi kıyılarında 8 yeni turizm merkezi kurulması planlanır. Aynı zamanda forumda ülkenin tarihi ve turistik yerlerinin ve doğasının tanıtımının yapılmasının yanında yatırım potansiyelinin de tanıtımlarının yapılacağı belirtilir. 2020 yılında ise Türkiye Kültür ve Turizm Bakan Yardımcısı Serdar Çam ile Pakistan Eyaletler arası Koordinasyon Bakanı

⁴³⁸ Türkiye-Pakistan Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu, s.3; www.tursab.org.tr. Erişim Tarihi: 21/05/2021

Fehmida Mirza, “Turizmin Geliştirilmesi ve Kolaylaştırılması Anlaşması” adıyla bir belge imzalarlar.⁴³⁹

3.5. KÜLTÜREL İLİŞKİLER

3.5.1. Kültürel Anlamda Kısaca Pakistan’a Bakış

Pakistan, her ne kadar kuruluş itibariyle genç bir ülke olsa da bulunduğu coğrafyanın çok eski medeniyetlere ev sahipliği yaptığı görülür. Bölgenin İslam’la tanışmasıyla var olan kültürler ile kaynaşarak bugünkü Pakistan halkının kültürel yapısının temelini oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz. Araştırmamızın başında da belirttiğimiz gibi bu toprakların zaman içerisinde İskitler’in, Partlar’ın, Kuşanların, Akhunların, Perslerin, Arilerin, Büyük İskender’in ve Türklerin akınlarına maruz kaldığı bilinmektedir. Bu yüzden yeni gelen her medeniyet kendi kültürleriyle burada yaşayan yerli halkı etkilemiştir. Ancak buradaki en önemli ve günümüzde de devam eden kültürel etkiyi Müslüman Türklerden olan Babürlülerin yaptığı kaydedilir.⁴⁴⁰ Babürlülerin özellikle sanat, edebiyat ve sosyal hayatta etkileri halen hissedilmektedir. Bunlardan sonra bölgede hâkimiyeti ele geçiren İngilizler, özellikle kendi dillerini zorla halka empoze ederek kültürel açıdan daha kolay etki bırakmışlardır.

Pakistan’ın kuruluşunda devletin milli dilinin Urduca olmasına ve eğitimin bu dille yapılmasına karar verilmişse de bu konuda arzu edilen başarı sağlanamaz. Urduca halkın büyük bir kısmında konuşma dili olarak kullanılsa da eğitimin bu dille yapılmasında istenilen olmaz. İngilizce ise ortak anlaşma dili olarak etkisini hala korumaktadır. Bu konuda Pakistan Dil Kurumu, Urduca’nın etkinliğini artırmak için çeşitli çalışmalar yapmaktadır.

Öte yandan Hint alt kıtasında çok farklı ırkların ve dillerin bulunması edebiyat alanında zengin bir çeşitliliğe neden olmuştur. Bu sebeple her bölgenin kendine özgü edebi eserleri bulunmaktadır. Pakistan’ın ayrı bir devlet olmasıyla yaşanan göçlerle birlikte zengin bölgesel kültür ve edebi eserler de Pakistan’a taşınmıştır.⁴⁴¹

Toplumsal hayatta ve halk arasındaki kültürün oluşmasında İslamiyet en belirgin faktör olup gündelik hayatta bütün kurumlarda etkin olagelmiştir. Toplum arasında dini

⁴³⁹ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pakistanin-turizmi-turklere-emanet/1560204> Erişim Tarihi: 21/05/2021

⁴⁴⁰ **Bugünkü Pakistan ve Türkiye-Pakistan Kültür İlişkileri**, Türkiye-Pakistan Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1988, s.30

⁴⁴¹ Birişik, s.152

vecibeleri yerine getirme oranının yüksek olduğu söylenebilir. Pakistan'ın bazı bölgelerinde ise Hindu geleneklerinin de yaygın olduğu görülür. Bu durum özellikle evlilik törenlerine daha çok yansımıştır. Yine sinema ve müzik kültüründe de Hint etkisi vardır. Pakistan halkının renkli giyimleri, evlerin, ulaşım araçlarının ve iş yerlerinin abartılı derecede süslenmesi çok çeşitli kültüre sahip olmalarının yanı sıra renkli kişiliklerine de bağlanmaktadır.⁴⁴²

3.5.2. Kültürel Olarak İkili İlişkiler

Tarihte Hint alt kıtasında hüküm sürmüş olan Gazneliler ve Babürlüler gibi büyük Türk devletlerinin bıraktıkları ve günümüze kadar ulaşan tarihi yapılar ve yazılı eserlerin yanı sıra toplum arasında oluşan Türk kültürü, Pakistan ve Türkiye arasındaki dostluğun temeli olmuştur. 26 Temmuz 1951 tarihinde uluslararası barış ve BM Antlaşmasına uygun olarak imzalanan “Dostluk Anlaşması”, iki ülke arasındaki dostluk, kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmek ve aralarındaki iş birliği alanlarını artırma amacı taşımaktadır.⁴⁴³ İki ülke arasındaki ilk kültür anlaşması 29 Haziran 1953 tarihinde Ankara’da imzalanır. Anlaşma, taraflar aksini istemediği takdirde her üç yılda bir yenilene gelmiştir. Bu anlaşmaya göre eğitim, kültür, sanat, spor, iletişim ve yayın alanlarında karşılıklı tanıtım ve değişim programları düzenlenmektedir. Söz konusu anlaşma, günümüzde de devam etmektedir.⁴⁴⁴ Bu anlaşma kapsamında 1985 yılının Eylül ayında “1985-1988 Kültür Mübadele Protokolü” imzalanır. Buna göre iki ülke üniversiteleri arasında işbirliği artırılarak öğretim üyeleri ve bilim adamlarının değiştirilmesi ve iki ülke öğrencilerine burs verme konuları devreye sokulur. Ayrıca iki ülkenin radyo ve televizyon kurumları arasında doğrudan temasların kurulması sağlanır. Bunların yanı sıra Pakistan hükümeti, Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde Pakistanlı profesörlerin başkanlık ettiği *Urdu Dili ve Pakistan Araştırmaları* kürsülerini kurarak Türk öğrencilerin Urduca, Pakistan tarihi ve kültürü öğrenmelerine yardımcı olur.⁴⁴⁵

İki ülke arasında 21 Kasım 2002 tarihinde İslamabad’da eğitim, kültür, basın-yayın, gençlik ve spor alanlarında 2002-2005 yıllarına ilişkin değişim programı imzalanır. 1 Haziran 2005 tarihinde ise Ankara’da teknik ve bilimsel işbirliğine ilişkin anlaşmanın

⁴⁴² Birışık, s.153

⁴⁴³ **Ten Years of Pakistan 1947-1957**, Pakistan Publications, Karachi, 1957, p.30

⁴⁴⁴ Oya Akgönenç, “Türkiye-Pakistan İlişkilerinin Tarihi Temelleri ve Geleceği”, **Askeri Tarih Bülteni**, S.34, (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yay.), Ankara, 1993, s.25

⁴⁴⁵ **Bugünkü Pakistan ve Türkiye-Pakistan Kültür İlişkileri**, Türkiye-Pakistan Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1988, s. 34-35

uygulama protokolü, 28 Nisan 2006'da da Ankara'da "T.C. İçişleri Bakanlığı ile Pakistan İslam Cumhuriyeti Bakanlığı arasında eğitim işbirliği anlaşması" imza altına alınarak yürürlüğe sokulur.⁴⁴⁶ Bunların dışında 12 Ekim 2011 tarihinde Anadolu Ajansı ve Associated Press of Pakistan arasında Ankara'da bir mutabakat zaptı imzalanır.⁴⁴⁷

Türkler ve Hintli Müslümanlar arasında yüzyıllardır devam eden siyasi ve tarihi bağlar, Hint alt kıtasında sanat, kültür, dil ve edebiyat alanlarında da kalıcı bir etki bırakır. Bunun en büyük canlı örneği kıtada en yaygın bir şekilde konuşulan Urdu dili Türkiye ve Pakistan arasında yakın kültürel bağların da temelini oluşturur. Gaznelilerin alt kıtada hüküm sürmeye başlamasından sonra özellikle Pencap ve Lahor bölgelerinde bölge halkı ile birlikte görgü kuralları, alış-veriş, düşün gibi her türlü sosyal ilişkiler meydana gelmiştir. Bunun sonucunda Müslümanlar, bölgede konuşulan Birc Bhaşa'nın kelimelerini kendi dillerine yerleştirmeye başlarlar. Aynı zamanda bölge halkı da Türkçe, Farsça ve Arapça kelimeleri kendi dilleri içinde kullanma yoluna giderler. Bu şekilde Urdu dili oluşmaya başlar ve bu yeni dil 200 yıllık süre içerisinde bölgede yayılarak şiir dilinde de kendini gösterir. Bu oluşan yeni dilin adının "Urdu" ya da "Ordu" kelimesi olarak anılması ise Babürlüler zamanında gerçekleşir. Devletin ordusu ile yerel halk arasında iletişimi sağlayan dil olması nedeniyle zamanla bölgede konuşma dili olarak kabul edilir.⁴⁴⁸ Bunun dışında diğer Hint dillerine de Türk kültürünün etkisinde kalmalarından dolayı çok fazla Türkçe kelimenin yanı sıra pek çok tabir, deyim ve dil bilgisi kuralları da girmiştir. Özellikle 14. Yüzyıldan 19. yüzyıla kadar birçok âlim, yazar ve şairin Urduca-Türkçe karışımı bir dil kullandıkları görülmektedir. Buna örnek olarak 14. Yüzyıl şairlerinden olan Aamir Hüsrev'in Türkçe şiirleri günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca Molla Faizi, Şeyh Faizullah el-Hindi gibi birçok ismin eserleri İstanbul'a kadar ulaşarak Osmanlı'nın edebiyat otoriteleri arasında ün kazanmıştır. Bazı âlimlerin eserleri ise hala İstanbul'daki kütüphanelerde bulunmaktadır.⁴⁴⁹

Urdu hikâyeciliğine önemli katkıları olan Seccat Haydar Yıldırım, birçok Türkçe öykü ve oyunları Urduca'ya çevirmiştir. Pakistan'ın milli şairi Muhammed İkbâl ile Türk milli şairi Mehmet Akif Ersoy her iki halk arasında da çok iyi tanınmakta ve saygı görmektedir. Ayrıca Ziya Gökalp, Halide Edip Adıvar, Namık Kemal, Yahya Kemal gibi birçok isim Pakistan edebiyat çevrelerinde iyi tanınan diğer Türk yazarlardır.

⁴⁴⁶ Yazıcı, s. 303

⁴⁴⁷ Pakistan Postası, C.35, S.8, Ekim-Aralık 2011, s.5

⁴⁴⁸ Hamid Hasan Kadri, **Dâstân-ı Târih-i Urdu**, Karachi, 1957, s.3-4-5

⁴⁴⁹ Bugünkü Pakistan ve Türkiye-Pakistan Kültür İlişkileri, s.36

Pakistan büyükelçiliği tarafından 23-30 Mart 2012 tarihlerinde Ankara’da, 3 Nisan’da ise İstanbul’da “Pakistan Kültür Haftası” etkinlikleri düzenlenir. Bu etkinlik çerçevesinde elçilikte “Pakistan Günü” kutlamaları, Ankara’daki Pakistan Okulunda sanat etkinliği, Pakistan yemek festivali, renkli kamyon sanatı etkinlikleri ile “Rumi ve İkbâl” temalı kültür gecesi düzenlenir.⁴⁵⁰

2013 yılında Pakistan’da **Türk dizi ve filmlerinin Urduca dublajla yayınlanması**, halkın Türkiye’ye ve Türklere olan ilgisini artırır. Bu sayede Türkiye’ye gelen Pakistanlı turistlerin sayısında önemli artış görülür. Pakistanlı turistler özellikle dizilerin çekildiği bölgeler olmak üzere Türkiye’de çeşitli yerleri ziyaret ederler. Yayınlanan Türk dizileri ayrıca Türkçe’ye ilgiyi artırmış ve gençleri Türkçe öğrenmeye sevk etmiştir. Yunus Emre Enstitüsü Lahor Türk Kültür Merkezi Müdürü Ulaş Ertaş, Türkçe öğrenmek isteyenlerin büyük çoğunluğunun Türk dizilerinden etkilenerek bu yola başvurduklarını ifade eder. Ayrıca Pakistan devlet televizyonu PTV ve TRT arasında bulunan işbirliği protokolü kapsamında PTV’nin çocuk kanalında Türk çizgi filmlerinin yayınlanması için de çalışmalar yürütülmektedir. Yine Başkan Recep Tayyip Erdoğan’ın sosyal medyadan duyurduğu “**Diriliş Ertuğrul**” dizisini internet üzerinden takip ederek kendi kendine Türkçe öğrenen gençler de bulunmaktadır.⁴⁵¹

Pakistan Başbakanı İmran Han’ın talebi üzerine “Diriliş Ertuğrul” dizisi Urduca dublajlı olarak 2019 yılında PTV’de yayınlanmaya başlar. Türkiye ve Erdoğan hayranı olan İmran Han, Amerikan ve Hint filmleri gibi yabancı kültürleri aşlamaya çalışan yapımlar yerine İslami değerlere sahip Türk dizilerinin yayınlanmasını tercih ettiğini ifade eder. Ayrıca aynı yılın son ayında “**Yunus Emre Aşkın Yolculuğu**” dizisi ile de anlaşma sağlanarak bu dizi de Urduca dublajlı olarak yayınlanmaya başlar.⁴⁵²

2009 yılında faaliyetlerine başlayan **Yunus Emre Enstitüsü**, yurtdışında açtıkları temsilciliklerle yabancılara Türkçe öğretip Türkiye’nin tanıtımını yapmak amacıyla kültür ve sanat çalışmaları yapmaktadır. Bu kapsamda Pakistan ile yapılan görüşmelerde 2017 yılının Ocak ayından itibaren Karaçi ve Lahor şehirlerinde enstitünün temsilcilikleri açılarak faaliyetlerine başlamıştır. Her ne kadar Pakistan’daki merkezler 2017 yılında

⁴⁵⁰ Pakistan Postası, C.35, S.9, Ocak-Mart 2012, s.1-2

⁴⁵¹ Türk Dizi ve Filmleri Pakistanlıların İlgisini Türkiye ve Türkçeye Çekiyor, <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/turk-dizi-ve-filmleri-pakistanlilarin-ilgisini-turkiye-ve-turkceye-cekiyor/1648413> Erişim Tarihi: 25/05/2021

⁴⁵² Diriliş Ertuğrul: Pakistan’da Popüler Olan Dizi Tartışma Yarattı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52884386> Erişim Tarihi: 25/05/2021

açılmış olsa da enstitünün uygulamış olduğu Türkoloji projesi kapsamında 2014 yılında Pakistan'a Türkçe öğretileri amacıyla Türk Dili ve Edebiyatı alanında öğretim üyeleri göndermiştir. Dönemin Pakistan Cumhurbaşkanı Memnun Hüseyin, Lahor Yunus Emre Enstitüsü müdürü olan Prof. Dr. Halil Toker'e Urdu Dili ve Edebiyatının tanıtılması için yaptığı çalışmalardan dolayı Sitara-i İmtiaz Nişanı vermiştir. Toker, aynı zamanda İstanbul Üniversitesi Urdu Dili ve Edebiyatı bölümünde öğretim üyeliği görevine devam etmektedir.⁴⁵³ Ekim 2018 tarihinde Lahor Yunus Emre Enstitüsü yetim çocuklara ücretsiz Türkçe kursları vermeye başlamıştır. Aynı yıl içinde merkezde gerçekleştirilen diğer bazı faaliyetleri şu şekilde sıralayabiliriz;

- Çanakkale zaferi ve İstiklal Marşı'nın kabulü etkinlikleri,
- 23 Nisan Milli Egemenlik ve Çocuk Bayramı kutlamaları,
- 15 Temmuz Demokrasi ve Milli Birlik Günü Anma Faaliyetleri,
- 15 Ağustos Pakistan Bağımsızlık Günü Anma Faaliyetleri.⁴⁵⁴

2019 yılında yine 23 Nisan çocuk bayramı etkinlikleri ve 15 Temmuz günü anma faaliyetleri Lahor'da da gerçekleştirilmiştir. Pakistan'ın Ulusal Modern Diller Üniversitesi, Azad Jamnu Keşmir Üniversitesi ve UMT University of Management and Technology ile Türkoloji Protokolü imzalanmıştır.⁴⁵⁵ Yunus Emre Enstitüsü Başkanı Şeref Ateş, yurt dışında yayınlanan Türk dizilerinin karakterlerini hayranları ile buluşturan bir program yapar. Bu program kapsamında Haziran 2020'de Diriliş Ertuğrul dizisinin başrol oyuncusu Engin Altan Düzyatan ile Pakistan'ın da aralarında bulunduğu birçok ülkedeki dizi hayranlarının katıldığı canlı söyleşi gerçekleştirilir.⁴⁵⁶

Pakistan'da faaliyet gösteren diğer bir kurum ise **TİKA**'dır. 2010-2019 yılları arasında TİKA, Pakistan'da 555 proje ve faaliyet yürütmüştür. Bunların 122'si eğitim, 52'si sağlık, 17'si su ve su hijyeni, 17'si acil ve insani yardımlar, 45'i idari ve sivil altyapılar, 32'si sivil toplum kuruluşlarına destek, 17'si diğer sosyal altyapı ve hizmetler, 24'ü kültürel işbirliği, 4'ü ulaştırma, 5'i iletişim, 33'ü tarım, hayvancılık ve ormancılık, 10'u sanayi, 5'i enerji, 106'sı çoklu ve çakışan sektörler, 66'sı ise diğer alanlardadır. 2019

⁴⁵³ Yunus Emre Enstitüsü Bülteni, Mayıs-Haziran 2017, s.21

⁴⁵⁴ Yunus Emre Enstitüsü 2018 Faaliyet Raporu, s.79

⁴⁵⁵ Yunus Emre Enstitüsü 2019 Faaliyet Raporu, s.118

⁴⁵⁶ Engin Altan Düzyatan İle Büyük Buluşma, <https://www.yee.org.tr/tr/haber/engin-altan-duzyatan-ile-buyuk-bulusma-0> Erişim Tarihi: 25/05/2021

yılında ise Karaçi ve Lahor ofisleri aracılığı ile ağırlıklı olarak eğitim ve sağlık olmak üzere 69 proje ve faaliyet yapılmıştır.⁴⁵⁷

2010 yılında Pakistan’da yaşanan sel felaketi nedeniyle Cumhurbaşkanı Erdoğan, Pencap eyaletine hastane yapma sözü verir. 2012 yılında inşaatı tamamlanan hastanenin bütün tıbbi donanımı TİKA tarafından karşılanarak 2014 yılında açılışı gerçekleştirilir. Hastaneye Pencap Eyaleti sağlık bakanlığı tarafından Recep Tayyip Erdoğan Hastanesi adı verilir. Aynı dönemde bölgede bir okul ve yurt yapılarak bütün eğitim araç ve gereçleri TİKA’nın tamamlamasıyla Eylül 2014’te Basira Emine Erdoğan Daniş Kız Okulu adıyla eğitim hayatına başlar. 2015 yılında Pakistan’ın Okara Bölgesindeki devlet hastanesinin talebi üzerine TİKA, tam donanımlı yeni doğan ünitesi kurar. Sonraki yıllarda ise Pakistan’da yaşanan sel felaketinden sonra özellikle kırsal bölgelerde yaşanan içme suyu sorununu çözmek için çeşitli şehirlerde toplam 169 su kuyusu açılır. Pencap, Sindh ve Hayberpakhtunkhwa (HPK) eyaletlerinde yerel hükümetlere bağlı hastanelerin acil servislerinde kullanılmak üzere TİKA tarafından tam donanımlı 4 adet ambulans temin edilir. Terör saldırıları sonucu HPK ve Pencap eyaletlerinde engelli hale gelen vatandaşlara toplam 800 adet tekerlekli sandalye alınır. Eğitim alanında da önemli projelere imza atan TİKA, Ulusal Modern Diller Üniversitesi bünyesinde Türkçe bölümünün fiziki ve teknolojik altyapısını geliştirerek Türkçe kütüphane ve dil laboratuvarı kurar. TİKA ve Emniyet Genel Müdürlüğü işbirliği ile 2010 yılında başlayan polis eğitimi işbirliği kapsamında bugüne kadar 72 Pakistan Emniyet personeline Türkiye’de eğitim verilir. Pakistan Sosyal İşler ve Kadının Güçlendirilmesi Sekreterliği ile işbirliği yapılarak toplam 840 kadına geçimlerini sağlamaları amacıyla dikiş makinesi alınıp teslim edilir.⁴⁵⁸ Son dönemde Covid-19 salgını ile mücadele kapsamında Multan ve civar şehirlerdeki hastanelere ve kamu kurumlarına verilmek üzere 50 bin cerrahi maske dağıtılır.

3.5.2.1. Kültürel İlişkilere Katkı Sağlayan Dernekler

Pakistan’ın Türkiye’ye göndermiş olduğu ilk büyükelçi Mian Beşir Ahmed’in çalışmaları ile iki ülke arasında kültürel ilişkilerde önemli ilerlemeler kaydedilir. Bu kapsamda Bursa ve Lahor kardeş şehir ilan edilir. 22 Aralık 1950 tarihinde Ankara’da “Türkiye-Pakistan Dostluk Derneği” kurulur. Büyükelçinin çalışmaları ve işçileri

⁴⁵⁷ Faaliyet Raporları, www.tika.gov.tr. Erişim Tarihi: 25/05/2021

⁴⁵⁸ TİKA, Pakistan Proje ve Faaliyetler 2015, <https://www.tika.gov.tr/upload/2015/RES%C4%B0MLER/Pakistan.pdf> Erişim Tarihi: 25/05/2021

bakanlığının talebi üzerine derneğin merkezinin İstanbul'da açılmasına karar verilir.⁴⁵⁹ Ayrıca 13 Temmuz 1951 tarihli bakanlar kurulu toplantısında merkezi Ankara'da olan "Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti" adında bir dernek kurulması kararlaştırılır. Aynı dönemde Pakistan'ın Lahor şehrinde "Türkiye-Pakistan Kültür Derneği" nin kurulduğu görülmektedir. İki ülkede bulunan bu dernekler aracılığıyla uzun yıllar iki ülkenin resmi bayramları kutlanarak anma törenleri düzenlenir. Bu çerçevede bazı faaliyetler de gerçekleştirilir.⁴⁶⁰ Son yıllarda iletişimin gelişmesi ile birlikte kurulduğu yıllara nazaran dernek faaliyetlerinin azaldığı gözlemlenmektedir. 6 Şubat 2012 tarihinde kültür derneği tarafından "Keşmir Günü" etkinliği düzenlenir. Dernek son yıllardaki amaçlarını kültürel alanda iki toplum arasında iyi bir ilişki kurarak vakıf, ırk, dini ve etnik ayırım yapmadan tüm insanlara eşit şekilde yaklaşmak olarak açıklamıştır. Bunun yanında sağlık ve refah konularında yiyecek, giysi ve yakıt yardımı sağlayarak kurban, zekât, su kuyusu ve doğal afetlerde her türlü ihtiyacı karşılamak da derneğin amaçları arasında yer alır. Derneğin iş dünyasında da iki toplum arasında ticarete her türlü araç, buluş ve tasarım yapmayı kendine görev edindiği görülür.⁴⁶¹

3.5.2.2. Pakistan Postası Dergisi

Türkiye'de bulunan Türkiye-Pakistan Kültür Derneği tarafından 1953 yılında çıkarılmaya başlayan dergi, 1989 yılına kadar ara vermeksizin belli aralıklarla yayınlanır. O dönemde siyah beyaz baskı şeklinde çıkarılan dergi, iki ülke arasında köprü görevi üstlenmiştir. Çıkarıldığı ilk dönemlerde on beş günde bir 16 sayfa olarak yayınlanan dergi, 1 Mart 1962 tarihinden itibaren aylık ve 24 sayfa olarak çıkarılmaya başlanır. Sonraki dönemlerde ise iki ayda, üç ayda ya da dört ayda bir şekilde farklı periyotlarla çıkmaya devam eder. Pakistan Postasının ilk sayılarında sanat alanında yapılan çalışmalara yönelik haberlere ağırlık verildiği görülür. Ayrıca dergide Türk ve Pakistan kadınlarının yapmış olduğu ortak faaliyetler de yer alır.⁴⁶² Derginin birinci ve ikinci sayısının kapağında Muhammed Ali Cinnah'ın fotoğrafı ve Muhammed İkbal'in yazısı bulunmaktadır.

Pakistan Postası, sonraki sayılarında ülkenin önemli günlerinde düzenlenen etkinlikler ile önemli isimlerin ve liderlerin ölüm yıldönümlerinde haklarında geniş

⁴⁵⁹ Özgül, s.76; Akgönenç, s.25

⁴⁶⁰ Pakistan Postası, C.12, S.10, Ocak 1965, s.26; Akbaş, s.152

⁴⁶¹ Pakistan-Türkiye Dostluk Derneği, <http://ptf-foundation.org/tr/kultur-saglik-ve-refah/> Erişim Tarihi: 25/05/2021

⁴⁶² Pakistan Postası 10 Yıldan Seçmeler (1953-1963), (Pakistan Büyükelçiliği Basın Ataşeliği yay.), 1963, s.45-84

bilgilere yer verir. Aynı zamanda siyasi liderlerin yurt dışı ziyaretlerini, Pakistan'a yapılan diplomatik ziyaretleri ve Türkiye ile Pakistan arasında gerçekleşen bütün etkinliklerin haberi yapılır.⁴⁶³ Dergi 1966 yılında çıkan sayısında Kıbrıs konusunda Pakistan'ın Türkiye'yi desteklediği "*Kıbrıs'ta Zafer Türklerindir!*" başlıklı bir yazı kaleme alınır. Derginin Aralık 1972 sayısı ve devamındaki beş sayıda Bangladeş'in Pakistan'dan ayrılmasıyla birlikte Hindistan'la yaşanan sorunları ele alan yazılara yer verilir. 1989 yılında son sayısını çıkaran dergi yayın hayatına son verir.⁴⁶⁴

Pakistan büyükelçiliği, dergiyi Mayıs 2010'dan itibaren tekrar çıkarmaya başlar. İki ayda bir yayımlanan dergi, 2010 yılında 1'den 4'e kadar dört sayı, 2011 yılından itibaren ise üç ayda bir olmak üzere 5'ten 8'e kadar dört sayı olarak çıkarılır. Bütün sayılar 12 sayfadan ibarettir. 2010 yılının Mayıs-Haziran sayısında Büyükelçi Tarık Azizuddin, derginin iki ülke arasındaki kardeşlik bağlarını ortaya çıkarmayı ve Pakistan hükümeti tarafından gerçekleştirilen etkinlikler hakkında bilgi vermeyi amaçladığını söyler.⁴⁶⁵ Bu tarihten günümüze kadar olan süreçte Pakistan Postasının, Türkiye ve Pakistan'da olan bütün önemli etkinlikleri ve diplomatik ziyaretleri kaleme aldığı görülür. Dergide çıkan yazılar hem Türkçe hem de İngilizce olarak yayımlanmaktadır.

⁴⁶³ Pakistan Postası, S.27, 1 Mayıs 1954, s.6; Pakistan Postası, S.31, 1 Temmuz 1954, s.10

⁴⁶⁴ Pakistan Postası, C.14, S.5, Ağustos 1966, s.11-14; Pakistan Postası, Aralık 1972/ Nisan-Mayıs 1973'e kadar olan 5 sayı

⁴⁶⁵ Pakistan Postası, C.35, S.1, Mayıs-Haziran 2010, s.1

SONUÇ

Pakistan ile Türkiye arasında dünyada benzerine az rastlanılan bir türden tarihi bağa dayandırılan bir kardeşlik ilişkisi mevcuttur. Pakistan ve Türkiye her ne kadar yeni kurulmuş iki devlet olsa da aslında ikisi de köklü bir geçmişe sahiptir. Tarihte ne kadar geriye giderseniz iki ülke halkına dair izlere rastlamak mümkündür. İki ülkenin benzer bir geçmişe sahip olması halkların birbirine yakınlaşmasını sağlamıştır. Günümüzde, Türkiye ve Pakistan, kardeş ve dost iki ülke olarak tanımlanmakta ve aralarında var olan ilişkileri daha da ileriye taşımak için gayret göstermektedirler. Özellikle Pakistan'ın nükleer güce sahip ülkeler içerisinde tek Müslüman ülke olması ve son zamanlarda Türkiye ile geliştirdiği askeri ve savunma sanayindeki işbirliği neticesinde iki ülke bölgenin yön tayin edici aktörleri haline gelmiştir.

Üç bölüm halinde ele aldığımız bu tez çalışmamızın birinci bölümünde genel olarak Pakistan'ın tarihi gelişimi ele alınarak bölgeye etki eden devletler ve Pakistan'ın ortaya çıkmasına giden süreç anlatılmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda bugünkü Pakistan, Afganistan ve Hindistan topraklarını içine alan coğrafya Hint alt kıtası olarak adlandırılmıştır. Bu bölgede ilk yerleşik hayata M.Ö. 4000-2500 yılları arasında İndus Vadisi Medeniyeti insanların geçtiği tahmin edilmektedir. Ayrıca yapılan arkeolojik çalışmalarda bölgede Harappan adında bir uygarlığın yaşam sürdüğü anlaşılmaktadır. İndus Vadisi Medeniyeti, dönemine göre çok ileri bir şehir yapılanmasına sahiptir. Evlerin hırsızlara, gürültüye ve kokulara karşı korunaklı şekilde yapıldıkları kaydedilmektedir. Bu medeniyet günümüzdeki Hint uygarlığının ve Hinduizm'in temeli olarak kabul edilmektedir. Bölgede daha sonra hüküm sürmüş olan Arilerin, İran ya da Anadolu'dan geldikleri tahmin edilmektedir. Arilerin, bölgedeki etkileri ile birlikte alt kıtada dini inanış ve gelenekler şekillenmeye başlayarak kutsal metin olarak Vedaların ortaya çıktığı ileri sürülür. Arilerin etkisinin kaybolmasıyla bölgede farklı krallıklar ortaya çıkar. Türklerin ise bu bölgeyle ilk temasları M.Ö. 175 yılında Sakalar ile olur. Daha sonra sırasıyla Kuşanlar, Akhunlar ve Göktürkler bölgede hüküm sürerler. 711 yılında bölgeye Arapların gelmesiyle alt kıta halkı İslamiyet ile tanışır. Ancak 963 yılında başlayan Müslüman-Türk Devleti olan Gaznelilerin bölge üzerine toplam 17 sefer düzenlemesi sonucu yerel halk arasında İslamiyet yayılmaya ve benimsenmeye başlar. Gaznelilerden sonra yönetimi sırayla elinde bulunduran Gurlular, Delhi Türk Sultanlığı, Kalaçlar, Tuğluklar ve Seyyidiler gibi Müslüman-Türk devletleri Hint alt kıtasında Türk

kültürünün ve İslamiyet'in benimsenmesinde önemli bir yere sahiptir. 1526 yılında bölgede egemenlik kuran Müslüman-Türk olan Babürlülerin etkisi diğer devletlerden çok daha fazla görülür. Babürlülerin uygulamış olduğu adalet ve hoşgörü politikası bölgenin yerli halkı ile Türkler arasında samimiyetin oluşmasını sağlayarak ortak bir kültür meydana gelmesine vesile olur. Özellikle Ekber Şah döneminde devlet en parlak dönemini yaşar ve bölge halkı din, dil ve ırk özgürlüğü bakımından rahat bir hayat sürer. Öyle ki ilerleyen zamanlarda yerli halkla Türklerin yaptıkları evlilikler neticesinde bölgede yoğun bir Türkleşme de başlar. Halkın Müslüman olmaya başlamasıyla aradaki bağ daha da kuvvetlenir. Hatta yerli halkın özellikle ordu ve sarayla daha rahat iletişim kurabilmesi adına yeni bir dil olan “Ordu/Urdu” dili ortaya çıkar. Önceleri saray dili olarak bilinen bu dil daha sonraları bütün bölgede yaygın bir şekilde konuşma dili olarak kullanılmaya başlar. Türkçe, Farsça, Arapça, Hintçe kelimeler içeren bu dil, günümüzde Pakistan'ın ulusal dilidir. Ayrıca şuan Hindistan'ın dili olan Hintçe ile Urduca'nın birbirine son derece yakın olduğunu söylemek yanlış olmaz. İki dil arasındaki temel farkı dini inançlardan dolayı kullanılan farklı kelimeler ve sahip oldukları farklı alfabeler oluşturur. Bu yönüyle Türkçe ve Osmanlıcaya benzemektedir. 17. Yüzyılın özellikle ortalarından itibaren bölgeye Avrupalı devletlerin gelmesiyle bu coğrafyada yavaş yavaş yeni alanlar oluşmaya başlar. İngilizler, Doğu Hindistan Şirketi adıyla bu bölgeyle ticaret yapma amacıyla bu coğrafyaya gelir ve sömürge faaliyetlerine başlar.

Hindistan'ı işgal etmesi tam iki yüz elli yıl (1600-1857) süren İngilizler, bölgeyi doksan yıl (1857-1947) boyunca sömürgesi haline getirir. İngilizler, alt kıtayı sadece hammadde kaynağı değil aynı zamanda ürünlerinin satılabileceği geniş bir Pazar olarak görür. Babür imparatorundan yetki alan şirket bazı şehirlerde ticaret üssü kurarak buralardan vergi toplar. Bölgede etkinliği giderek artan İngilizler, devletin zayıflamasını fırsat bilerek politik gücünü artırmaya başlar. Bunun sonucunda da bölgede misyonerlik çalışmaları yaparak Hıristiyanlık propagandası yapmaya başlar. Müslüman olan bölgelerde de idari faaliyetleri Babür devleti adına yaptıklarını söyleyen İngilizler, kendilerini kabul ettirme yoluna giderler. 1857 yılına kadar bölgedeki sömürgecilik faaliyetlerini ticaret adı altında yavaş yavaş yürütür. 1849 yılında bölgeye İngiltere tarafından atanan valinin bölgedeki misyonerlerin faaliyetlerini desteklemesi Müslüman ve Hindu halk arasında rahatsızlığa neden olur. Bu yüzden 1857 yılında İngilizlere karşı “Sipahi İsyanı” başlatılır. İsyan kısa zaman içinde bütün bölgeye yayılır. İngilizler bu isyanı 1858'de kanlı bir şekilde bastırırlar. Bunun sonucunda İngiltere, Doğu Hindistan Şirketini kapatıp alt kıtaya

bir vali atar. Böylece Hindistan, İngiltere'nin bir eyaleti haline getirilip hukuk sistemi tamamen değiştirilerek Urduca ve Farsça yasaklanır. Halk, İngilizce öğrenmeye mecbur bırakılır. Bu isyandan sadece Müslümanları sorumlu tutan İngilizler, baskıcı bir yönetim uyguladıkları Müslümanlar karşısında Hindulara imtiyazlı haklar tanırlar. Bölgenin önemli Müslüman isimlerinden olan Seyyid Ahmed Han, ilk kez yarımada da Hindu ve Müslümanlar olmak üzere iki ayrı milletin yaşadığını dile getirerek İngilizlerin bölgeden çekilmesi halinde bir arada yaşayamayacaklarını dile getirir. Yıllar içinde yaşanan siyasi gelişmeler Seyyid Ahmed Han'ın haklılığını ortaya koyar. İngilizlerin öncülüğünde Hindistan Milli Kongresi kurularak Hinduların kontrol altında tutulmaları ve yeni bir isyana kalkışmalarının önlenmesi amaçlanır. Ancak ilerleyen zamanda Kongre Partisi İngilizlerin en büyük muhalefeti haline gelmiştir. Partiden Müslümanlar aleyhine de kararlar çıkması sonucunda Muhsinü'l-Mülk başkanlığında Hindistan Müslümanlar Birliği kurulur. Hindular ve Müslümanlar kurdukları siyasi partilerle anlaşma yoluna gitmeye çalışsalar da bunda başarılı olamazlar. Ancak İngilizlerin I. Dünya Savaşı sırasında artan baskıları neticesinde Müslüman ve Hinduların zaman zaman birlikte hareket ettikleri görülür. Genel olarak iki topluluk arasında yaşanan rekabet yer yer şiddetli çatışmalara dönüşür. Bunun sonucunda Muhammed Ali Cinnah ve Mevlana Muhammed Ali gibi önderler bağımsız bir Müslüman devleti fikrini dillendirmeye başlarlar. Yapılan çalışmalar kapsamında İngilizlere karşı ortak hareket etmeye başlayan bu iki topluluk Lucknow Paktı'na imza atarlar. Bu pakt, Müslüman ve Hindulara tanınacak hakların iki parti arasında uzlaşma belgesi olur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bölgede oluşan baskıyı azaltmak amacıyla İngiliz hükümeti 1919 yılında Islahat Fermanı yayınlayarak bölge halkına devletin her kademesinde çalışma hakkı tanır. Ancak ilerleyen dönemlerde İngilizlerin tekrar baskı uygulamaya başlaması ve Müslümanlar ile Hindular arasındaki işbirliğinin sona ermesiyle Islahat Fermanı başarısız olur. Fermanın başarısız olma nedenlerinin araştırılması amacıyla Simon Komisyonu kurularak bir rapor hazırlanır. Hazırlanan rapor bölgede yaşayan halklardan hiç kimseyi memnun etmez ve hakarete uğradıklarını düşünen halk, komisyon öncülüğünde gerçekleştirilen konferansı boykot ederler. Simon Konferansının da başarısızlıkla sonuçlanmasıyla İngilizler, bölgede Müslümanlar ve Hindular arasında ciddi görüş ayrılıklarının olduğunu kabul etmek zorunda kalırlar. Bu süreçten itibaren Hindular ve Müslümanlar arasında bir uzlaşma sağlanamaz. Bütün bu tartışmalar gölgesinde 1937 yılında yapılan seçimin Müslümanlar aleyhine gerçekleşmesi ve Müslümanlar yok

sayılarak İslam dini ve kültürünün tehlikeye girmeye başlaması Müslümanlar arasında bağımsız bir devlet kurma fikri kesinlik kazanır. II. Dünya Savaşı'nın başladığı dönemde İngilizlerin ekonomik olarak büyük bir yükün altına girmesi ve sömürge devletlerinde başlayan milliyetçilik hareketleri ile halk ayaklanmaları İngiltere'yi zor duruma sokar ve sömürgelerinden resmi olarak çekilme kararı alır. Bu sırada Hindular ve Müslümanlar arasında yaşanan çatışmaların şiddetlenmesiyle olaylar katliam boyutuna ulaşır. Nihayet iki toplumun bölünme kararını kabul etmesiyle 1947 yılında Hindistan ve Pakistan resmen iki ayrı bağımsız devlet olarak ortaya çıkar.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, Pakistan'ın bağımsız bir devlet olarak kurulduktan sonra yaşadığı sorunlar ve Hindistan'la yaptığı savaşlar ele alınarak coğrafi, idari ve sosyal yapısı incelenmiştir.

Pakistan, bağımsızlığını kazandıktan sonra alt kıtada yaşayan Müslüman halk yoğun bir şekilde Pakistan'a göç etmeye başlar. Yaşanan bu büyük göç hareketi birçok sorunu da beraberinde getirir. Yeni bir devlet olan Pakistan, göç eden halkın barınma ihtiyaçları ve istihdam edilmesi gibi konularla uğraşmak zorunda kalır.

Kaynaklara göre alt kıtada sayıları 500'ü bulan prenslikler bölünme aşamasında özerk olarak serbest bırakılırlar. Buna göre prenslikler ya istedikleri devlete katılacaklar ya da kendi başlarına hareket edebileceklerdir. Nüfusları Müslüman olanlar Pakistan'a Hindu olanlar ise çoğunlukla Hindistan'a katılma kararı alırlar. Ancak bu prensliklerden Cunnagarh, Haydarabad ve Keşmir iki ülke arsında büyük sorunların çıkmasına neden olur. Cunnagarh, karadan Hindistan toprakları ile çevrili iken Pakistan'la da denizden bağlantısı bulunmaktadır. Yöneticisi Müslüman, nüfusunun büyük çoğunluğu Hindu olan bu prenslik, yapılan bir halk oylamasıyla Hindistan'a bağlanır. Hindistan'ın en büyük prensliği olan Haydarabad'ın da yöneticisi Müslüman, halkın büyük kısmı Hindu idi. Tamamen Hindistan toprakları ile çevrili ve Pakistan'la hiçbir bağlantısı olmayan bu prenslik de Hindistan'la anlaşma yaparak bir yıl bağımsız kaldıktan sonra 1948 yılında bu bölge de Hindistan ordusu tarafından Hindistan ile birleştirilir. Nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olmasına rağmen yöneticisi Hindu olan Keşmir, iki ülke arasında günümüze kadar devam eden en büyük sorun olur. Pakistan, bölünmenin din temelli olması kapsamında Keşmir'in kendilerine bağlanmasının gerektiğini savunurken Hindistan ise ayrılmayı toplumsal bir sorun olarak gördüğünden buna karşı çıkar. Keşmir'de Müslüman ve Hindu halk arasında yaşanan çatışmaların iç savaşa dönüşmesinden dolayı Hindistan ve

Pakistan ordularının Keşmir'e girmesiyle iki ülke arasındaki ilk savaş 1947 yılında meydana gelmiş olur. Savaş sonucunda Keşmir ikiye bölünüp büyük bir kısmı Hindistan kontrolüne girerek Cammu-Keşmir adını alır. Azad Keşmir isimli bölge ise Pakistan'ın yönetimi altına girer. 1962 yılında Çin, Hindistan'ı iç işlerine karışmasıyla suçlar ve aralarında sınır çatışmaları yaşanır. Bu sırada Pakistan'ın, Çin ile Keşmir sınırı konusunda anlaşma yapması Hindistan'ı tedirgin eder. Buna bağlı olarak Hindistan'ın açtığı savaş sonucunda Çin ilerleme kaydederek aralarında Keşmir'in bir bölümü olan Aksai-Çin bölgesini ele geçirir. Keşmir, sorun olarak ortaya çıktığı 1947 yılından itibaren BM'ye yansır. Bu durum bölgesel olan sorunu, uluslararası bir sorun haline getirir. BM, sorunun çözümü için taraflara plebisit yapılması önerisinde bulunsa da bu karar hiçbir zaman uygulanamaz. Zaman zaman çatışmaların meydana geldiği Keşmir, günümüzde bir sorun olarak varlığını korumaktadır. Pakistan'ın Çin ile ilişkilerini geliştirmesi Hindistan'la olan gerginliğin artmasına neden olur. 1963 yılında iki ülke arasında yaşanmaya başlayan çatışmalar 1965 yılında Pakistan'ın Cammu Keşmir bölgesine gerillalar sızdırmaya çalışmasıyla savaşa dönüşür. Savaşın büyümeye başlamasıyla BM Güvenlik Konseyi devreye girerek ateşkes ilan edilir. İki ülkenin 1966'da Taşkent Anlaşmasını imzalamasıyla bölgedeki askeri birlikler savaş öncesi konumlarına geri çekilirler.

Öte yandan Pakistan, bağımsızlığını kazandığında birbirine bağlantısı bulunmayan iki parçalı devlet olarak kurulur. Zaman içinde bu durumdan kaynaklı olarak Doğu ve Batı Pakistan'ın aralarında yaşanan anlaşmazlıklar çatışmalara dönüşür. Doğu Pakistan'da yaşanan çatışmalardan kaçan halk Hindistan'a sığınır. Bunu fırsat bilen Hindistan, 1971'de Pakistan'a savaş açar. Üç hafta süren savaşın sonucunda Pakistan, ABD'nin de isteği doğrultusunda ateşkes anlaşması yapmak zorunda kalır. Pakistan'ın başarısız olmasıyla Doğu Pakistan, Bangladeş adıyla bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkar.

1971 yılında Pakistan'ın doğu kısmı ülkeden ayrılıp Bangladeş adıyla ayrı bir devlet kurduktan sonra Pakistan devleti, güneyinde Umman Denizi, güneydoğusunda Hindistan, kuzeydoğusunda Çin, kuzeyinde Afganistan ile komşu ve Himalaya dağları ile sınırlandırılmış bir Güney Asya ülkesi haline gelir. Günümüzde başkenti İslamabad olan nüfusunun 220 milyon civarında olan bir ülkedir. Zengin su kaynakları ve geniş tarım alanlarına sahip olan Pakistan, bir tarım ülkesidir. Çeltik, pamuk, buğday, tütün, şeker kamışı, turunçgiller ve hurma öne çıkan tarım ürünleridir. Pakistan, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla jeopolitik olarak da oldukça önem arz eder. Ülke, dört eyalet, iki federal bölge ve bir federal başkentten oluşmaktadır. Pakistan İslam Cumhuriyeti, parlamenter

demokratik sistemle yönetilmektedir. Parlamento, ulusal meclis ve senato olarak iki yapıdan oluşmaktadır. Ülke, Pencabiler, Sindiler, Peştunlar, Urdular ve Belucilerden oluşan karmaşık bir etnik yapıya sahip olmasına rağmen aynı din çatısı altında varlığını devam ettirmektedir.

Araştırmamızın üçüncü bölümünde ise 2000 yılı sonrası Türkiye ve Pakistan ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır.

Türkiye ve Pakistan ilişkileri resmi olarak Pakistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1947 yılından sonra başlamış gibi görünse de geçmişte Türklerin Hint alt kıtasında uzun süre hüküm sürmeleri nedeniyle çok daha eskilere götürülür. Özellikle Babürlüler döneminde hem İslamiyet ile tanışan hem de Türk kültürünü öğrenen bölge halkı, Türklerle samimi ilişkiler geliştirmeye başlar. Alt kıtanın İngiliz hâkimiyetine girmesiyle birlikte Hint Müslümanları Osmanlı ile yakınlaşmaya çalışır. Osmanlı'nın son dönemlerinde girdiği savaşlarda Hint Müslümanlarının yaptığı yardımlar günümüzde de hala minnetle anılmaktadır.

Pakistan, 1947 yılında resmen bağımsızlığını kazanmasından sonra diğer İslam ülkeleri ile dış politikada yakın ilişkiler kurmayla çalışır. Özellikle Türkiye ile ortak geçmişlerinin olmasının da etkisi ile iki ülke arasındaki ilişkiler hızlı bir ilerleme kaydeder. İki ülke ilişkilerinin üst düzeyde seyretmesini sadece tarihsel bağlarla sınırlamak doğru olmaz. Bunda Türkiye gibi Pakistan'ın da Arap olmayan bir Müslüman ülke olması etkili olur. İki ülkenin stratejik açıdan bölgelerinde önemli bir konumda olmaları ve mücadele ettikleri sorunların benzer olması da ilişkilerin pozitif gelişmesine neden olur. Türkiye'nin Kıbrıs, Pakistan'ın ise Keşmir sorunu gibi birbirine benzer problemler yaşaması iki ülkenin birbirini çok daha iyi anlamalarını sağlar. Bu nedenle bu konularda iki ülke birbirlerine her zaman destek olmuşlardır. Öte yandan her iki ülkede de belli dönemlerde askeri yönetimler, sivil hükümetlere karşı darbe yaparak demokrasiyi kesintiye uğrattılar. Yine taraflar terörizm, kaçakçılık, Pencap ve Fırat nehirleri üzerindeki haklar ve cari açık gibi benzer problemlerle mücadele etmektedirler.

Türkiye ve Pakistan resmi olarak ilişkilerini geliştirmek adına 26 Temmuz 1951'de Ankara'da "Dostluk Antlaşması" adında ilk anlaşmalarını imzalarlar. Takip eden süreçte 1954'te Karaçi Anlaşması imzalanarak zor durumdaki iki ülke birbirlerine yardım etme konusunda anlaşmaya varırlar. Ayrıca her iki taraf kültürel, iktisadi ve teknik konularda da anlaşmalar imzalayarak silah ve cephane konusunda da işbirliğine giderler. Bu sayede iki

ülke ilişkileri kurumsal bir yapıda geliştirilmeye çalışılır. 1955 yılında iki ülkenin Bağdat Paktına üye olmasıyla askeri alandaki ilişkilerin resmi olarak temeli atılmış olur. Bu sayede Türkiye'nin Pakistan'a silah yardımı ve teknik konularda eğitim verebilmesinin önü açılır. 1958'de paktın CENTO'ya dönüşmesiyle ekonomik, teknik ve kültürel alanda işbirliği sağlanır. 1964 yılında ise Türkiye, Pakistan ve İran'ın ortaklığında kurulan Bölgesel İşbirliği Teşkilatı ile üç ülke arasında ticari ilişkiler başta olmak üzere eğitim ve kültür alanlarında yürütülen faaliyetlerin artırılması hedeflenir. Bütün bu çabalara rağmen işbirliğinin istenilen seviyeye ulaşamamasının ardından 1979 yılında teşkilat işlerliğini kaybeder.

11 Eylül 2001 saldırılarından sonra dış politikasında kaldığı yalnızlıktan kurtulmak isteyen Pakistan, Türkiye ile olan ilişkilerini daha da ileri bir seviyeye taşımak için üst düzey diplomatik ziyaretler gerçekleştirmeye başlar. Aynı yıl içinde iki ülke arasında imzalanan "Mutabakat Muhtırası" ile siyasi istişare mekanizmasının kurulmasına karar verilir. Türkiye'de 2002 yılında AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte ikili ilişkiler ve yapılan karşılıklı ziyaretler hız kazanır. Neredeyse her yıl gerçekleşen karşılıklı ziyaretler çerçevesinde liderlerin yaptığı görüşmelerde çeşitli konular ele alınarak iş birliğinin geliştirilmesi yönünde birçok anlaşmaya ve protokole imza atılır. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Pakistan'a yaptığı ziyaretler sırasında Ulusal Meclis'te dört kez konuşma gerçekleştirir. Bununla Pakistan meclisinde konuşma yapan ilk yabancı lider olmasının yanında en fazla konuşma yapan lider sıfatını da kazanır. 2000 yılından itibaren ülke yöneticileri değişse de iki ülke ilişkilerinde yürütülen politikalarda herhangi bir değişiklik olmaz. Her dönemde yapılan görüşmelerde ekonomik, askeri ve kültürel alanlardaki işbirliğinin siyasi ilişkiler seviyesine çıkarılmasının gerekliliğine vurgu yapılarak bu konuda yapılabilecek çalışmalar ele alınır. Ayrıca Türkiye, Afganistan ve Pakistan arasında yaşanan sorunlara çözüm bulmak amacıyla arabuluculuk görevi üstlenir. Bu kapsamda 2007 yılında Türkiye'nin öncülüğünde Türkiye-Pakistan-Afganistan Üçlü Zirvesi oluşturularak her yıl yapılan toplantılarda özellikle üç ülkenin de sorunu olan terör konusunda birlikte mücadele etmek için her zamankinden daha fazla işbirliği yapma imkanı bulunur. Ayrıca üç ülke arasında ekonomik, ticari ve kültürel alanlarda da yapılan anlaşmalarla işbirliği oluşturulmaya çalışılır.

İki ülke arasında en önemli konulardan biri de askeri alandaki ilişkiler olmuştur. 1954 yılında imzalanan dostane işbirliği anlaşması savunma ve güvenlik ilişkilerinin temelini oluşturur. Günümüze kadar olan süreçte birçok anlaşmaya imza atılarak savunma

sanayi alanında da işbirliği sağlanır. Bu bağlamda iki ülke arasında silah ve mühimmat üretimine, teknik konularda eğitimin sağlanmasına ve savunma sanayiinde ortak projeler geliştirilmesine karar verilir. Ayrıca askeri heyetler arasında yapılan karşılıklı ziyaretlerle donanma, hava savunma ve kara orduları arasında bilgi alışverişinde bulunulur. İki ülke orduları her yıl hem donanma hem de komando ve özel kuvvet alanlarında yapılan ortak tatbikatlarla gelebilecek tehditlere karşı ortak manevra kabiliyetini geliştirme ve iletişim becerilerini artırma çalışmaları yaparlar. Savunma sanayi alanında yapılan anlaşmalar çerçevesinde iki ülke arasında çeşitli alanlarda alışveriş gerçekleştirilir. Örneğin Pakistan, Türkiye'den 30 adet ATAK helikopteri ve MİLGEM projesi kapsamında 4 adet savaş gemisi satın alırken Türkiye'de Pakistan'dan 52 adet Super Mushshak eğitim uçağı satın almıştır. Bunların dışında karşılıklı asker değişim programları düzenlenerek askeri personelin eğitim faaliyetleri gerçekleştirilir. Yine Türkiye'nin PKK, Pakistan'ın El-Kaide ve Taliban gibi terör örgütleri ile bunlara kaynak oluşturan uyuşturucu kaçakçılığıyla mücadele etmeleri bu alanda ortak hareket etmeyi gerekli kılmıştır.

1964 yılında kurulan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü, üyeleri olan Türkiye, Pakistan ve İran arasında endüstri alanında yapılacak yatırımların teşvik edilmesini, bölge halklarına yüksek düzeyde kalkınma sağlamayı, ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda bölgesel iş birliği oluşturmayı amaç edinmiştir. Bu amaçların istenilen seviyeye ulaşamamasından dolayı 1979'da örgüt etkisini kaybetmiştir. 1984 yılında ise örgüt yeniden yapılandırılarak söz konusu üç ülkenin katılımlarıyla Ekonomik İşbirliği Örgütü adı altında tekrar faaliyet göstermeye başlamıştır.

Ekonomi alanındaki ilişkiler Türkiye ve Pakistan arasında istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Özellikle iki ülke arasındaki ticaret hacmi oldukça düşük kalır. İki ülke arasında her ne kadar yatırımlar yapılmış ve bu alanda çeşitli anlaşmalar imzalanmış olsa da bu durumu değiştirmez. Yatırımların az olmasının önündeki en önemli nedenlerden biri ulaşım sorunudur. İki ülkenin birbirine karayolu bağlantısının bulunmaması, Pakistan'ın uluslararası TIR sistemine dâhil olmaması bu durumun en büyük nedenidir. Ayrıca Pakistan'da yaşanan siyasi istikrarsızlıklar ve terör olayları yatırımcıların bu bölgeden uzak durmalarına neden olur. Bunların dışında ülkede bankacılık sisteminde yaşanan zorluklar ve ticaret yapan firmaların ödemelerini zamanında alamamaları gibi durumlar yatırımcıların bölgeye olan güveninin azalmasına sebep olur. İki ülkenin de tarım ülkesi olup aynı ürünleri üretmesi başka bir neden olarak da görülebilir. Pakistanlı yetkililer Türkiye'yi özellikle müteahhitlik alanlarında yatırım yapmaya davet ederler. Bütün bunlara

rağmen iki ülke arasında son yıllarda savunma sanayi alanında ithalat-ihracat kalemleri artış göstermiştir.

Pakistan ve Türkiye arasındaki ticaret hacmi yıllar için de aşamalı olarak az da olsa yükselir. 2000 yılına kadar Türkiye'nin lehinde olan ekonomik veriler, 2000-2015 yılları arasında Türkiye'nin aleyhinde seyrederek ticaret açığına neden olur. 2016'dan sonra pozitif dönen rakamlarla Türkiye, ikili ilişkilerde dış ticaret fazlası vermeye başlar. Türkiye, Pakistan'a elektronik ürünler, sentetik filamentler, inşaat demirleri, kimyasallar, hazır giyim ve prefabrik yapılar gibi ürünler ihraç ederken Pakistan'dan pamuklu ürünler, etil alkol, hazır giyim ürünleri ve çeşitli tekstil malzemeleri ithal etmektedir.

Kültür alanındaki ilişkiler ise 1953 yılında imzalanan kültür anlaşması çerçevesinde sürdürülmektedir. Günümüzde de geçerliliğini koruyan bu anlaşma kapsamında eğitim, kültür, sanat, spor, iletişim ve yayın alanlarında karşılıklı değişim ve tanıtım programları gerçekleştirilmektedir. Bu alandaki ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla üniversiteler arası öğretim üyesi ve öğrenci değişim programları düzenlenmektedir. Ayrıca Türk dizilerinin Urduca dublajlı olarak Pakistan'da yayınlanmaya başlamasıyla birlikte özellikle gençler arasında Türkiye ve Türkçe hayranlığı oluşmuştur. Buna bağlı olarak Türkçe öğrenmek isteyen gençlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Çeşitli ülkelerde faaliyet gösteren TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü, Pakistan'da yaptığı çalışmalarla bölge halkının sevgisini kazanmayı başarmıştır.

Netice itibariyle Türkiye ve Pakistan ilişkilerine genel olarak bakıldığı zaman siyasi, askeri, kültürel ve dış politika alanlarında önemli bir ilerleme kaydedilmiş olmasına rağmen iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler için durum böyle olamamıştır. Zira bu konuda iki ülke arasında yapılan birçok anlaşmaya ve projeye rağmen ticaret hacmi hedeflenen rakamlara çıkarılamaz. Bütün bunlara rağmen iki ülke arasındaki ilişkilerde özellikle son yıllarda büyük bir ilerleme kaydedildiğini ifade etmek gerekir. Ekonomik alanda da belli bir seviyeye ulaşmak ve yatırımların artırılması için çalışmalar devam etmektedir. Ayrıca iki ülke ilişkileri, yapılan karşılıklı üst düzey ziyaretlerin yanı sıra bakanlar ve meclis başkanları seviyesinde de gerçekleştirilen ziyaretlerle daha ileri bir seviyeye çıkarılmaya çalışılmaktadır.

İki ülke arasındaki ilişkileri ve samimiyeti sadece aynı dini inanca sahip olmaya bağlamak çok yüzeysel bir düşünce olur. Zira iki ülke yöneticilerinin ve halklarının birbirine bakışı ve aralarındaki samimi duygular Türkiye'nin diğer Müslüman ülkelerle

olan ilişkilerinde bu seviyede değildir. Bu yüzden Pakistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin ve dostluğun en önemli nedeninin sadece aynı dine inanmaya bağlamak yanlış olur. Tarihte ve günümüzde yaşanan olaylar iki ülkenin birbirini daha iyi anlamasını sağlamıştır. Bütün bunların dışında iki ülkenin terör, etnik ayrımcılık, radikal İslam, kaçakçılık gibi ortak sorunlarla uğraşması milli menfaatleri doğrultusunda her dönem birlikte çözüm arayışı içinde olmalarına vesile olmuştur.

KAYNAKÇA

- ABBAS, Hassan, **Pakistan's Drift into Extremism: Allah, The Army and America's War on Terror**, (Routledge pres.), Newyork, 2005
- ABEDIN, Md Jaynal, **Keşmir Sorunu ve Hindistan-Pakistan Nükleer Silahlanma Yarışına Etkisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-İstanbul Üniversitesi, Sosyal PBilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), İstanbul, 2019
- AHMAD, Aziz, **Studies in İslamic Culture in The Indian Environment**, (Oxford University), 1964
- AHMED, Mevlânâ Ebu'l Kalam, **Hindistan'da İngiliz Zulmüne Karşı Savunma**, (çev. Emre Müftüoğlu), (Has-Dağ yay.), İstanbul, 1982
- AHSEN, Abdullah, **Ümmet ya da Ulus, Kimliklerin Çatışması**, (çev. Kenan Çayır), (İnkılab Yay.), İstanbul, 1995
- AKBAŞ, İsmail, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri**, (Zeus Kitabevi Yayınları), İzmir, 2013
- AKGÖNENÇ, Oya, "Türkiye-Pakistan İlişkilerinin Tarihi Temelleri ve Geleceği", **Askeri Tarih Bülteni**, S.34, (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yay.), Ankara, 1993
- AKŞİT, Cihangir, "Türkiye ve Pakistan'ın Eğitim Alanında Yapabilecekleri İşbirliği Olanakları", **Güvenlik İşbirliği Semineri-I (Türkiye-Pakistan) (9 Aralık2009)**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2010,
- ALİ, Hafız Aamir, **Hindistan'da Son Türk Sultan II. Bahadır Şah Zafer ve 1857 Bağımsızlık Savaşı** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı), Konya, 2017
- ALTUĞ, Yılmaz, **Başlangıçtan Günümüze Keşmir Meselesi**, (İrfan Yay.), İstanbul,2002
- ANSARI, A. S. Bazmee, "İltutmuş", **DİA**, C.22, İstanbul, 2000, s.158-159
- ARSLAN, Servet, "Bölgesel Güçlerin Güvenlik Alanında İşbirliği Çabaları", **Güvenlik ve İşbirliği Semineri-I (Türkiye-Pakistan) (09 Aralık 2009)**, (Harp Akademileri Basımevi), Genelkurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, Yenilevent-İstanbul, 2010, s.33-45
- AŞIR, Sabriye, "Gerçek Bir Ütopya: Savaşmadan Gelişen Antik Uygarlık-İndus Uygarlığı", **Dünya Döndükçe Dergisi**, Aralık, 2018. (<https://docplayer.biz.tr/>)

- 135696483-Gercek-bir-utopya-savasmadan-gelisen-antik-uygarlik-indus-uygarligi-700-yil-boyunca-dunya-dondukce-sabriye-asir.html)
- ARI, Tayyar, **Global Politika ve Güney Asya**, (Alfa Yay.), İstanbul, 2000
-, **Uluslararası Sistem Teorisi Açısından 1947-1972 Hindistan -Pakistan Çatışmasına Bir Yaklaşım**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 1986
- ARMANOĞLU, Fahir Armanoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, (Türkiye İş Bankası Kültür Yay.), Ankara, 1991
- ATAÖV, Türkkaya, “Keşmir Meselesinin Önemi”, **Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi**, C.15, S.1 Ankara, 1960, s.195-214
- BALİ, Elif, **Hindistan ve Pakistan’ın Dış Politika Tercihlerinin Soğuk Savaş ve Soğuk Savaş Sonrasına Yansımaları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), Ankara, 2006
- BAŞUĞUY, Bedrettin, “Babürlü İmparatorluğu’nun Siyasi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.3, S.5 Bahar, 2013, s.29-48
- BATIHAN, Ali İhsan, “Delhi Türk İmparatorluğu Teşkilat, Kültür ve Medeniyeti”
https://www.academia.edu/19485309/DELH%C4%B0_T%C3%9CRK_SULTANLI%C4%9EI
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Hindistan Tarihi**, C.I-III, (TTK), Ankara, 1987
-, “Orta ve Yeni Kurunda Orta Asya ve Hindistan Türklerinde Kadınların Mevkii”, **Belleten**, C.1, S.1, (TTK Basımevi), Ankara, 1937, s.42-46
- BİRİŞİK, Abdülhamit, “Pakistan-Kültür ve Medeniyet”, **DİA**, C.34, İstanbul, 2007, s. 149-153
- BULGUR, Durmuş, “Pakistan Bağımsızlık Hareketinin Fikri Arka Planı”, **Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.12, Konya, 1998, s.33-43
- Bugünkü Pakistan ve Türkiye-Pakistan Kültür İlişkileri**, (Türkiye-Pakistan Kültür Derneği Yayını), Ankara, 1988
- CHILDE, V.Gordon, **Doğu’nun Prehistoryası**, (çev. Ş. Aziz Kansu) (TTK), Ankara, 1971
- COHEN, Stephen Philip, **The Idea of Pakistan**, Brookings Institution Pres. Washington, 2004
- CÖHÇE, Salim, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.28 (Yeni Türkiye Yayınları), Ankara, 2002, s.689-730

- ÇAĞLAYAN, Hilal, **Ekber Şah Döneminde Hindistan (1542-1605)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı), Ankara, 2005
- ÇALIŞKAN, Selami, **Pakistan Devletinin Oluşum Süreci**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), İstanbul, 2000
- ÇEBİ, Emrin, “Keşmir Raporu: Tarihî Süreç ve Bölgeye Dair Çözüm Önerileri”, **İNSAMER** (İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), İstanbul, 2018
- ÇETİN, Seçkin, “Türkiye ve Pakistan Özelinde Bölgesel Güvenliği Tehdit Eden Unsurlar Olarak Kaçakçılık ve Terörizm”, **Güvenlik İşbirliği Semineri-I (Türkiye-Pakistan) (9 Aralık 2009)**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2010
- ÇETİNKAYA GÖKTÜRK, Selma, “Bağdat Paketi’nin Kuruluş Sürecinde Türkiye’nin Orta Doğu ve Batı ile İlişkileri”, **Vakanüvis-Uluslararası Tarih araştırmaları Dergisi**, C.1, İstanbul, 2016, s.1-29
- ÇEVİK, Salim, “Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu”, **SETA**, Ankara, 2013
- DASGUPTA, Sumona, “Kashmir and The India-Pakistan Composite Dialogue Process”, **S. Rajaratnam School of International Studies Working Paper**, No.291, Singapore, 2015,
- DEMİRCİ, Kürşat, **Hinduizmin Kutsal Metinleri: Vedalar**, (İşaret Yay.), İstanbul, 1991
- DOĞAN, Orhan-Aysel Erdoğan, “XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan’ın Yeri ve Önemi”, **Gaziantep University, Journal of Social Sciences**, C.16, S.3, Gaziantep, 2017, s.839-847
- DOĞAN, Sercan, “Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ziyareti Işığında Türkiye-Pakistan İlişkileri”, **Ortadoğu Analiz**, C.2, S.16, Ankara, 2010, s.91-98
- DUMAN, Melih, “1965 Pakistan-Hindistan Savaşı Ekseninde Keşmir Olayları ve Türkiye’nin Dış Politikası”, **History Studies, International Journal of History**, C.11, S.5, 2019, s.1509-1523
- DURMUŞ, İlhami, **İskitler (Sakalar)**, (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları), Ankara, 2008
- DURMUŞ, Mustafa, **Hindistan ve Pakistan’ın Bağımsızlık Sürecinin Türkiye Kamuoyuna Yansımaları (1945-1948)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı), Kayseri, 2019

- DURSUN, Davut, “Bağdat Paketi”, **DİA**, C.4, İstanbul, 1991, s.446-447
- EKİCİ, Gökçen, “Gönüllü Dostluktan Zorunlu İşbirliğine”, **Stratejik Analiz**, C.4, S.47, Ankara, Mart 2004
- ELEMANA, Nagehan, “Hint Müslümanlarının Düşünce Dünyasında Siyasal Çözüm Arayışları”, **Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.14, (e-dergi) 2015, s.407-436
- EMEKLİER, Bilgehan-Kemal Olçar-Atasay Özdemir, “Türkiye-Pakistan Arasında Teknoloji Alanında İşbirliği İmkanları”, **Güvenlik ve İşbirliği Semineri-I (Türkiye-Pakistan) (9 Aralık 2009)**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2010
- ERÇİN, Abdülkadir, “İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858)”, **Bartın Üniversitesi, Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları** C.4, S.2, (e-dergi), ISSN:2149-5866, Bartın, 2017, s.111-133
- ERDAL, Selen, “Çözumsuzlüğün Adı: Birleşmiş Milletlere Rağmen Keşmir”, **Public and Private International Law Bulletin**, S.38, (İstanbul Üniversitesi Yayinevi), İstanbul, 2018, s.85-106
- ERDOĞAN, Recep Tayyip, “Yeni Türkiye Vizyonu” **Mazlumların Sığınağı, Ocak 2003-Aralık 2014**, (Cumhurbaşkanlığı yay. 86), Ankara, 2019
- ERTÜRK, Emin, “Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Teşkilatı”, **DİA** C.24, İstanbul, 2001, s.265
- FAROOQİ, Naimur Rahman, “Delhi Türk Sultanlığı”, **DİA**, C.9, İstanbul, 1994, s.130-132
- GALİP, Mübarek, Saadettin Gömeç, **Hindistan’da Türkler**, (Berikan yay.), Ankara, 2013
- GARVER, Jonh W., **Protracted Contest: Sino-Indian Rivalry in the Twentieth Century**, (University of Washington Press), Seattle, 2001
- Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri, **Genelkurmay Başkanlığı** (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay.), Ankara, 2009,
- GELDİ, Meltem, **Keşmir’in Jeopolitiği: Aktörler, Politikalar ve Çatışma Alanları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı), Sinop, 2020
- GÖKBEL, Ahmet, **Kıpçak Türkleri**, (Ötüken Yayınları), İstanbul, 2021
- GÜNER, İbrahim, “Pakistan”, **DİA**, C.34, İstanbul, 2007, s.146-147
- GÜNGÖR, Celalettin, **Hint Milliyetçiliğinin Temelleri (Ram Mohan Roy’dan Mahatma Gandhi’ye Kadar)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi-İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Bilim Dalı), İstanbul, 1999

- HANCILAR, Özhan, **PKK Terörizmi ve Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Açısından Kuvvet Kullanma Hakkı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı), Ankara, 2011
- HIDIR, Ekrem, **Pakistan ve Komşu Devletler Arasındaki İlişkiler ve Türkiye'nin Pakistan'a Yönelik Stratejik Yaklaşımları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Gebze İleri teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Strateji Bilim Anabilim Dalı), Gebze, 2006
- HUSAIN, Syed Sajjad, "Bengladeş", **DİA**, C.5, İstanbul, 1992, s.442-447
- İŞBİLEN, Evren, **Nükleer Satranç**, (Ozan Yayıncılık), İstanbul, 2009
- JAVONİLLO, Charise Joy, "Indus Valley Civilization: Enigmatic, Exemplary and Undeciphered", (çev. Yalçın Kayalı), **Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Iğdır, 2015, s.191-206
- KADRİ, Hamid Hasan, **Dâstân-ı Târih-i Urdu**, Karachi, 1957
- KAYALI, Yalçın, "Timur'un Hindistan Seferi", **Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, S.16, 2014, s.179-192
-, "Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka Dönemi (M.S.78-99)", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.55, S.2, Ankara, 2015, s.189-204
- KHAN, Umair S., **Türkiye ve Pakistan Arasındaki Kamu Diplomasisi Pratiklerinin Mahiyeti ve Eğilimlerinin Bir Analizi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı), Ankara, 2018
- KERİMOĞLU, Hasan Taner, "Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yaptıkları Yardımlar", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.12, S.2, İzmir, 2012, s.161-181
- KIRANŞAN, Çiğdem, **Pakistan Devleti'nin Kuruluşu İle İlgili Tartışmalar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi- İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı), Malatya, 2018
- KIZIL, Hayreddin, "Rigveda ve Avesta Tanrı Panteonundaki Benzerlikler", **Marife**, Bahar İstanbul, 2013, s.29-52
- KİŞİ, Şule Sevinç, "Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923)", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl. 16, S.32, (Hacettepe Üniversitesi), Ankara, 2020, s.747-777
- KİŞMİR, Aykut, **Pakistan Tarihinde Türkler**, (Demavend Yayınları), İstanbul, 2019

- KOÇ, Bilal, **Babürlüler Devleti'nin Kurucusu Babür Şah'ın Dış Siyaseti**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı), Ankara, 2011
- KONUĞU, Enver, "Akhunlar", **Türkler Ansiklopedisi (İlk Çağ)**, C.1, (Yeni Türkiye Yayınları), Ankara, 2002, s.1310-1317
-, "Babürlüler", **DİA**, C.4, İstanbul, 1991, s.400-404
-, "Ekber Şah", **DİA**, C.10, İstanbul, 1994, s.542-544
-, "Halaç", **DİA**, C.15, İstanbul, 1997, s.228-229
-, "Haydarâbâd", **DİA**, C.17, 1998, İstanbul, s.30-31
- Konya Ticaret Odası, "Pakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu", Dış Ticaret Müdürlüğü, Şubat-2017
- KORKMAZ, Hüseyin, "Bölgesel Güvenlik Çıkmazı: Keşmir Sorunu", **21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1, İstanbul, 2014
- KORTEK, Haluk, "Delhi Türk Sultanı Alaeddin Halacî'nin Moğol Siyaseti", **Tarih Dergisi**, S.36, (İstanbul Üniversitesi), İstanbul, 2011, s.261-282
-, "Bilimin Koruyucuları Olarak Delhi-Türk Sultanları (1206-1414)", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, C.14, S.11, (e-dergi), 2017, s.160-175
- KUREISHI, Rafiushan, **New Pakistan**, (G.Bell & Sons. LTD. yay.), London, 1977
- KUYUMCU, Hakan, **Pakistan Tarihi (1857-1958)**, (Sage Yay.), Konya, 2018
- KÜÇÜKALİ, Rıdvan-Hüseyin Can Coşkun, "Pakistan Eğitim Sistemi ve Okullara Yönetici Atama Kriterlerinin İncelenmesi", **Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama**, C.3, S.3, İstanbul, 2020, s.86-98
- KÜLEBİ, Ali, "Pakistan-Türkiye İşbirliği", **Dünya Gündemi**, 6-13 Mayıs 2007
- MASSON, Charles, **Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afganistan, The Panjab and Kalât**, (Richard Bently, New Burlington Street. Publisher İn Ordinary to her Majesty.), London, 1844
- MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, (Bilge Yay.), İstanbul, 2013
- MERMER, Cengiz Topel, **Keşmir Sorunu ve Pakistan-Hindistan İlişkileri Üzerine Etkisi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi-İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), İstanbul, 2018
- NARAIN, Avadh Kishore, "Kuşan Devleti", **Türkler Ansiklopedisi-İlk Çağ**, C.1, (Yeni Türkiye Yay.), Ankara, 2002, s.1300-1319
- NAZIM, Muhammed, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, (Cambridge

- University Press), New Delhi, 1971
- NİZAMİ, Khaliq Ahmad, “Evrengezib”, **DİA**, C.11, İstanbul, 1995, s.537-539
- OĞAN, Gökçen, “Pakistan Geleceğini Arıyor”, **Stratejik Analiz**, C.8, S.94, Ocak 2008
- ÖZCAN, Azmi, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, **DİA**, C.22, İstanbul, 1998, s.294-295
-, “1857 Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, **İslam Tetkikleri Dergisi**, C.9, (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay.), İstanbul, 1995, s.269-280
-, “Haydarabad Nizamı”, **DİA**, C.17, İstanbul, 1998, s.32-35
-, “Hindistan”, **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.75-81
-, “Pakistan”, **DİA**, C.34, İstanbul, 2007, s.147-149
-, “Şah Cihan”, **DİA**, C.38, İstanbul, 2010, 251-252
-, “Osmanlı Hindistan Münasebetleri”, **DİA**, C.18, İstanbul, 1988, s.81-85
-, “Ziyâülhak”, **DİA**, C.44, İstanbul, 2013, s.499-500
-, “Osmanlı-Hindistan Münasebetleri”, **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.81-85
- ÖZDAL Barış-Kutay Karaca, **Diplomasi Tarihi II.**, (Dora Yay.), Bursa, 2019
- ÖZENÇ, Nuray, “Cinnah’ın Hindistan Birliğine Olan İnancını Kaybedişi” **Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi**, S.16, Konya, 2006, s.225-236
- ÖZEV, Muharrem Hilmi, “Küresel ve Bölgesel Güçlükler Karşısında Pakistan’ın Demokratikleşme Çabaları”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C.8, S.16, (Milli Savunma Üniversitesi Yay.), Ankara, 2012, s.147-176
- ÖZGÜL, Ali Cahit, **Pakistan’ın Doğuşu ve Bugünkü Pakistan**, (Doğuş Matbaası Yay.), Ankara, 1951
- Pakistan Cumhurbaşkanı Zerdari’den Ziyaret, **Meclis Haber Dergisi**, S.170, Ankara, 2011
- Pakistan Postası 10 Yıldan Seçmeler (1953-1963), (Pakistan Büyükelçiliği Basın Ataşeliği yay.), 1963
- Pakistan Cumhurbaşkanı Zerdari’den Ziyaret, **Meclis Haber Dergisi**, S.170, Ankara, Mart 2011
- Pakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu, Konya Ticaret Odası, Dış Ticaret Müdürlüğü, Şubat-2017
- PALABIYIK, Hanefi, “Gaznelilerin Hindistan Seferleri”, **EKEV Akademi Dergisi**, S.32, Erzurum, 2007, s.139-152
- PIRZADA, Syed Sharifuddin, **Evolution of Pakistan**, (The Punjab Educational Pres), Lahore, 1963
- PURTAŞ, Fırat, “Avrasya’daki Yeni Büyük Oyun Bağlamında Hindistan’ın Orta Asya

- Politikası”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA) Dergisi**, C.1, S.2, Ankara, 2006, s.56-84
- QURESHI, M. Naem, “Hindistan Müslümanları Birliği”, **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.111-112
- QURESHI, Husain Ishtiaq, **The Struggle for Pakistan**, (Published by University of Karachi), 1987
- Pakistan İslam Cumhuriyeti Bilgi Notu, Ankara Ticaret Odası
- RIZVÎ, Saiyid Athar Abbas, “Keşmir”, **DİA**, C.25, Ankara, 2002, s.325-327
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih**, (İmge Kitabevi Yay.), Ankara, 1991
- KİŞİ, SEVİNÇ, Şule, “Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye’ye Yardımları (1911-1923)”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl.16, S.32, (Hacettepe Üniversitesi), Ankara, 2020, s.747-777
- SIDDIQUI, İqtidar Husain, “Gurlular”, **DİA**, C.14, İstanbul, 1996, s.207-211
-, “Lûdiler”, **DİA**, C.27, Ankara, 2003, s.217-218
-, “Mahmûd Nâsirüddin”, **DİA**, C.27, Ankara, 2003, s.372-373
- SINDHU, Shakila Noor, “Creation of Pakistan”, **IJASOS-International E-Journal of Advances in Social Sciences**, Vol. II, Issue 4, April 2016, p.274-282
- SOYSAL, İsmail, “1955 Bağdat Paktı”, **Bellekten**, C.55, S.212, (TTK yay.), Ankara, 1991, s.179-238
- SUVER, Akkan, “Türk-İran-Pakistan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Teşkilatı 10 Yaşında”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın**, C.13, S.77, İstanbul, 1974
- SYMONDS, Richard, **The Making of Pakistan**, (Faber and Faber), London, 1950
- ŞAHBAZ, Davut, **İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan’ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Urdu Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı), Ankara, 2019
-, “Hindistan’da Babür İmparatorluğu’nun Kuruluş Dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür”, **DTCF Dergisi**, C.57, S.1, Ankara, 2007, s.582-604
-, “Hindistan’da Babür İmparatorluğu’nun İkinci Dönemi: Nasirüddin Muhammed Humayun”, **NÜSHA**, C.17, Ankara, 2017, s.51-62
-, “Seyyid Ahmed Han’ın Pakistan İdeolojisinin Oluşumuna Katkıları”, **NÜSHA**, C.18, S.47, Ankara, 2018, s.109-126

- ŞAHİN, Hilal, “Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanlarının Tarihi Bağı ve Hindistan Hilafet Hareketi”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.24, Kars, Sonbahar 2019, s.731-754
- ŞAHİN, Mahmut, **Hindistan’ın Taksimi ve Pakistan Devletinin Kuruluşu (1857-1947)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), Kırşehir, 2019
- ŞAHİN, Selami, **Pakistan Devletinin Oluşum Süreci**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), İstanbul, 2000.
- ŞAHİN, Hilal, “Müslüman Türk Devleti’nin Tek Kadın Sultanı: Belkîs-i Cihan Raziye Begüm”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.5, S.16, İstanbul, 2018, s.362-377
- ŞAKİR, Moin, **Muslims & Indian National Congress**, (South Asia Books Press.), Lahor, 1987
- ŞENTÜRK, Ayşegül, **CENTO Merkezi Antlaşma Teşkilatı (1959-1979)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı), Isparta, 2001
- ŞİMŞİR, Bilal, “Pakistan Devleti’nin Kuruluşu”, **Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi**, 1958, s.128-179
- TALBOT, Phillips, “Kashmir and Hyderabad” **World Politics**, Vol.1, No.3, (Cambridge University Press), London, 1949
- TALAY, Mehmet Sedat, **Gaznelilerin Hindistan Politikası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı), Trakya, 2019
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Bahadır Şah I”, **DİA**, C.4, İstanbul, 1991, s.455
- Ten Years of Pakistan 1947-1957**, Pakistan Publications, Karachi, 1957
- TİMUR, Muhiburrahman, **Gazneli Devletinden Babürlüler Devletine Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar (1206-1526)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı), Konya, 2012
- TOKER, Halil, **Sebepleri ve Sonuçları ile Keşmir Meselesini Kavramak**, (Demavend Yay.), İstanbul, 2017
- TSK’da Yeni Dönem, **MSI Dergisi**, S.134, Ankara, Ağustos, 2016, s.68-69
- TURGUT, Ahmet, **Keşmir’in Statü Sorunu ve 1947 Sonrası ABD, Rusya ve Çin’in**

Bölgeye Yönelik Politikalarının Keşmir Sorununa Yansımaları,

(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2020

TÜRK, Bengü, “Uluslararası Sistemde Kronik Bir Sorun: Keşmir”, (İstanbul:

Bilgesam Yayınları), İstanbul, 2013, s.103-128

TÜRKMEN, Erkan, **Sultan Raziye**, (Nüve Kültür Merkezi Yay.), İstanbul, 2007

UÇAROL, Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-2014)**, (Der yay.), İstanbul, 2008

VURAL, Suat, “Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri”, **Belgü**, S.2, (Ardahan

Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi), 2015, s.181-202

YAZICI, Reşat, **Türkiye, İslam Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuat**, C.2, (Gelişim

Matbaası yay.), Ankara, 1982

YILDIRIM, Kürşat, **Hun Tarihi**, (İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim

Fakültesi), İstanbul, 2010, s.225-250

YİTİK, Ali İhsan- Hammet Arslan, “Vedalar Kaynağı Üzerine”, **Milel ve Nihal- İnanç,**

Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, C.8, S.1, İstanbul, 2011, s.225-250

YÜKSEL, Ahmet Turan, “İlk Müslüman-Türk Devletlerinin, Siyasî, Kültürel ve

Medeniyet Tarihi Üzerine.” **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**

Dergisi, C.11/11, Konya, 2001, s.67-99

YÜZAL, Sinan, “Pakistan Ülke Raporu”, Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme

Etüd Merkezi, Ankara, 2011

YÜZBAŞIOĞLU, Pakize, **Yeni Nesil Nükleer Enerji Santralleri ve Toryum Ekseninde**

Pakistan-Türkiye İş Birliğinin İki Ülke Dış Politikalarına Olası Etkileri,

(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler

Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası Politik Ekonomi Bilim

Dalı), İstanbul, 2019

İnternet Kaynakçası

Afganistan İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve

Pakistan İslam Cumhuriyeti Başbakanı'nın Sekizinci Üçlü Zirve Sonucunda Kabul Edilen

Ortak Bildiri, [https://www.mfa.gov.tr/afganistan-islam-cumhuriyeti-cumhurbaskani_-](https://www.mfa.gov.tr/afganistan-islam-cumhuriyeti-cumhurbaskani_-turkiye-cumhuriyeti-cumhurbaskani-ve-pakistan-islam-cumhuriyeti-basbakani_nin_sekizi.tr.mfa)

[turkiye-cumhuriyeti-cumhurbaskani-ve-pakistan-islam-cumhuriyeti-basbakani_nin](https://www.mfa.gov.tr/afganistan-islam-cumhuriyeti-cumhurbaskani_-turkiye-cumhuriyeti-cumhurbaskani-ve-pakistan-islam-cumhuriyeti-basbakani_nin_sekizi.tr.mfa)

[sekizi.tr.mfa](https://www.mfa.gov.tr/afganistan-islam-cumhuriyeti-cumhurbaskani_-turkiye-cumhuriyeti-cumhurbaskani-ve-pakistan-islam-cumhuriyeti-basbakani_nin_sekizi.tr.mfa) Erişim Tarihi: 28/04/2021

Afganistan İslam Cumhuriyeti, Pakistan İslam Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları Arasında Gerçekleştirilen İkinci Üçlü Zirve Sonucunda Kabul Edilen Ortak Açıklama, İstanbul, 5 Aralık 2008, <https://www.mfa.gov.tr/afganistan-islam-cumhuriyeti-pakistan-islam-cumhuriyeti-ve-turkiye-cumhuriyeti-cumhurbaşkanlari-arasında-gerçekleştirilen-ikinc.tr.mfa> Erişim Tarihi: 30/04/2021

Afganistan, Türkiye, Pakistan Arasında Ekonomik İşbirliği İçin İstanbul Forumu İkinci Toplantısı Ortak Açıklama Metni, 28 Ocak 2008, https://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1255437951r2121.Afganistan_Turkiye_Pakistan_Arasında_Ekonomik_Isbirliği_Icin_Istanbul_Forumu_Ikinci_Toplantisi_Ortak_Acıklama_Metni.pdf Erişim Tarihi: 20/05/2021

Afganistan, Türkiye ve Pakistan Arasında Ekonomik İşbirliği İçin İstanbul Forumu 5. Toplantısı Ortak Bildirisi Yayımlandı, <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=3360&lst=Arsiv> Erişim Tarihi: 21/05/2021

Aftermath of The War of Independence <https://historypak.com/aftermath-of-the-war-of-independence/> (1857-1906), Erişim Tarihi: 22/06/2020

ALACA, Mehmet, “Keşmir Meselesinin Anatomisi”, **Politika Dergisi**, <http://www.politikadergisi.com/okur-makale/kesmir-meselesinin-anatomisi> Erişim Tarihi: 15/01/2020

ARSLAN, Abdülkerim, “Keşmir Sorunu: Çin, Hindistan ve Pakistan Savaşı” <https://www.stratejikortak.com/2016/03/cin-hindistan-pakistan-savasi-1965.html> Erişim Tarihi: 25/12/2020

ASLANHAN, Uğur, “Pakistan’ın Turizmi Türklere Emanet” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pakistanin-turizmi-turklere-emanet/1560204> Erişim Tarihi: 21/05/2021

Başbakan Erdoğan’ın Pakistan Ziyareti Hazırlıkları, <https://www.haberler.com/basbakan-erdogan-in-pakistan-ziyareti-hazirliklari-5456109-haberi/> Erişim Tarihi: 04/04/2021

Başbakan Erdoğan'ın Pakistan Ziyareti Bitti,
<https://www.cnnturk.com/2010/dunya/10/13/basbakan.erdoganin.pakistan.ziyareti.bitti/592906.0/index.html> Erişim Tarihi: 30/04/2021

Cinnah 14 Points, <https://examsdaily.in/jinnah-14-fourteen-points-pdf-study-material>,
Erişim Tarihi: 25/04/2021

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Pakistan Ziyaretlerinden Dönüşlerinde Esenboğa Havaalanı'nda Basına Yaptıkları Açıklama, <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/4913/cumhurbaskani-ahmet-necdet-sezerin-pakistan-ziyaretlerinden-donuslerinde-esenboga-havaalaninda-basina-yaptiklari-aciklama> Erişim Tarihi: 25/04/2021

Cumhurbaşkanı Erdoğan: Afganistan, Pakistan ve Türkiye arasındaki Üçlü Zirve İstanbul'da Gerçekleştirilecek, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/afganistan-pakistan-ve-turkiye-arasindaki-uclu-zirve-istanbulda-gerceklestiri,1Bpudh4cxkGI0eYoOHJLLA> Erişim Tarihi: 07/05/2021

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Pakistan ve Özbekistan Ziyareti, **Siyaset Dergisi**, <https://siyasetdergisi.com.tr/cumhurbaskani-erdoganin-pakistan-ve-ozbekistan-ziyareti/> Erişim Tarihi: 05/04/2021

CEBİ, Emrin, "Pakistan'da Eğitim ve Belli Başlı Sorunlar", **İNSAMER**, S.4, 2018
https://insamer.com/tr/pakistanda-egitim-ve-belli-basli-sorunlar_1484.html Erişim Tarihi: 15/02/2021

DEMİR, Celal, "Davutoğlu'nun Pakistan Ziyaretinin İzdüşümü", **GASAM**, İstanbul, 2015
<https://gasam.org.tr/davutoglunun-pakistan-ziyaretinin-izdusumu/> Erişim Tarihi: 05/04/2021

Dış İlişkiler Kronolojisi, Ocak, <https://www.mfa.gov.tr/ocak.tr.mfa> Erişim Tarihi: 28/04/2021

Dış Politika Kronolojisi, Mart, https://www.mfa.gov.tr/mart_.tr.mfa Erişim Tarihi: 28/04/2021

Diriliş Ertuğrul: Pakistan'da Popüler Olan Dizi Tartışma Yarattı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52884386> Erişim Tarihi: 25/05/2021

Divya, Nehru Report, Exams Daily, Study Materials, <https://examsdaily.in/nehru-report-1928-pdf-study-material> Erişim tarihi: 23/03/2020

“Dünden Bugüne Keşmir Sorunu”, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi (SDAM), 2016, https://www.sdam.org.tr/image/foto/2017/11/28/DUNDEN-BUGUNE-KESMIR-SORUNU_1511875826.pdf Erişim Tarihi: 25/12/2020

Ekonomik Forum Dergisi, s.2, http://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2014/241/020_021.pdf Erişim Tarihi: 21/05/2021

Engin Altan Düzyatan İle Büyük Buluşma, <https://www.yee.org.tr/tr/haber/engin-altan-duzyatan-ile-buyuk-bulusma-0> Erişim Tarihi: 25/05/2021

Faaliyet Raporları, www.tika.gov.tr. Erişim Tarihi: 25/05/2021

Fourteen Points of Quaid-i-Azam <https://historypak.com/fourteen-points-of-quaid-i-azam/> Erişim Tarihi: 25/04/2021

GİRĞİN, Sadık Babür, “Başbakan Davutoğlu'nun Pakistan Ziyareti” <http://pakturkey.blogspot.com/2015/02/basbakan-davutoglunun-pakistan-ziyareti.html> Erişim Tarihi: 05/04/2021

GÜL, Uygur Osman, “TSK'ya Pakistan'dan Tedarik Edilecek Super Mushshak Eğitim Uçağı Test Uçuşunda”, <https://www.defenceturk.net/tsk-ya-pakistandan-tedarik-edilecek-super-mushshak-egitim-ucagi-test-ucusunda> Erişim Tarihi: 12/05/2021

Gül'ün Pakistan Ziyareti, **Voice of Amerika**, <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-a-2003-05-20-5-1-87926992/817093.html> Erişim Tarihi: 25/04/2021

Hindistan'la Pakistan'ın Keşmir Çıkması: Geçmişte Dört Kez Savaşan İki Ülke Ordusunun Gücü Ne?, <https://tr.euronews.com/2019/03/03/dort-kez-savasan-hindistan-ve-pakistanin-askeri-gucu-ne> Erişim Tarihi: 22/06/2021

Hint-Pakistan Çatışması: Bangladeş'in Kuruluşu, <https://www.stratejikortak.com/2016/03/banglades-devletinin-kurulusu.html> Erişim Tarihi: 05/03/2021

İndus Vadisi Uygarlıkları, <https://tr.khanacademy.org/humanities/world-history/world-history-beginnings/ancient-india/a/the-indus-river-valley-civilizations>, Erişim tarihi: 22/05/2021

İstanbul'da Afgan Zirvesi, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/01/100125_turkey_afghan Erişim Tarihi: 28/04/2021

İstanbul Forumu oluşturuldu, <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=1615&lst=Arsiv> Erişim Tarihi: 20/05/2021

İstanbul Forumu Kadın Girişimcileri Bir Araya Getirdi, <http://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2011/11/070-073.pdf> Erişim Tarihi: 21/05/2021

İstanbul Forumunun Üçüncü Toplantısı Yapıldı, <http://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2008/12/26-28.pdf> Erişim Tarihi: 20/05/2021

Joint Declaration of the 2nd Meeting of Pakistan-Turkey High Level Cooperation Council, <http://pakturkey.blogspot.com/2012/05/joint-declaration-of-2nd-meeting-of.html> Erişim Tarihi: 03/04/2021

KANBOLAT, Hasan, "Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Pakistan'da", **ORSAM**, <https://www.orsam.org.tr/tr/cumhurbaskani-abdullah-gul-pakistan-da/> Erişim Tarihi: 28/04/2021

KARAAĞAÇLI, Abbas, “Pakistan Hindistan İlişkileri ve Keşmir Meselesi”, **BİLGESAM**, <http://www.bilgesam.org/incele/80/-pakistan-hindistan-ilişkileri-ve-keşmir-meselesi> Erişim Tarihi: 21/10/2020

KATİK, Mevlüt, “Turkey and Pakistan Sign anti-Terrorism Pact”, **A EurasiaNet Commentary**, <https://www.refworld.org/docid/46ef8798a.html> Erişim Tarihi: 23/04/2021

Keşmir’de Hint Hâkimiyeti ve Hindistan-Pakistan Çatışmaları, https://tasam.org/Files/Icerik/File/kesmir_sorunu-210-290_pdf_29291cdb-ca08-40c1-b418-049d58bbe7a9.pdf Erişim Tarihi: 17/03/2021

MEHMET, Fatih, “Pakistan’ın Nükleer Gücü”, <https://www.defenceturk.net/pakistanin-nukleer-gucu-2020> Erişim Tarihi: 10/05/2021

Nehru Report, <http://historypak.com/nehru-report/> Erişim tarihi: 23/03/2020

Nehru Report, <https://examsdaily.in/wp-content/uploads/2018/12/NEHRU-REPORT.pdf> Erişim Tarihi: 25/04/2021

Nehru Report (Motilal Nehru, 1928) https://www.constitutionofindia.net/historical_constitutions/nehru_report_motilal_nehru_1928_1st%20January%201928 (CADIndia.com) Erişim tarihi: 23/03/2020

Pakistan Army, <https://defence.pk/pakistan-army/> Erişim Tarihi: 10/05/2021

Pakistan Devlet Başkanı Pervez Müşerref Cumhurbaşkanı Sezer’in Konuğu olarak Ankara’da <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-a-2004-01-20-187944927/823912.html> Erişim Tarihi: 26/04/2021

Pakistan Cumhurbaşkanı Zerdari’ye Devlet Nişanı, <http://www.abdullahgul.gen.tr/haberler/170/79507/pakistan-cumhurbaskani-zardariye-devlet-nisani.html> Erişim Tarihi: 02/04/2021

Pakistan Donanmasına Ait Gemi Türkiye’de Uluslararası Deniz Tatbikatına Katıldı,
<https://www.haberler.com/pakistan-donanmasi-na-ait-gemi-turkiye-de-13702575-haberi/>
Erişim Tarihi: 12/05/2021

Pakistan’dan Ecevit Sitemi, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/pakistandan-ecevit-sitemi-153495> Erişim Tarihi: 25/04/2021

Pakistan Erdoğan’ı Bekliyor
<https://www.cnnturk.com/2005/turkiye/10/14/pakistan.erdogani.bekliyor/132369.0/index.html> Erişim Tarihi: 26/04/2021

Pakistan’ın Ekonomisi, <https://www.mfa.gov.tr/pakistan-ekonomisi.tr.mfa> Erişim Tarihi: 16/05/2021

Pakistan Ekonomisi, T.C. Ticaret Bakanlığı, <https://ticaret.gov.tr/> Erişim Tarihi: 16/05/2021

Pakistan Grateful to Turkey for Generous Support-Pakistani Prime Minister,
<http://pakturkey.blogspot.com/2010/10/pakistan-grateful-to-turkey-for.html> Erişim Tarihi: 30/04/2021

Pakistan’da Genel Seçim ve Sonrası, <https://bianet.org/bianet/dunya/105137-pakistan-da-genel-secim-ve-sonrasi> Erişim Tarihi: 28/04/2021

Pakistan Hakkında, <http://www.pakistankonsoloslugu.com/pakistan-hakkinda/> Erişim Tarihi: 25/03/2020

Pakistan İslam Cumhuriyeti Bilgi Notu, Ankara Ticaret Odası,
<https://www.atonet.org.tr/Uploads/Birimler/Internet/Alt%20Tan%C4%B1t%C4%B1m/2020-08-20-%C3%9Cİke%20Raporlar%C4%B1/Pakistan.pdf> Erişim Tarihi: 16/05/2021

Pakistan Milli Meclisi ve Senatosu’nun Oturumunda Yaptıkları Konuşma,
<https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/116685/pakistan-milli-meclisi-ve-senatosu-nun-oturumunda-yaptiklari-konusma> Erişim Tarihi: 08/05/2021

Pakistan Özel, <http://www.abdullahgul.gen.tr/sayfa/ziyaretler/pakistan-ozel/> Erişim Tarihi: 29/04/2021

Pakistan Türk İş Adamlarına Vizeyi Kaldırdı, 25/10/2009
<https://www.cnnturk.com/2009/dunya/10/25/pakistan.turk.isadamlarina.vizeyi.kaldirdi/549170.0/index.html> Erişim Tarihi: 28/04/2021

Pakistan Population, <https://www.worldometers.info/world-population/pakistan-population/> Erişim Tarihi: 17/12/2019

Pakistan-Türkiye Dostluk Derneği, <http://ptf-foundation.org/tr/kultur-saglik-ve-refah/>
Erişim Tarihi: 25/05/2021

Pakistan Ülke Raporu, Ekim 2019, Küresel Fuar Acentesi,
<http://www.salihlitso.org.tr/uploaded/dosyalar/PAK%C4%B0STAN.pdf> Erişim Tarihi: 16/05/2021

Pakistan Ülke Raporu 2019,
<https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a227084/Pakistan%20%C3%9Cİke%20Raporu%202019.docx> Erişim Tarihi: 21/05/2021

Pakistani Prime Minister Due in Turkey Next Week,
https://www.pakembassyankara.com/pakistani-prime-minister-due-in-turkey-next-week-pakistan-basbakani-onumuzdeki-hafta-turkiyeye-geliyor_4-193 Erişim Tarihi: 04/04/2021

Pakistan ve Türkiye'den Ortak Deniz Tatbikatı,
<https://www.haberturk.com/dunya/haber/1317049-pakistan-ve-turkiyeden-ortak-deniz-tatbikati> Erişim Tarihi: 12/05/2021

PAKSOY, Selma, “1857 Hindistan Bağımsızlık Savaşı'nın Hazin Sonu”, Linguistics Archaeology Friendship, <https://www.tekinizm.com/%E2%80%9C1857-hindistan-bagimsizlik-savasi%E2%80%9D-/>, Erişim Tarihi: 11/06/2020

PEK, Ahmet, “Narko Terörizm”, **Çağın Polisi Dergisi**, S.68,
<https://www.caginpolisi.com.tr/> Erişim Tarihi: 15/05/2021

Prime Minister Gilani Address to Turkish Grand National Assembly,
<http://pakturkey.blogspot.com/2010/12/prime-minister-gilani-address-to.html> Erişim
Tarihi: 30/04/2021

Prime Minister of Pakistan Imran Khan Visits Konya,
<http://pakturkey.blogspot.com/2019/01/prime-minister-of-pakistan-imran-khan.html> Erişim
Tarihi: 13/02/2020

POLAT, Enes, “Lahor’dan Çanakkale’ye Türkiye’nin Unutamadığı İyilik”,
<https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/lahordan-canakkaleye-turkiyeni-unutamadigi-iyilik-406116.html> Erişim Tarihi: 30/06/2021

Remarks of Prime Minister of Pakistan http://pakturkey.blogspot.com/2013/09/remarks-of-prime-minister-of-pakistan_24.html Erişim Tarihi: 04/04/2021

Series of Bombs Explode on 7 Trains in India, Killing Scores, **The New York Times**,
<https://www.nytimes.com/2006/07/12/world/asia/12india.html> Erişim Tarihi: 20/01/2020

Siachen Conflict, <https://historypak.com/siachen-conflict/> Erişim Tarihi: 22/06/2021

TBMM Meclis Haber
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=98234 Erişim Tarihi:
15/06/021

Text of Turkish President Erdoğan’s Address at Pakistani Parliament’s Joint Session,
<http://pakturkey.blogspot.com/2016/11/text-of-turkish-president-erdogans.html> Erişim
Tarihi: 05/04/2021

TİKA, Pakistan Proje ve Faaliyetler 2015,
<https://www.tika.gov.tr/upload/2015/RES%C4%B0MLER/Pakistan.pdf> Erişim Tarihi:
25/05/2021

Turkish Prime Minister Conferred PhD Degree,
<http://pakturkey.blogspot.com/2012/05/turkish-prime-minister-conferred-phd.html> Erişim Tarihi: 03/04/2021

Türkiye-Pakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, <http://www.kto.org.tr/d/file/turkiye-pakistan.doc> Erişim Tarihi: 20/05/2021

Turkey, Pakistan and Afghanistan ink Trilateral MoU on Economic and Commercial Cooperation, <http://pakturkey.blogspot.com/2012/12/turkey-pakistan-and-afghanistan-ink.html> Erişim Tarihi: 21/05/2021

Türkiye’de İnşa Edilen İkinci PN MİLGEM Korveti Kızağa Konuldu,
<https://www.savunmasanayist.com/pakistanin-ucuncu-milgem-korveti-kizaga-konuldu-2/>
Erişim Tarihi: 12/05/2021

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Pakistan’ın siyasi görünümü”,
<http://www.mfa.gov.tr/pakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Erişim tarihi: 25/03/2020)

Türkiye ile Pakistan Arasında Dostluk Andlaşmasının Onanması Hakkında Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/259),
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c014/tbmm09014065ss0122.pdf> Erişim Tarihi: 30/06/2021

Türk Firmaları İçin İş Yapma Rehberi 2020, DEİK,
<file:///C:/Users/COMPUTER/Downloads/pakistan-is-yapma-rehberi-b.pdf> Erişim Tarihi: 21/05/2021

Türkiye ile Pakistan Arasında Akdedilen Dostane İşbirliği Andlaşmasının Tasdikine Dair Kanun,
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc037/kanuntbmmc037/kanuntbmmc03706416.pdf Erişim Tarihi: 30/06/2021

Türkiye’den Pakistan’a Eğitim Desteği, <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/6085>
Erişim Tarihi: 11/05/2021

T.C. İçişleri Bakanlığı,
https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/strateji/deneme/YAYINLAR/%C4%B0%C3%87E_R%C4%B0K/deas_arapca.pdf Erişim Tarihi: 15/05/2021

T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı,
<https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=Tarihce> Erişim Tarihi: 10/05/2021

T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Kara Kuvvetleri Komutanlığı,
<https://www.kkk.tsk.tr/tarihce.aspx> Erişim Tarihi: 10/05/2021

T.C. Savunma Sanayi Müsteşarlığı, <https://www.ssb.gov.tr/> Erişim Tarihi: 12/05/2021

Türkiye, Afganistan ve Pakistan Ortak Stratejide Anlaştı,
<https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=2731&lst=Arsiv> Erişim Tarihi: 20/05/2021

Türkiye-Pakistan Askeri İşbirliğinde Bugüne Nasıl Gelindi?,
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-55947260> Erişim Tarihi: 26/04/2021

Türkiye-Pakistan İş Forumu'nda Yaptıkları Konuşma,
<https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/116684/turkiye-pakistan-is-forumu-nda-yaptiklari-konusma> Erişim Tarihi: 08/05/2021

Türkiye-Pakistan İş Konseyi, <https://www.deik.org.tr/turkiye-asya-pasifik-is-konseyleri-turkiye-pakistan-is-konseyi> Erişim Tarihi: 18/05/2021

Türkiye'den Pakistan'a Eğitim Desteği, <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/6085>
Erişim Tarihi: 11/05/2021

Türkiye-Pakistan Ekonomik İlişkileri Bilgi Notu, www.tursab.org.tr. Erişim Tarihi: 21/05/2021

Türk Dizi ve Filmleri Pakistanlıların İlgisini Türkiye ve Türkçeye Çekiyor, <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/turk-dizi-ve-filmleri-pakistanlilarin-ilgisini-turkiye-ve-turkceye-cekiyor/1648413> Erişim Tarihi: 25/05/2021

Türkiye-Afganistan-Pakistan Üçlü Zirve Toplantısı Ankara'da Gerçekleştirildi, https://www.mfa.gov.tr/turkiye_afganistan_pakistan-uclu-zirve-toplantisi-ankara_da-gerceklestirildi.tr.mfa Erişim Tarihi: 04/04/2021

Türkiye-Afganistan-Pakistan Üçlü Zirvesi, <http://www.abdullahgul.gen.tr/sayfa/ziyaretler/tapucluzirve> Erişim Tarihi: 30/04/2021

Türkiye'den Pakistan'a 120 Milyon TL'lik Askeri Hibe, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiyeden-pakistana-120-milyon-tlik-askeri-hibe/817662> Erişim Tarihi: 11/05/2021

Türkiye-Pakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, <http://www.kto.org.tr/d/file/turkiye-pakistan.doc> Erişim Tarihi: 16/05/2021

Uluslararası Politika Akademisi, <http://politikaakademisi.org/2013/12/25/basbakan-erdogan-pakistan-turkiyenin-kardesidir/> Erişim Tarihi: 05/04/2021

Üçlü Zirve, <http://www.abdullahgul.gen.tr/ziyaretler/8UcluZirve/Zirve/> Erişim Tarihi: 04/04/2021

YİĞİN, Arda Atakan, “Türkiye-Pakistan Ortak Komando ve Özel Kuvvet Tatbikatı Başlıyor”, <https://www.defenceturk.net/turkiye-pakistan-ortak-komando-ve-ozel-kuvvet-tatbikati-basliyor> Erişim Tarihi: 12/05/2021

YİĞİT, Osman Gazi, “Pakistan'da Etnik Gruplar Arası İlişkiler ve Başlıca Etnik Sorunlar”, **21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü**, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/pakistanda-etnik-gruplar-arasi-iliskiler-ve-baslica-etnik-sorunlar> Erişim Tarihi: 28/03/2020

Zerdari, Erdoğan Pledge to Focus on Building Strategic Partnership,
<http://pakturkey.blogspot.com/2011/04/zardari-erdogan-pledge-to-focus-on.html> Erişim
Tarihi: 02/04/2021

<http://www.resmigazete.gov.tr/default.aspx#> Erişim Tarihi: 28/04/2021

The Committee Appointed by The All Parties' Conference 1928, "The Nehru Report, An Anti-Separatist Manifesto", Michiko & Panjathan New Delhi, Published Under The Auspices of Indian Institute of Applied Political Research

Gazeteler ve Dergiler

Milliyet Gazetesi, 27 Ekim 2001

Cumhuriyet Gazetesi, 8 Kasım 2001

Milliyet Gazetesi, 2 Nisan 2009

Milliyet Gazetesi, 26 Ekim 2009

Cumhuriyet Gazetesi, 27 Ekim 2009

Haber Türk Gazetesi, 14 Ekim 2010

Yeni Şafak Gazetesi, 2 Kasım 2011

Hürriyet Gazetesi, 23 Mayıs 2012

Sabah Gazetesi, 13 Şubat 2020

Pakistan Postası, S.27, 1 Mayıs 1954

Pakistan Postası, S.31, 1 Temmuz 1954

Pakistan Postası, C.12, S.10, Ocak 1965

Pakistan Postası, C.14, S.5, Ağustos 1966

Pakistan Postası, Aralık 1972/ Nisan-Mayıs 1973'e kadar olan 5 sayı

Pakistan Postası, C.35, S.1, Mayıs-Haziran 2010

Pakistan Postası, C.35, S.7, Eylül-Ekim 2010

Pakistan Postası, C.35, S.4, Kasım-Aralık 2010

Pakistan Postası, C.35, S.8, Ekim-Aralık 2011

Pakistan Postası, C.35, S.9, Ocak-Mart 2012

Yunus Emre Enstitüsü Bülteni, Mayıs-Haziran 2017

Yunus Emre Enstitüsü 2018 Faaliyet Raporu

Yunus Emre Enstitüsü 2019 Faaliyet Raporu

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı-Soyadı: Ayşe ERDEM

Yabancı Dili: İngilizce, Urduca

Eğitim Durumu

Lise: Kırşehir Mehmet Akif Ersoy Lisesi (Yabancı Dil Ağırlıklı Lise) (2006)

Lisans: Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Urdu Dili ve Edebiyatı (2011)

Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler (2016)

Y. Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler (2021)

Bildiri: “III. Uluslararası Kapadokya Sosyal Bilimler Öğrenci Kongresi”, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, 2021